

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ”

На правах рукопису

ГОРОДЕЦЬКА Оксана Володимирівна

УДК 94 : 37(477)“1846/1919”(092)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО (1846–1919 РР.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Уваркіна Олена Василівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Переяслав-Хмельницький – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО (1846-1919 РР.)	
1.1. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження.....	14
1.2. Роль громадсько-просвітницьких товариств у формуванні національної свідомості галичан.....	29
1.3. Формування науково-педагогічного світогляду І. Верхратського в контексті розвитку науки та освіти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	69
Висновки до першого розділу.....	89
РОЗДІЛ 2	
ЗМІСТ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО	
2.1. Науково-організаційна діяльність І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка.....	97
2.2. Роль І. Верхратського в розвитку української діалектології.....	110
2.3. Науково-методична діяльність І. Верхратського в галузі природничих дисциплін та наукової термінології.....	126
2.4. Педагогічні погляди І. Верхратського.....	143
2.5. Актуалізація досвіду науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в сучасний період.....	153
Висновки до другого розділу.....	164
ВИСНОВКИ	170
ДОДАТКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Актуальність теми. Національна доктрина розвитку освіти України визначає, що освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є найбільш масштабною і людиномісткою сферою українського суспільства, визначальним чинником його політичної, соціально-економічної, культурної та наукової організації. Освіта України ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності.

Вона розвивається на основі педагогічної спадщини Київської Русі, доби козацтва, світоглядної парадигми В. Мономаха, П. Могили, Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Я. Чепіги, С. Русової, Г. Ващенка, В. Сухомлинського та інших видатних українських мислителів. Освіта утверджує національну ідею, сприяє розвитку культури народу, відтворює та нарощує його інтелектуальний, духовний та економічний потенціал, виховує патріота й громадянина України [222, с. 5–6].

Педагогічний досвід науковців минулого, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ століття, є актуальною та суспільно значущою репрезентативною проблемою, вирішення якої значною мірою сприятиме впровадженню кращих зразків педагогічної думки в розвиток сучасної національної освіти.

Чільне місце серед педагогів цього періоду займають постаті О. Барвінського, І. Верхратського, М. Галущинського, Н. Кобринської, О. Кониського, О. Огоновського, І. Ющишина, Л. Ясінчука та інших. Ці відомі в освіті та соціальному просторі особистості долучилися до створення багатьох громадсько-просвітницьких товариств Галичини: “Галицько-Руська Матиця” (1848 р.), “Руська бесіда” (1861 р.), “Просвіта” (1868 р.), “Руське (Українське) педагогічне товариство” (“Рідна школа”) (1881 р.), Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) (1892 р.), “Руська охоронка” (1900 р.), “Взаїмна поміч українського вчительства” (1905 р.), “Учительська

грумада” (1908 р.), “Товариство ім. Григорія Сковороди” (1910 р.) та ін. Їх діяльність була спрямована на пошуки національно-освітнього потенціалу, розвиток шкільництва, культурний поступ народу. Через участь у громадсько-просвітницьких товариствах українська інтелігенція сприяла створенню бібліотек, народних музеїв, публічних читалень, книгарень, друкарень, надавала матеріальну допомогу письменникам, артистам, ученим, народним учителям, влаштовувала просвітні й етнографічні вистави.

Науково-педагогічна діяльність Івана Григоровича Верхратського (1846–1919 рр.) – педагога, визначного громадсько-культурного діяча, вченого, філолога, мовознавця, природознавця, поета, перекладача займає визначальне місце серед постатей історії освіти в Україні. Діяльність ученого обіймала широку палітру: член НТШ, автор праць із діалектологічної лексикографії, активний учасник диспутів із проблем унормування української літературної мови, у тому числі української правописної системи. Важливою була його діяльність як видатного природодослідника флори й фауни, ентомолога, який зробив визначний внесок у розвиток української наукової термінології. І. Верхратський був автором підручників із ботаніки, зоології, мінералогії, соматології для середніх шкіл і гімназій, науково-популярних статей із природознавства. Науково-педагогічна, художньо-літературна та публіцистична спадщина дослідника й педагога налічує більше 200 праць, які відзначаються спрямованістю на цілісне розкриття процесів формування творчої особистості.

Значних зусиль доклав І. Верхратський для організації української науки. Він був одним із перших членів Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. У 1899 р. вченого обрано дійсним членом НТШ, першим головою Математично-природописно-лікарської секції та редактором її “Збірника”. Активно працював у громадсько-просвітницьких товариствах “Просвіта”, “Руському (Українському) педагогічному товаристві”. Був членом філологічної комісії Краківської академії наук та Орнітологічного товариства у Відні.

Науково-педагогічна діяльність І. Верхратського була спрямована на ефективність використання української мови як інструментарію науки й освіти. Учений доводив залежність культурного та економічного розвитку народу від характеру розвою його мови. Він послідовно обстоював необхідність національного виховання та навчання дітей рідною мовою.

Звернення до творчої спадщини І. Верхратського спричинене важливістю його наукових ідей і зв'язків між педагогічною діяльністю вченого й проблемами розвитку освіти сьогодення. Дослідженню науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в контексті розвитку освіти України присвячено окремі публікації (Н. Гуйванюк, С. Панцьо, Н. Парасин та ін.). Основні віхи біографії педагога висвітлювали Є. Зозуляк, С. Костюк, О. Романів, В. Ханас та інші. Науково-організаторська діяльність І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка була предметом вивчення Б. Гречина, Р. Кучера, В. Мосіяшенко, С. Яреми та ін.

Сучасні науковці (В. П. Андрущенко, Л. П. Вовк, Н. М. Дем'яненко, М. Б. Євтух, О. О. Любар, Н. С. Побірченко, О. В. Сухомлинська та ін.), досліджуючи творчу спадщину видатних педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., узагальнили й актуалізували їх доробок у сучасному освітньому процесі.

Історіографічний огляд, аналіз наукових праць, літературних джерел та архівних матеріалів свідчить, що роль науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в розвитку природознавства, мовознавства, науки та освіти Галичини (1846–1919 рр.), його погляди на навчання й виховання не були предметом спеціального дослідження.

Таким чином, потреба в цілісному, системному, джерелознавчому аналізі змісту науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в контексті модернізації національної освіти, актуальність проблеми, її практична значущість і відсутність узагальнюючих історико-педагогічних досліджень зумовили вибір теми дисертації **“Науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського (1846–1919 рр.)”**

Хронологічні межі дослідження визначаються 1846–1919 рр. та зумовлені періодом життя Івана Верхратського. У цілому ж хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ століття, на який припадає час наукової, педагогічної та творчої діяльності вченого.

Територіальні межі дослідження. У дисертації проаналізовано науково-педагогічну діяльність І. Верхратського, життєвий і творчий шлях якого безпосередньо пов'язаний із Галичиною. До складу Галичини в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. входили Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська (за винятком північної частини, яка належить до Волині) області України, а також східні воєводства сучасної Польщі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах тематичного плану та загальної проблематики наукових досліджень ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” “Ціннісні засади викладання етики в умовах полікультурності” (№ держреєстрації 0107U002973) та теми наукового дослідження кафедри педагогіки і методики початкового навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” “Історія розвитку освіти та шкільництва у II пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.” (протокол № 8 від 12 березня 2007 р.).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (протокол № 8 від 26 червня 2007 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук України (протокол №1 від 24 лютого 2009 р.).

Мета дослідження – дослідити, виявити, обґрунтувати й систематизувати зміст науково-педагогічної діяльності І. Верхратського та визначити місце й можливості використання доробку вченого в українській педагогічній науці та практиці.

Відповідно до теми та мети дослідження окреслено такі **завдання**:

1. Здійснити історіографічний аналіз наукової літератури та архівних джерел із проблеми дослідження.
2. Виявити базові чинники формування науково-педагогічного світогляду І. Верхратського в контексті становлення й розвитку науки, освіти та шкільництва Галичини ХІХ – початку ХХ ст.
3. Розробити періодизацію науково-педагогічної діяльності вченого.
4. Обґрунтувати науково-педагогічну концепцію І. Верхратського.
5. Проаналізувати зміст і розкрити основні напрями його науково-педагогічної діяльності.
6. Окреслити й висвітлити перспективні шляхи використання науково-педагогічних ідей І. Верхратського в сучасній системі освіти.

Об'єкт дослідження – науково-педагогічна діяльність і спадщина вчених-педагогів Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – зміст наукової та педагогічної діяльності І. Верхратського.

На різних етапах дослідження для реалізації мети та розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи**:

– *загальнонаукові* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, систематизація) застосовувалися з метою вивчення творчого доробку І. Верхратського;

– *пошуково-бібліографічні, хронологічні* (систематизація та класифікація архівних фондів, бібліотечних каталогів і наукової літератури з обраної проблематики, одиниць епістолярної спадщини) сприяли дослідженню життєвого та творчого шляху вченого-педагога, дозволили розробити періодизацію науково-педагогічної діяльності І. Верхратського;

– *історико-педагогічні* (ретроспективний, логіко-системний, хронологічно-структурний, зіставно-порівняльний аналіз праць ученого-педагога; збірників законодавчих документів, статистичних матеріалів і довідково-бібліографічної літератури; педагогічної преси досліджуваного та

сучасного періодів; навчальних планів і програм для гімназій; підручників та посібників; дисертаційних робіт, авторефератів і монографій з теми дослідження) дали змогу визначити й обґрунтувати напрями науково-педагогічної діяльності І. Верхратського, глибше проаналізувати його педагогічні погляди в системі інформаційних знань Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття;

– *соціологічні* (відбір, класифікація та періодизація історичних фактів, опитування, прогнозування), за допомогою яких здійснено актуалізацію досвіду науково-педагогічної діяльності І. Верхратського;

– *узагальнення опрацьованих матеріалів* – використовувалися для формулювання висновків дисертаційного дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять документи та матеріали з архівних фондів України: Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ФФ. 309, 314, 328, 362, 401), Державного архіву Тернопільської області (ФФ. 39, 52, 53, 131, 138, 231, 294, 351, 399, 406, 418, 432, 457, 458), науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Тернопільської області; документи й матеріали Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (відділи періодики, стародруків і рідкісної книги), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського, Державної науково-технічної бібліотеки України, читального залу електронної бібліотеки Українського інституту науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України в м. Львові (відділи рідкісної книги, україніки, рукописів і періодичних видань), Тернопільської державної обласної універсальної наукової бібліотеки, Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. Франка; наукових бібліотек Львівського національного університету ім. І. Франка, Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, ДВНЗ “Переяслав-

Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; відділу фондів Краєзнавчого музею “Дрогобиччина”.

Використано сучасну науково-педагогічну пресу та періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема журнали: “Рідна школа”, “Шлях виховання й навчання”, “Письмо з Просвіти”, “Руслан”, “Зоря”, “Денниця”, “Діло”, “Правда”, “Життя і знання”, “Учитель”, “Українсько-руський архів” та інші. Проаналізовано видання, які були безпосередньо пов’язані з діяльністю Наукового Товариства ім. Т. Шевченка: “Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”, “Збірник Математично-природописно-лікарської секції” НТШ, “Хроніки НТШ”.

Досліджено науково-педагогічну й епістолярну спадщину І. Верхратського; навчальні плани та програми для гімназій; підручники й посібники; дисертаційні дослідження, автореферати та монографії; збірники наукових праць; довідково-бібліографічну літературу; статистичні дані; нормативно-законодавчі документи; енциклопедичні видання; збірники нормативних документів та інформаційних матеріалів ВАК України тощо.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що автором *уперше*:

- на конкретному історико-педагогічному й архівному матеріалі комплексно досліджено та системно узагальнено біографічні дані, здійснено цілісне дослідження життєвого й творчого шляху та науково-педагогічної спадщини І. Верхратського;

- виявлено базові чинники формування науково-педагогічного світогляду І. Верхратського (соціокультурні умови регіону; характер і спрямування освіти, зокрема університетської; наукове середовище, де педагог розпочав викладацьку діяльність; вивчення творів класиків

української літератури; особистісне й професійне самовдосконалення та науково-педагогічні пошуки);

– теоретично обґрунтовано й узагальнено досвід науково-педагогічної діяльності І. Верхратського та розроблено її наукову періодизацію, структуровану в три основні етапи: *пошуково-пропедевтичний (1857–1868 рр.)*, *науково-педагогічний (1868–1908 рр.)*, *науково й дидактично узагальнюючий (1908–1919 рр.)*;

– систематизовано зміст і основні напрями науково-педагогічної діяльності І. Верхратського (науково-методичний, видавничо-педагогічний, освітньо-викладацький, громадсько-просвітницький, літературно-публіцистичний та перекладацький);

– обґрунтовано науково-педагогічну концепцію вченого та визначено зміст, мету, завдання, принципи організації освіти, напрями виховання й методи навчання; відповідно до науково-педагогічної концепції розроблено дидактичну систему І. Верхратського.

– висвітлено можливість використання досвіду науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в період входження України в європейський освітній простір;

удосконалено відомості про життя й творчість І. Верхратського; розширено джерелознавче поле проблематики; уперше введено до використання архівні матеріали, що дозволили уточнити факти біографії вченого та поглибити знання про його рід (ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 371, 2181; Ф. 328, оп. 1. Спр. 98).

подальшого розвитку набули:

– аналіз змісту та основних напрямів науково-педагогічної діяльності І. Верхратського (громадсько-просвітницька діяльність, організація навчально-виховного процесу в гімназіях, виховання націоналістичних і гуманістичних настроїв у молоді, боротьба за викладання шкільних предметів українською мовою, наукова діяльність у НТШ);

– провідні ідеї І. Верхратського щодо розвитку вітчизняного мовознавства та діалектології (нерозривність зв'язку мови народу з його життям, важливість культури усного й писемного мовлення, впровадження єдиного фонетичного правопису);

– науково-методичної діяльності І. Верхратського в галузі природничих дисциплін (формування української ботанічної, зоологічної, мінералогічної, ентомологічної наукової термінології; переклад і написання шкільних підручників із ботаніки, зоології, соматології та мінералогії; видання наукових праць природничого спрямування);

до наукового обігу введено: 70 маловідомих архівних документів, творчу та епістолярну спадщину І. Верхратського, що дозволило поглибити, конкретизувати й уточнити важливі події, історичні факти й відомості, пов'язані з науково-педагогічною діяльністю вченого, та її вплив на освітні процеси другої половини XIX – початку XX ст.; узагальнити його погляди на навчання та виховання підростаючого покоління (ЦДІАЛ України – ФФ. 309, 314, 328, 362, 401; ДАТО – ФФ. 39, 131, 351, 231, 351).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в результаті дослідження положення й висновки дають матеріали для збагачення історико-педагогічних знань, наповнення змісту лекційного курсу “Історія педагогіки” провідними ідеями педагогічного доробку І. Верхратського.

Основні результати дисертаційного дослідження в майбутньому можуть бути використані при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії педагогіки, розробці лекційних і спеціальних курсів. Теоретичні положення й висновки надають фактичне історико-педагогічне підґрунтя для усвідомлення місця педагогічної спадщини та діяльності педагогів XIX ст. у контексті інтеграції України до європейського освітнього простору.

Основні положення та висновки дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка при розробці та викладанні

навчальних курсів “Загальна педагогіка” та “Історія педагогіки” (довідка від 26 квітня 2010 р. № 738-33/03); Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка від 3 червня 2010 р. № 07-10/1279); ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (довідка від 4 червня 2010 р. №481).

Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися при розробці спецкурсу “Науково-педагогічні погляди та освітня діяльність Івана Верхратського (1846–1919 рр.)”; викладанні навчальних курсів “Методика викладання природознавства”, “Методика викладання української мови” та “Теорія виховання”; підготовці студентами наукових повідомлень, рефератів з апробованої тематики.

Ефективність використання результатів дослідження підтверджуються високою якістю курсових і дипломних робіт студентів.

Теоретичні положення й висновки дисертаційного дослідження можуть використовуватися при укладанні підручників, посібників, хрестоматій з історій освіти й шкільництва в Україні, у практиці роботи сучасної школи, подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом виступів і доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях: “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури” (до 1100-річчя першої згадки Переяслава у джерелах) (Переяслав-Хмельницький, 2007); “Актуальні проблеми психолінгвістики” (Переяслав-Хмельницький, 2008); “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору” (Київ, 2009); “Актуальні проблеми психолінгвістики” (Переяслав-Хмельницький, 2009); *Всеукраїнській науково-практичній конференції* “Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи” (Переяслав-Хмельницький, 2008); *всеукраїнських науково-практичних Інтернет-конференціях*: “Навчання, виховання і розвиток обдарованої особистості: ретроспектива і перспектива” (Переяслав-Хмельницький, 2009); “Сучасні проблеми професійної підготовки

майбутнього фахівця: інноваційний досвід і перспектива” (Переяслав-Хмельницький, 2010).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 7 наукових публікаціях, серед них у 3 одноосібних статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 2 наукових статтях та 2 доповідях у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний зміст роботи викладено на 175 сторінках. Список використаних джерел містить 410 найменувань (із них 70 архівних справ). Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок.

РОЗДЛ 1.

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО

1.1. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження

Взявши за основу історико-педагогічні методи: ретроспективний, логіко-системний, хронологічно-структурний, зіставно-порівняльний аналіз, ми розробили програму дослідження, яка визначила три етапи науково-педагогічного пошуку.

На першому етапі (2006–2007 рр.) визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, вихідні положення дисертаційної роботи. Сформульовано *гіпотезу дослідження* – вивчення, узагальнення та використання науково-педагогічного досвіду й освітніх поглядів І. Верхратського сприятиме покращенню навчально-виховного процесу в сучасних умовах. Обґрунтовано програму дослідження.

На другому етапі (2007–2008 рр.) виявлено, охарактеризовано, систематизовано й проаналізовано зміст науково-педагогічної діяльності І. Верхратського.

На третьому етапі (2008–2010 рр.) структуровано основні положення дисертаційного дослідження, актуалізовано ідеї та досвід науково-педагогічної діяльності вченого, сформульовано загальні висновки.

Застосування пошуково-бібліографічних методів (систематизації та класифікації архівних фондів, одиниць епістолярної спадщини, бібліотечних каталогів і наукової літератури з обраної проблематики) дозволило охарактеризувати джерельну базу дослідження та подати її видову класифікацію за дванадцятьма групами.

І. Творча та епістолярна спадщина вченого налічує більше 200 праць. Вона різноманітна за формою та змістом: 1. Підручники з ботаніки [34–35], зоології [58–59], соматології [102], мінералогії [68] для середніх шкіл та гімназій.

2. Філологічні розвідки: “В справі народного язика” [38], “Замітки про взаємини руського язика і народної літератури” [49], “Значення рідної мови” [55], “Наша правопись” [72] “Руска правопись зі словарцем” [98], “Язикові замітки” [111], “Язиче іста галицької Руси морока” [112] та ін. У цих працях І. Верхратський приділяв увагу правопису української літературної мови. Він вважав, що любов і повага до рідного слова сприяють національному самоусвідомленню громадян.

3. Діалектологічні словники: “Про Говір Замішанців” [90], “Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів” [52–53], “Про говір Долівський” [89], “Про говір Галицьких Лемків” [88], “Говір Батюків” [39], “Знадоби до словаря южноруського” [54] та ін. І. Верхратський стверджував, що слово в науці, як і в літературі, повинне утворюватися з народної мови. Учений глибоко вірив, що наукова термінологія має формуватися з живої бесіди. Він виступив проти зайвих мовних запозичень [19, с. 23].

4. Рецензії: “Кілька слів о “Словарі О. Партицького” [62], “Рецензія руского перекладу про “Дарвінізм” Е. Феррієра” [96], рецензії на праці Л. Винера “Європейсько-німецькі слова в руських наріччях” [95], И. Срезневского “Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам” [65] та ін.

5. Публіцистичні статті: “Злобні видумки Д-ра І. Франка” [51], “Правда в очі коле” [87], “Слово правди о страйках і заробітках в Пруссії” [101], “Що пишуть в Росії газети про Галичину” [110] та ін.

6. Праці, присвячені розробці української наукової термінології: “Спис важніших віразів з рускої ботанічної термінології і номенклятури з оглядом на шкільну науку в вищих клясах гімназії” [103], “Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної”: в 6 т. [81–86], “Нові знадоби номенклятури і термінології природописної народної збирані між людьми” [77] та ін.

Окремої уваги заслуговують погляди І. Верхратського на формування української природничо-наукової термінології. Вчений розкрив величезне

багатство нашої мови. Виявив широкий спектр народних назв, які надзвичайно влучно відбивають властивості рослин і тварин. Наполегливим щорічним збиранням народних назв він займався протягом багатьох десятиліть.

7. Ентомологічні дослідження. Як природодослідник, І. Верхратський спеціалізувався головним чином у цій галузі. Крім видань НТШ, вчений публікувався також у німецько- та польськомовних часописах. Основні ентомологічні праці науковця – “Подільські метелики” [80], “*Motyle wieksze z Stanislawowa i okolicy*” [330], “Додаток до фауни метеликів” [44], “*Motyle z okolicy Lwowa*” [331], а також брошура “Мотилі, шкідники господарству” [69] та ін.

Багаторічна напружена праця І. Верхратського дала важливі результати, які є корисними та цікавими для сучасних дослідників фауни Галичини й Поділля. Свою цінну ентомологічну колекцію вчений в останні роки життя передав музеєві НТШ. Разом з кількома іншими збірками вона лягла в основу природничого відділу музею [134, с. 5].

8. Праці з мінералогії. Українську мінералогічну термінологію І. Верхратський почав розробляти в 1890–1898 рр. при підготовці одного з перших шкільних підручників з мінералогії українською мовою [68]. У 1909 р. він опублікував свою багаторічну працю “Виразня мінералогічна” [37] – це своєрідний українсько-німецький словник з кристалографії та мінералогії. Він розробив номенклатуру простих форм кристалів. Для характеристики фізичних властивостей мінералів науковець увів нові терміни [19, с. 23].

9. Роботи персоніфікованого характеру, які були присвячені визначним громадським діячам, вченим, просвітителям: “Доктор І. Яхно: згадка посмертна” [45], “Доктор О. Огоновський: посмертна згадка” [46], “Доктор Ю. Целевич: згадка посмертна” [47], “Маркіян Шашкевич: річ Пр. І. Верхратського в 30-ті роковини смерті М. Шашкевича” [64], “Річ про Григорія Квітку-Основяненка” [97], “Михайло Полянський: згадка

посмертна” [67] та ін. Ці статті досить детально ознайомлюють із життєвим та творчим шляхом відомих особистостей, подають відомості про їх наукову спадщину.

Іван Верхратський вважав за необхідне вшанувати пам'ять видатних українців. На його думку: “Пам'ять мужей святивших жизнь для загального добра, для добра народу, не гине з їх смертю, но передає ся яко дорогоцінна спадщина од рода в род, щоб ободряти будущі покоління і поощряти їх ко дальшим подвигам в ділі народнім” [97, с. 3].

10. Поетична спадщина. І. Верхратський автор художніх перекладів, зокрема “Рукопись Короледворська” [249], “Вітка бозу” [117], “Скринька оранжева (Le Zeduc)” [100]; збірок поезій та сатиричних епіграм “Стрижок” [104], “Калина” [61], “Тріолети” [105], “Чорнобровець” [109] та ін.

11. Байки, приказки та оповідання – саме вони були зразком живої народної бесіди [31]. До своїх діалектологічних словників І. Верхратський обов'язково додавав “Взорці бесіди” відповідних етнічних груп. Оповідання й повір'я, загадки й приповідки, пісні створювали необхідну атмосферу для проникнення в таємниці народного українського слова [88, с. 164–368]; [52, с. 127–200]; [53, с. 113–224.].

12. Епістолярна спадщина вченого дала нам можливість глибше пізнати чинники, які впливали на формування світоглядних позицій І. Верхратського. Видання “Листування українських славистів з Францем Міклошичем” [200] стало знаменною подією в житті наукової громадськості України. У цій праці знайшла відображення півстолітня наукова й культурно-просвітницька діяльність багатьох українських учених другої половини ХІХ ст. З листів можна почерпнути цікаві відомості про життя й умови праці видатних учених-мовознавців, літературознавців, істориків, дізнатися про їх ставлення до різних суспільно-політичних явищ тощо. Видання містить 111 листів, адресованих відомому чеському славісту Францеві Міклошичу. Адресантами вміщених листів були відомі філологи, історики, письменники:

І. Верхратський, Я. Головацький, М. Драгоманов, П. Куліш, О. Огоновський, О. Русов та багато інших. Вони зверталися з надією до свого наставника, вчителя, вченого зі світовим ім'ям, що змінював чи міг змінити долі багатьох дописувачів-кореспондентів” [149, с. 394].

Листи І. Верхратського, неопубліковані спогади, особисті документи та інші матеріали знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові: Ф. 309 Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; Ф. 328 Редакція української енциклопедії; Ф. 362 К. Студинський – академік та ін.

Дослідження епістолярної спадщини І. Верхратського дозволило здійснити аналіз науково-педагогічної діяльності вченого, узагальнити та систематизувати його погляди на розвиток освіти й науки Галичини.

Аналіз наукових праць Івана Верхратського засвідчив, що він мислив у народно-педагогічному контексті, вбачав джерела виховання людини в житті народу, його мудрості, культурно-історичних традиціях, досвіді. На думку педагога, саме рідна мова, діалект є першоосновами самозбереження й самоорганізації етнічної спільноти.

П. З *архівних джерел* ми почерпнули відомості про особливості становлення науки, освіти та шкільництва Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., поглибили знання про діяльність громадсько-просвітницьких товариств, детальніше ознайомилися з життєвим і творчим шляхом І. Верхратського та його маловідомими працями; проаналізували шкільні програми та плани для середніх шкіл і гімназій.

Різноманітні за своїм походженням та характером архівні джерела, що становлять найбільший науковий інтерес для дослідження науково-педагогічної діяльності І. Верхратського, знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові: Ф. 309 Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Ф. 314 Редакція журналу “Руслан”, Ф. 328 Редакція української енциклопедії, Ф. 401 Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. Важливими для дослідження суспільно-політичного становища Галичини є матеріали Державного архіву Тернопільської області,

які зберігаються у фондах: Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление, Ф. 294 Філія українського товариства “Просвіта”. Цікаві дані про розвиток освіти та шкільництва Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можемо отримати з фондів: Ф. 39 Тернопольская гимназия им. Коперника, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа, Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия.

Архівні матеріали, які мали особливу вагу для дослідження життєвого та творчого шляху І. Верхратського, можна поділити на кілька груп: 1) біографії вченого: ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 371, 2181; Ф. 328. оп. 1. Спр. 98; 2) заяви, посвідчення та інші особисті документи І. Верхратського: ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 2181; 3) епістолярна спадщина педагога: ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 2250, 2251, 2373, 2378; Ф. 362. оп. 1. Спр. 258; 4) статті та рецензії науковця: ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 1160; Ф. 401. оп. 1. Спр. 30; 5) замітки й виписки з ботаніки та зоології ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 1146–1155; 6) матеріали для орфографічного словника ЦДІАЛ України, Ф. 309. оп. 1. Спр. 1159; 7) обіжники Головної управи з різних питань діяльності товариств та організації шкільництва ДАТО, Ф. 294. оп. 1. Спр. 67; 8) статuti та звіти про діяльність громадсько-просвітницьких товариств Галичини ДАТО, Ф. 231. оп. 1. Спр. 24, 25, 154, 360; Ф. 294. оп. 1. Спр. 68; 9) інформаційні звіти та донесення польських урядових органів поліції про політичне життя краю: ДАТО, Ф. 231. оп. 1. Спр. 24, 483, 1923, 1924, 2101, 3522 та інші документи.

ІІІ. За допомогою *енциклопедичних видань та довідково-бібліографічної літератури* систематизували основні факти біографії І. Верхратського.

ІV. *Творча спадщина науковців другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.*, зокрема О. Барвінського [11–12], С. Барива [13], В. Гнатюка [127–131], М. Грушевського [147], О. Духновича [161], О. Колесси [185], І. Крип’якевича [191], І. Левицького [197], М. Партицького [238], І. Свенціцького [254], С. Сірополка [257–259], С. Томашівського [284–287],

І. Франка [293–300] та інших, дала фактичний матеріал для дослідження напрямів співпраці І. Верхратського з видатними діячами науки, освіти та культури даного періоду .

V. *Збірники наукових праць та матеріалів конференцій*. Матеріали міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з дня заснування) [245] збагатили відомостями про діяльність Товариства “Просвіта”

Важливими в нашому дослідженні виявилися матеріали Національної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського вченого – природодослідника Івана Верхратського (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.).

Проте науково-педагогічна діяльність ученого висвітлюється тут не всебічно, зокрема акцентується увага на елементах біографії, діяльності І. Верхратського в галузі природничих дисциплін та діалектологічних дослідженнях. У статтях не здійснено аналізу чинників, що впливали на формування світогляду вченого, відсутня систематизація етапів його життєвого та творчого шляху, не приділяється увага педагогічним поглядам.

Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений ювілею НТШ [268] дав змогу розширити джерельне поле дисертаційного дослідження, отримати інформацію та поглибити знання про діяльність Івана Верхратського в Товаристві.

VI. *Монографії*. Цінними для нас із точки зору дослідження розвитку науки, освіти та шкільництва були монографії: Г. Васьковича “Шкільництво в Україні” (1905–1920 рр.) [27], С. Сірополка “Історія освіти в Україні” [259], Б. Ступарика “Шкільництво Галичини (1772–1939)” [272] та праці інших учених. У цих роботах висвітлено питання розвитку освіти в Україні від початку нашої історії до недавнього минулого. Б. Ступарик розкрив розвиток шкільництва Галичини в різних історичних періодах, показав, як за допомогою шкільництва чужоземні держави намагалися денаціоналізувати українців краю [272].

Серед праць історичного характеру, у яких висвітлено діяльність громадсько-просвітницьких організацій, вирізняються монографії Р. Гарата “Діяльність товариства “Просвіта” в Галичині (1868-1921pp.)” [124], Л. Євселевського “Просвіта” в Наддніпрянській Україні” [164], Р. Іваничука “Нарис історії “Просвіти” [177]. Автори на основі використання архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів розкривають основні напрямки діяльності “Просвіти” в Галичині, її місце та значимість у суспільно-політичному, культурному й духовному житті українців. Науковці узагальнюють найважливіші етапи розвитку Товариства та його роль у формуванні й розвитку української національної ідеї [124].

Праця Р. Кучера “Наукове Товариство імені Т. Шевченка” присвячена історії заснування, становлення та діяльності української академії – Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Ця добровільна асоціація і сьогодні робить вагомий внесок у світову науку. Автор відтворює образи багатьох фундаторів і видатних членів Товариства, історію розвитку української науки. Діяльність НТШ пов’язана з творчістю діячів української інтелектуальної еліти кінця XIX – першої половини XX ст., зокрема Івана Верхратського – першого голови Математично-природописно-лікарської секції [196, с. 2–3].

Лев Ясінчук у праці “50 літ “Рідної школи” розкрив значення національної школи в боротьбі за незалежність українського народу. Він вказав на всі складні умови діяльності “Рідної школи”, охарактеризував значення українського шкільництва для потреб рідного народу [318].

Грунтовним дослідженням із проблеми діяльності громадсько-просвітницьких товариств є історико-педагогічні нариси “Поступ до рідної школи” Сікорського П., Лісовського М., Офіцинського В., Барни М. [244]. Автори намагалися дати критичний аналіз стану освіти в регіоні; виявити основні тенденції розвитку українських приватних навчальних закладів: дошкільних, початкових, середніх, учительських семінарій, педагогій та

педагогічних ліцеїв; актуалізувати позитивний досвід їх діяльності, який доцільно використовувати в умовах реформування сучасної освіти.

Орест Субтельний у роботі “Україна: історія” висвітлюючи історію західноукраїнських земель зупиняється на таких питаннях, як соціально-економічне становище окремих територій, національний і революційний рух, розвиток освіти [273].

Фрагментарні дані про діяльність І. Верхратського в галузі діалектології отримуємо з монографій: І. Огієнка “Історія української літературної мови” [224]; М. Павлюка “Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду” [232]; Ю. Шевельова “Портрети українських мовознавців” [307] та ін. У названих працях науковці показали шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків та обмежень. Важливу роль у її розвитку відіграв І. Верхратський. Його діалектологічні дослідження заклали основи вивчення живої народної бесіди.

VII. Дисертаційні дослідження та автореферати. Систематичне дослідження науково-педагогічної діяльності І. Верхратського – відсутнє. Деякі відомості можемо почерпнути з дисертаційних досліджень та авторефератів: В. Гамалії “Історія становлення і розвитку української наукової ботанічної термінології” [123]; О. Данилюк “Географічна термінологія Волині” [150]; І. Іванюти “Наукова та громадсько-політична діяльність академіка В. Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.” [179]; Л. Лушпинської “Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX ст.” [204]; Н. Шуманської “Історія Математично-природописно-лікарської секції НТШ (1893–1940)” [309] та ін.

VIII. Підручники й посібники з історії педагогіки та історії України, а саме В. Кравця “Історія Української школи та педагогіки” [187], М. Левківського “Історія педагогіки” [199], О. Любара “Історія української школи і педагогіки” [206] та інші, дозволяють отримати цілісну картину розвитку освіти та науки другої половини XIX – початку XX ст. У

посібниках висвітлюються етапи становлення й розвитку педагогічної думки, українського шкільництва, національної освіти на теренах України з найдавніших часів до сьогодення [206].

IX. *Сучасна науково-педагогічна преса та періодичні видання другої половини XIX – першої половини XX ст.* Джерельну базу дисертації розширили видання “Руслан”, “Зоря”, “Денниця”, “Діло”, “Правда”, “Рідна школа”, “Письмо з Просвіти” та інші, у яких І. Верхратський публікував свої праці.

З 1996 року в сучасній пресі, зокрема періодичних виданнях Тернополя, Івану Верхратському присвячено ряд статей: Вадзюк О. “Видатні природодослідники – члени Наукового Товариства ім. Т. Шевченка” [26], Головацького І. “Стати поруч з мовами інших народів (До 150-річчя від дня народження І. Верхратського)” [135], Гуйванюк Н. “Іван Верхратський у “листуванні українських славістів з Францем Міклошичем” [149], Зозуляк Є. “Подвижник з Більче-Золотого” [176], Мороза І. “Золоте ім’я з Більче-Золотого (І. Верхратський)” [218], Парасин Н. “Верхратський Іван Григорович (псевд. – Любарт Горовський, Любарт Співомір, Лосун, Петро Правдолюб, Подоляк, Іван Щипавка; 26.04.1846, с. Більче, нині Більче-Золоте Борщів. району. – 29.11.1919, м. Львів) – педагог, мовознавець, природознавець” [236], Сохацького М. “Верхратський Іван Григорович (До його 150-ліття)” [264], Татарського С. “І воскресло призабуте ім’я (До 150-річчя з дня народження Івана Верхратського – українського філолога, письменника, природознавця” [275] та інші.

Для вивчення особливостей творчої спадщини, наукової, педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності І. Верхратського важливе значення мають “Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка” [173], “Збірник Математично-природописно-лікарської секції” Наукового Товариства ім. Т. Шевченка [174], “Хроніки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка” [155]. “Збірник Філологічної секції” Наукового Товариства ім. Т. Шевченка

[39], “Етнографічний збірник Етнографічної комісії” Наукового Товариства ім. Т. Шевченка [163].

Х. Навчальні плани та програми для гімназій використовувалися у нашому дослідженні для аналізу підручників І. Верхратського. Навчальні програми та плани з природничих дисциплін знаходяться у фондах Державного архіву Тернопільської області: Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 270. Учебные программы по биологии Кременецкого педучилища на 1936–1937 учеб. год; Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 279. Учебные программы по биологии и истории Кременецкого педучилища на 1937–1938 уч. год; Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 386. Учебные программы по химии и естествознанию Кременецкой гимназии на 1934–1935 учеб. год; Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 224. Годовые и квартальные планы занятий украинской гимназии распределены по классам, 1932–1936 pp.; Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 260. Учебные планы занятий и списки учащихся украинской гимназии та ін. Дані архівні матеріали дали змогу проаналізувати навчальні плани з біології, ботаніки, зоології в гімназіях та ліцеях Галичини в першій половині ХХ ст.

XI–XII. Збірники нормативних документів: Закон України “Про вищу освіту”, Державна програма “Вчитель”, Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст., “Болонський процес у фактах і документах” та *Збірники нормативних документів та інформаційних матеріалів ВАК України:* “Довідник здобувача наукового ступеня” [157], “Довідник офіційного опонента” [158], “Як підготувати дисертацію на здобуття наукового ступеня” [314], “Як правильно оформити дисертацію та документи атестаційної справи” [315], “Бюлетні ВАК” та інші матеріали, що стосуються атестації наукових працівників: переліки та форми документів, порядок

захисту дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради, вимоги до оформлення документів атестаційної справи [315, с. 2].

Перші публікації, що стосувалися життєвого шляху та науково-педагогічної діяльності І. Верхратського з'явилися ще за його життя: нарис “Огляд життя і діяльності Івана Верхратського” був надрукований у часописі “Зоря”, 1895 р. [225]; Лев Лопатинський з нагоди ювілею присвятив ученому статтю “Іван Верхратський – 40 літ науково-літературної праці”; 1904 р. [203]; як дійсний член Математично-природописно-лікарської секції НТШ І. Верхратський був охарактеризований у “Хроніці Наукового Товариства імені Шевченка”, 1900 р. [178]; після смерті науковця в “Хроніці Наукового Товариства імені Шевченка”, 1920 р. опубліковано “Некролог” [155].

У цих статтях І. Верхратський постає перед нами людиною, яка все життя працювала для розвитку української науки, рідної мови та літератури. Він прагнув до відновлення наукового, культурного та політичного життя Галичини, що розвинулося в 1848–1849 рр., а пізніше занепало.

У 60–70 рр. ХХ ст., з нагоди 120 та 125-ліття з дня народження, вийшли статті, присвячені І. Верхратському: Жилко М. “Верхратський Іван Григорович” [169], Худаш М. “Іван Григорович Верхратський: До 125-річчя з дня народження” [304] та інші.

Дослідженню науково-педагогічної діяльності І. Верхратського в контексті розвитку освіти України присвячено окремі публікації (Н. Гуйванюк, Є. Зозуляк, Ю. Кобів, С. Панцьо, Н. Парасин та інші).

Основні віхи біографії І. Верхратського висвітлювали С. Костюк, Л. Полюга, О. Романів, В. Ханас та інші.

Науково-організаторська діяльність І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка була предметом вивчення П. Бубнія, Б. Гречина, М. Мороза, С. Павлишина, С. Яреми та інших.

До кола наукових інтересів дослідників входили різні аспекти наукової діяльності І. Верхратського: природодослідна діяльність у галузі ботаніки, зоології, соматології та мінералогії (П. Білоніжка, Л. Бохорська, О. Вадзюк,

Ю. Кобів, Й. Свинко, М. Чайковський та інших); діяльність ученого в галузі діалектології (І. Бабій, З. Бичко, Г. Бучко, Н. Демидась, О. Кровицька, М. Павлюк, .Ю. Шевельов та інших).

Науково-методичну діяльність І. Верхратського досліджували: Т. Бевз, Л. Похила та інші, зокрема приділяли увагу написанню ним підручників. Науковці підкреслили, що педагогічний доробок І. Верхратського набуває особливої актуальності в умовах становлення сучасної національної школи. Видатний вчений доклав чимало зусиль для розвитку українського шкільництва [243, с. 14].

Вплив І. Верхратського на розвиток української літературної мови та правопису розкрили: Н. Бабич, О. Гузар, Г. Одинцова, М. Скаб, М. Юрків та ін. Його літературну діяльність вивчали Л. Вашків, М. Гнатюк, О. Микитюк та інші.

Також плідна науково-дослідна робота вченого знайшла оцінку в працях І. Франка: “У польських і руських часописах помістив Іван Верхратський ряд спеціальних монографій про різні роди звірів, птахів і комах, що опералися на власні спостереження. Велику заслугу він придбав як дослідник карпаторуських діалектів і збирач матеріалів язикових із уст народних” [295, с. 217].

Критично відгукувався Іван Франко про літературну творчість Івана Верхратського: “Його слабою стороною все була та лишилася й досі поезія та літературна критика, в якій він поза самим собою нічого не бачить [295, с. 217]. Варто зазначити, що як вказує М. Худаш, подібне ставлення до постаті І. верхратського висловлював і М. Драгоманов [304, с. 68]

Як свідчить дослідження Іван Франко досить об’єктивно оцінював науковий та творчий доробок свого вчителя. Він заслужено відзначав сильні сторони його діяльності – діалектологічну та природознавчу.

Проблемам становлення та розвитку освіти на Галичині другої половини XIX – початку XX ст. присвячено ряд дисертаційних досліджень, праць та публікацій сучасних українських учених: “Педагогічні засади

укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)” І. Бай [8], “Українське педагогічне товариство “Рідна школа”: етапи становлення та розвитку” Г. Білавич [16], “Історія освіти дорослих в Україні” Л. Вовк [118], “Педагогічний аспект опіки дітей в Галичині (друга пол. ХІХ – перша третина ХХ ст.)” Р. Волянук [121], “Педагогічна освіта в університетах України (1880–1910)” Н. Дем’яненко [153], Ідеал виховання як чинник формування людини-громадянина в Галичині (1918-1939 рр.) О. Крамарова [189], “Зміст і методика викладання природничих наук у перших українських гімназіях” І. Курляк [194], “Україна: історія” О. Субтельного [273] та ін.

Стан шкільництва Галичини другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. досліджували Г. Васькович, В. Кравець, О. Любар, С. Павлишин, М. Ступарик, та ін.

Діяльність науково-просвітницьких товариств Галичини (“Галицько-Руська Матиця”, “Громада”, “Просвіта”, “Руське педагогічне товариство” (“Українське педагогічне товариство”), “Наукове товариство ім. Т. Шевченка”, “Руська бесіда”. “Взаїмна поміч українського вчительства”, “Українська громада” та ін.) вивчали Р. Гарат, О. Єфименко, М. Попович, С. Сірополко, М. Фляк та ін.

Наявний джерельний матеріал дав можливість відтворити головні напрямки науково-педагогічної діяльності Івана Верхратського в умовах становлення та розвитку освіти й науки Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Отже, джерельна база з обраної для вивчення теми є достатньо репрезентативною, дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити дослідницькі завдання.

Протягом останнього десятиріччя проблема українських наукових назв птахів активно вивчалася у Західному відділенні Українського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера (ЗВУОТ). У лютому 1991 р. на базі Львівського державного університету ім. І. Франка відбувся колоквиум із української орнітологічної номенклатури й термінології, наслідком роботи

якого стало створення при ЗВУОТ робочої групи з цих питань. Результатами діяльності цієї групи стала підготовка до перевидання праць І. Верхратського з орнітологічної номенклатури й термінології, участь у виставці “Іван Верхратський. Життєвий і творчий шлях”, присвяченій 150-річчю від дня його народження (Пограничний В. Ювілейна виставка: Іван Верхратський. Життєвий і творчий шлях // Інформаційні матеріали Західного відділення Українського орнітологічного товариства, □1997).

На основі вивчення педагогічної, історичної, історико-педагогічної та соціально-філософської наукової літератури, творчої спадщини І. Верхратського та інтерпретації архівних джерел нами зроблено висновок про фрагментарність вивчення науково-педагогічної діяльності І. Верхратського.

Педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність І. Верхратського залишилась малодослідженою, його безпосередня практична робота здебільшого розглядалась лише як складова українознавства, діалектології, природознавства та національного просвітництва.

Отже, незважаючи на те, що окремі аспекти дослідження знайшли своє відображення в науковій літературі, спеціальне комплексне вивчення науково-педагогічної діяльності І. Верхратського не здійснювалося. Цим і зумовлене звернення до зазначеної теми.

155-річчя з дня народження Івана Верхратського – це слушна нагода пригадати цього видатного й тривалий час замовчуваного вченого, педагога й суспільного діяча, який має особливі заслуги перед Україною. Усе своє життя він намагався перетворити Батьківщину в повноправну європейську націю з власним науковим потенціалом.

Протягом усієї діяльності в НТШ в особі одного вченого переплелися два, на перший погляд, непоєднаних напрями наукової діяльності: природознавство (мінералогія, ботаніка, зоологія) та гуманітарні науки (мовознавство, діалектологія, лексикографія, сучасна літературна мова, історія мови, літературознавство, публіцистика, журналістика).

1.2. Роль громадсько-просвітницьких товариств у формуванні національної свідомості галичан

Суттєвою особливістю минулого століття стало відродження до самостійного державницького життя ряду європейських націй, що віками боролися за своє існування. Український народ дав світові яскравий приклад величезної громадсько-політичної активності, самовідданості й жертвності в боротьбі за Українську державу, поклав на вітвар незалежності мільйони життів, створив у першій половині ХХ ст. чотири власні державні утворення: Українську Народну Республіку й Українську державу П. Скоропадського (1917–1918 рр.), Західноукраїнську Народну Республіку (1918–1919 рр.), Карпатську Україну (1939 р.).

У наш час перед українським суспільством знову постали ті ж проблеми, що й століття тому: відродження національної самосвідомості, зростання політичної та суспільної активності, розвиток культури, розширення сфери використання української мови та впровадження її в усі галузі життя [124, с. 5–7].

Переломним для українців Галичини, які з 1772 р. потрапили під владу Австрійської імперії, став період революції 1848–1849 рр. У Європі він отримав назву “весни народів” і дав невеликому прошаркові західноукраїнського суспільства, що переважно складався з представників духовенства та інтелігенції, поштовх і нагоду до формального самовизначення своєї нації як окремої та до заснування національних установ. Активізувалося також наукове, культурне, освітнє й шкільне життя Галичини. Несміливу західноукраїнську еліту заохочував і підтримував габсбурзький губернатор Стадіон, який відкрито сприяв українцям протягом усього 1848 р., сподіваючись використати їх як протипагу агресивнішим полякам. 19 квітня група греко-католицьких священиків на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем звернулась до імператора з проханням увести в школах Східної Галичини українську мову [273, с. 309–310].

Як зауважують сучасні дослідники (Г. Васькович, Р. Гарат, Я. Грицак, В. Кравець, О. Любар, Б. Ступарик, О. Субтельний, М. Фіцула та інші), уже на початок цієї революції, коли український рух у Галичині вступив у політичну стадію розвитку, він поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (пропольську, проросійську, австро-русинську й українську), співвідношення між якими постійно змінювалося [288, с. 61].

Уже на початку революції Австрія отримала конституцію й стала конституційною монархією. У Галичині було здійснено “йосифінські реформи”, які значно послабили позиції польських поміщиків. У 1779 р. з'явився цісарський патент, згідно якого селяни отримали особисте звільнення, не підлягали поміщицькому судочинству, оскільки для цього уряд призначив спеціальних службовців-юстиціаріїв. У 1781–1782 рр. панщина була обмежена 30 днями на рік. Хронологічно це збіглося із закріпаченням у Російській імперії кількох мільйонів українських козаків і ліквідацією останніх елементів козацької автономії. Значну увагу австрійський уряд присвятив підвищенню освітнього рівня народу й місцевої інтелігенції – греко-католицького духовенства. У Відні створено греко-католицьку семінарію, яку згодом переведено до Львова [124, с. 41].

У 1784 р. замість закритої єзуїтської академії у Львові був створений університет. При ньому з 1787 р. діяв окремий Руський інститут, де викладання для студентів, що навчалися теології, велося українською мовою. Факультети цього інституту очолювали І. Земанчик та П. Лодій; викладачами працювали М. Герасимович, І. Лаврінський, М. Левицький, І. Мохнацький та І. Яворський.

Цей інститут закінчили перші галицькі просвітителі: М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, які створили гурток, названий “Руською трійцею”. Галицькі “будителі” були добре обізнані з новими інтелектуальними течіями у Європі, з творами чеського й словацького національного відродження, захоплювалися “Енеїдою” І. Котляревського й українським фольклором. У 1837 р. уклали й видали перший у Галичині

альманах “Русалка Дністрова”, написаний живою народною мовою. Свого часу І. Франко назвав його “явищем наскрізь революційним” [297, с. 90]. Адже альманах наочно доводив, що мова галицьких русинів практично нічим не відрізняється від мови наддніпрянських українців, отож усі українці є одним народом. Цей висновок дуже стурбував владу, досить стривожену польським революційним рухом. Видання конфіскували, а прогресивна молодь зазнала переслідувань [251, с. 99].

Загалом ситуація напередодні революції 1848–1849 рр. була дуже важкою. Як писав Я. Головацький: “...галичани “під ласкавим” пануванням Австрії живуть без літератури, часопису, національної освіти, без шкіл, як варвари [145, с. 51]”. Та вихід із цього становища він убачав не в революції та повстаннях, а в просвітницькій роботі. Прагнув, щоб українці здобували освіту, вчилися захищати свої інтереси парламентським шляхом.

Результатом реформ Йосифа II, які принесли найбільшу користь кільком мільйонам українських селян, став монархізм русинів-українців і лояльність до династії Габсбургів. У 1848 р. під натиском революційних рухів у всій Європі цісар Фердинанд проголосив скасування панщини, надав усім націям монархії загальнодемократичні свободи, політичні й громадянські права. Першими зі здобутків революції скористалися поляки, які мали власну еліту й користувалися переважними політичними впливами у Відні. Вони створили у Львові свій політичний орган – Центральну Раду Народову, почали формувати Національну гвардію [58, с. 15–17].

2 травня 1848 р. українці створили у Львові Головну Руську Раду – першу в новітні часи легальну Братську українську політичну організацію, що виразно зайняла позицію окремішності української мови й народу, педагогіки й освіти. Очолена єпископом Г. Яхимовичем, вона налічувала 66 членів, половину з яких складала духовенство й студенти-богослови, а другу – світська інтелігенція: службовці, вчителі, студенти. В наступні кілька тижнів священники, що виступили головними організаторами Головної Руської Ради, заснували по всій Східній Галичині 50 місцевих і 13

регіональних повітових рад, які були очолені місцевою українською інтелігенцією. Одночасно були налагоджені контакти з українцями Буковини й Закарпаття [273, с. 309–310].

Згодом Г. Яхимовича замінив крилошанин М. Куземський. Використовуючи історичні традиції, Головна Руська Рада вперше узаконила українську символіку. Гербом Галичини став символ галицько-волинських володарів – золотий лев на синьому полі. Його зобразили на печатці Ради та численних печатках повітових рад. Національним прапором українців став синьо-жовтий стяг. Уперше його було піднято на Львівській ратуші 23 червня 1848 р. [253, с. 29]

Нечуваною подією та великою заслугою Головної Руської Ради стало те, що вже з 15 травня (старого стилю) 1848 р. почав видаватися власний часопис “Зоря Галицька” – перший український тижневик в Австрійській монархії. Редакторами його були А. Павенцький, М. Коссак, І. Гушалеви́ч.

У ч. 1 від 15 травня 1848 р. була надрукована “Відозва до Руського народу”. У ній стверджувалося: “Ми, Русини Галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує. Той народ бил колись самодіяльний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мал свій письменний язик, свої власні уста́ви, своїх власних князів, – одним словом: бил в добрім биттю, заможним і сильним. Тільки двинімся разом, щоб піднести нашу народність і забезпечити дані нам свободи. Поступаймо з іншими народами в любові і згоді! Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом! [115, с. 1]”

Потім подавалися наступні програмові пункти діяльності Ради: “а) Первим заданием нашим буде заховати віру і поставити на рівні обряд наш і права церкви і священників наших з правами других обрядів. б) Розвивати і взносити народність нашу во всіх її частях: видосконалення язика нашого, запровадження его в школах низших і висших, видаваннем письм часових, утримуваннем кореспонденцій з письменними так нашими,

як іншими до славянського належачими, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руськім і усильним старанням впровадити і на рівні поставити язык наш з іншими в урядах публічних та ін. в) Будем чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і поправлення біту нашого на дорозі конституційній шукати, а права наші від всякої напасти і оскорблення стало і сильно хоронити” [115, с. 2–3].

Як орган Головної Руської Ради, газета проголосила гасла національної окремішності та єдності українців, прагнення до самостійності й соборності. Обстоювала необхідність розвитку та вдосконалення української мови, запровадження її в школах. Вимагала дотримання конституційних прав народу.

Узагальнюючи вимоги українців Галичини, Буковини й Закарпаття, Головна Руська Рада виробила таку політичну програму:

1. Поділ Галичини на дві провінції – українську й польську.
2. Возз'єднання Закарпаття й Буковини з Галичиною в один край.
3. Запровадження української мови у школах і державних установах.
4. Створення національних збройних формувань.
5. Визнання мовної, культурно-історичної єдності й окремішності українського народу.
6. Утворення окремого крайового сейму, представництва у Віденському парламенті.
7. Публікація українською мовою урядових розпоряджень, газет, книг (у т. ч. підручників).
8. Заміщення посад у державних установах українцями.
9. Забезпечення конституційних прав народу.
10. Скасування панщинних повинностей, наділення селян землею [180, с. 28]; [124, с. 44].

Згодом, коли виникла Головна Руська Рада, польські політики для ослаблення її впливу 11 травня 1848 р. створили альтернативний “Руський собор”, який почав видавати власну газету “Дневник руський” (редактор

І. Вагилевич). З одного боку, “Руський собор” був поборником польсько-українського об’єднання і включав сполонізованих аристократів “руського” походження, радикальну польську інтелігенцію та кількох демократично настроєних українських патріотів. З іншого ж – це була виразна спроба поляків підпорядкувати собі український національний рух [124, с. 43].

Хоча польська Центральна Рада Народова заявляла про рівність культурних прав поляків і українців, а польські демократи проголошували своєю метою створення литовсько-русько-польської Речі Посполитої, однак переважна частина польських політиків узагалі заперечувала право галицьких українців на власну національну ідентичність. У боротьбі з ними галицька українська інтелігенція вдалася до історичної аргументації, відстоюючи єдність з усім українським народом [145, с. 52]. Так, на засіданні повітової ради в Жовкві на початку червня 1848 р. о. М. Бачинський заявив: “Подоля, Волинь, Украина, Галичь суть то краї, чотири разы обширнійшіи від правдивой Польски, а пекнійших, здоровших під сонцем над них нема, а преці[нь] тамтіи що-раз бардзій Московщина на своє перетягає, а мы як не будем о собі памятати, до решти спольщимся, сами себе згладим, сами собі гріб выкопаем” [288, с. 62].

18 липня того ж року у “Зорі Галицькій” надруковано: “Хоть ми, галицькіи Русины, єно часть того личного народу становимо... то тое наших прав народности не зменшає и з нашими братьми під взглядом духовым, під взглядом письменности сообщатися ничь не перешкоджає. А и Поляки галицькіи суть также єно маленьков частков народу польского” [133, с. 2]. Такі переконання кращих діячів освіти та культури стали поштовхом до подальшого формування єдиної української нації.

Австрійський уряд спочатку підтримав Головну Руську Раду, бажаючи використати українців у боротьбі проти поляків. Однак згодом, коли революція пішла на спад, Відень не погодився на політичні вимоги Ради, тому її досягнення стосувалися переважно галузей освіти й культури.

По містах і селах Галичини почалося масове створення повітових рад – українських осередків Головної Руської Ради, які займалися просвітницькою й політичною діяльністю. Загалом їх виникло 50. До них входило по три представники від селян, міщан, шляхти, дяків і вісімнадцять представників інтелігенції (з них 10 священників) [124, с. 45].

У своїй політичній роботі Головна Руська Рада підготувала лист до цісаря Фердинанда з домаганням: “Щоб ті простори Галичини, що є замешкані Русинами, творили для себе провінцію з осідком політичної краєвої Управи у Львові” [198, с. 27]. Щоправда, цього домагання українцям в австрійській монархії не вдалося досягнути через спротив впливових польських магнатів, але завзяту боротьбу за концепцію поділу Галичини вели українські парламентаристи аж до Першої світової війни.

Саме повітові ради порушували питання поділу Галичини на дві провінції та провели своєрідний плебісцит населення, збираючи підписи з цього питання. Меморандум у справі поділу Галичини підписали 100 тисяч українців, що було вражаючим успіхом Ради. Також вони займалися створенням частин української Національної Гвардії, боролися за поліпшення економічного становища Галичини [124, с. 45].

В умовах наростання революції та проголошеного урядом курсу на конституційну демократію національно-політичною платформою для масового руху галицьких українців стала не пропольська чи проросійська орієнтації. Як слушно зауважив І. Химка: “Негативної відповіді на запитання стосовно національного самовизначення було не досить. Хоча теоретично можливим були відразу декілька непольських і неросійських розв'язків кризи галицької національної ідентичності, історична реальність пропонувала лише два виходи: бути або австрійськими русинами (тобто обмежити націю територіально до Галичини, Буковини й Закарпаття), або ж – великоукраїнцями (тобто ототожнювати себе з українською нацією в Південно-Західній Росії)” [301, с. 37]. Однак цієї дилеми – бути галичанами чи українцями – насправді не існувало: всі члени Головної Руської Ради,

особливо на початковому етапі, однозначно ідентифікували русинів з великою українською нацією [124, с. 45].

Великою подією культурного життя Галичини став “Собор руських учених”, скликаний Радою у Львові 19 жовтня 1848 р. Це був початок глибокого національного самовираження. Голова Галицько-Руської Матиці М. Куземський підкреслив, що потрібно працювати над новим проектом правопису. У своїй доповіді “Розправа о писовні руській” сказав: “Коли інші народи займаються політичною боротьбою, сини руської матері сходяться радити над літературою, над виданням руських книжок, сходяться піднести руську народність” [124, с. 45–46].

Яків Головацький прочитав науковий реферат про окремішність української мови. Обговорювалися також питання рідної мови в школі. Важливим рішенням Собору стала ухвала про прийняття народної мови за основу розвитку літератури й поширення освіти. Проте під впливом консервативної частини греко-католицької ієрархії в кінцевому рішенні допускалося також вдаватися до давньоруської та церковнослов'янської мов. З часом це привело до тривалого засилля в літературі так званого “язичся”. З останнім товариству “Просвіта” довелося боротися до кінця XIX ст. [124, с. 46].

На окремих секціях Собору було внесено пропозиції щодо заснування господарського та історичного товариств, охорони пам'яток історії та культури, видання популярного підручника історії України, зміцнення культурних зв'язків з Україною.

На шкільній секції промовці змалювали жалюгідний стан шкіл у Східній Галичині, убогість змісту освіти, вказали на відсутність учителів і підручників українською мовою. Секція висунула пропозицію про запровадження української мови навчання, видання підручників для початкових і середніх шкіл. Однак замовчувалися питання необхідності ґрунтовного перегляду змісту освіти, усунення нестерпних шкільних

порядків, ліквідації безправності народного вчителя, поліпшення його наукової та методичної підготовки.

Учасники “Собору руських учених і любителів освіти народної” розуміли важливість освіти й усвідомлювали, що навчання українською мовою стане запорукою відродження національного духу, ставили за мету оживити культурне й наукове життя краю. Члени “Собору” вважали за потрібне встановлення єдиної граматики для всіх українців, які проживають в Австрії та Росії. Вони поставили вимогу запровадження української мови в усіх школах Галичини. Конгрес відіграв позитивну роль у суспільно-політичному житті краю.

У червні 1848 р. представники Головної Руської Ради брали участь у Слов'янському конгресі в Празі. Він став спробою політичного порозуміння між польськими й українськими діячами. Відкриття 21.03.1848 р. кафедри руської (української) мови й літератури у Львівському університеті, яку очолив Я. Головацький, стало однією із найбільших перемог українців у галузі освіти. Замість ліквідованої надвірної шкільної комісії створено Міністерство освіти, розпущено орден єзуїтів. Створення української Національної Гвардії в Галичині та Руського батальйону гірських стрільців також сприяло зростанню національної свідомості українців [124, с. 46].

На початку листопада 1848 р. у Львові сталися сутички між австрійським військом і польською Національною гвардією. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати й українські громадсько-просвітницькі організації. В умовах важкого польсько-українського протистояння вони значно занепали, а Головна Руська Рада в 1851 р. оголосила про саморозпуск [124, с. 46–47].

Однак діяльність Ради мала велике значення для формування ідеології українського національного руху в Галичині. З цього часу вимога поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрійської імперії окремої провінції “розглядалася як мінімальна політична програма галицьких українців аж до розпаду Австро-Угорщини у 1918 р.” [145, с. 53].

Варто зазначити, що надзвичайно важливу роль у розповсюдженні грамотності, просвітництва, історичних знань відіграли різноманітні просвітницькі товариства. У 1848 р. Головна Руська Рада у Львові заснувала першу українську культурно-освітню організацію “Галицько-Руська Матиця” з просвітніми та літературно-видавничими функціями.

Новостворене товариство мало за мету:

- 1) друк підручників, букварів, читанок та книг, які сприяли зростанню освіченості народу;
- 2) активну діяльність для згуртування українських культурних і письменницьких сил;
- 3) створення шкіл з українською мовою викладання;
- 4) видання часопису “Зоря Галицька”.

Завдання товариства визначились культурно-просвітніми настановами [124, с.46].

У 16 номері газети “Зоря Галицька” (1848 р.) була надрукована відозва з поясненням мети товариства, умов прийому, закликом до вступу в члени й збору коштів для потреб організації. “Галицько-Руська Матиця” стала культурно-освітнім товариством, сприяла друкуванню букварів, підручників, читанок тощо [115, с. 1–3].

Під проводом М. Куземського “Галицько-Руська Матиця” видала до 1885 р. понад 80 книжок, у тому числі “Читанку” М. Шашкевича та інші підручники. Згодом Я. Головацький, А. Петрушевич і Б. Дідицький перетворили її на осередок москвофілів, діяльність “Матиці” значно звузилася. Однак сам факт її заснування справив великий вплив на консолідацію українців Галичини та був значним внеском у просвітянську роботу [124, с.46].

Після 1849 року в Галичині настає реакція. Не маючи досвіду політичної боротьби, уміння та єдності, прогресивні сили почали поступово втрачати завойоване. Розпущено Головну Руську раду (1851 р.), відновлено

орден єзуїтів (1852 р.), скасовано обов'язкове вивчення української мови в гімназіях (1856 р.), обмежено вступ українців до університету.

У 1858 році у Львові було відкрито першу в Східній Галичині польську гімназію ім. Франца Йосифа й цим уряд дав початок полонізації галицького середнього й вищого шкільництва. Мовою викладання залишалася німецька в середніх та в міських народних школах. Як писав І. Я. Франко: “Всі вольності, даровані 1848 р., окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки панів, була хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехизму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому писаних, з котрих би такий трохи письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм житті і його поліпшенні” [298, с. 260].

Головна Руська Рада не могла втриматися в час абсолютизму, що настав незадовго після проголошення конституції й тривав ще 10 років. Але її політичні починання перейняла згодом перша руська громада “Молода Русь”, яка була створена в 1861 р. у Львові та з якої через кілька років оформилося товариство “Руська бесіда”. Це товариство було основою першої української політичної народної партії. Воно в 1867 р. розпочало видавати свій орган “Правду” під редакцією Володимира Барвінського аж до часу заснування “Діла” (1880 р.). Члени “Руської бесіди” основним завданням вбачали формування та розбудову української національної школи та освіти [27, с. 26–27].

У 1885 р. з ініціативи Юліана Романчука, засновано у Львові політичне товариство “Народна Рада”, яке вважало себе за відновлену Головну Руську Раду й перебрало її політичні ідеали. У 1890 р. утворено Русько-українську радикальну партію з пресовим органом “Громадський голос”. Ці політичні сили вели боротьбу за права українського народу проти русофільства та польського утиску в Галичині. Їх представники у віденському парламенті й галицькому сеймі наполегливо обстоювали права українського народу та

справу національного шкільництва. Зокрема, великі змагання проходили за українські гімназії у великих містах Східної Галичини та за український університет у Львові [27, с. 26–27].

У період революції 1848 р. молодь стала на захист розмовної української мови. Натхненниками молодого покоління були Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров. Цих західних українців називали народовцями-українофілами. Вони вважали українців окремою нацією, котра проживає на просторах від Кавказу до Карпат і найкращим засобом самовираження якої є народна говірка [16, с. 73].

Основним своїм завданням народовці вбачали розвиток та пропагування української мови, адже це найкраще сприяє вираженню національної самобутності народу. В основу свого мислення й програми діяльності ставили організаційну працю в народних масах, вживали в мові й письмі чисту народну мову та намагалися впроваджувати її в школу, науку, театр, літературу та пресу.

З метою донесення української мови й літератури до широких мас, народовці створювали гуртки, які займалися виданням часописів, популяризацією творів українських письменників. Найважливішим гуртком була “Молода Русь” (1861 р.), утворена у Львові. Тут видавалися часописи: “Вечорниці” (1862 р.), “Мета” (1863–1865 р.), “Нива” (1865 р.), “Русалка”, “Правда” (1867–1880 рр.). Також народовці розробили українську граматику, словники, друкували підручники, засновували театри, народні читальні [16, с. 80].

Одним із видатних народовців був Іван Григорович Верхратський. Він вважав освіту тим фактором, який може змінити матеріальне становище народу. Чи не основну роль тут відігравала мова як основний засіб національної просвіти. На думку вченого живе народне слово повинне стати основою для формування української літературної мови.

Виникла необхідність заснування української освітньої установи, ініціатором якої став о. Степан Качала. Його починання підтримала

народовецька молодь. На початку 1868 р. було створено організаційний комітет, до якого увійшли професори гімназії та учительської семінарії О. Борковський, А. Вахнянин, О. Партицький, Ю. Романчук, урядники М. Коссак, К. Сушкевич, студенти О. Огоновський та А. Січинський. У березні 1868 р. підготовано статут, а 8 грудня 1868 р. започатковано діяльність Товариства “Просвіта”. Згідно першого статуту вона визначалася науково-просвітницькою організацією [353, арк. 1–3]. Основним напрямом діяльності Товариства від початку й до кінця залишалося книгодрукування чистою українською мовою [220, с. 16].

“Просвіта” відіграла вирішальну роль у формуванні національної самосвідомості українців не лише на етнічній території України, але й в Австралії, Австрії, Алжирі, Англії, Аргентині, Бельгії, Боснії, Бразилії, Канаді, Китаї, Маньчжурії, Мексиці, Німеччині, Парагваї, Росії, Румунії, Уругваї, Франції, Чехословаччині – всюди, куди виїжджали українці в пошуках кращої долі чи на заробітки.

Упродовж тривалого часу Товариство діяло в надзвичайно складних і несприятливих соціально-політичних та економічних умовах чужоземного панування. “Просвіта” була втіленням усіх творчих сил народу, його прагнення до національного й соціального визволення, до створення власної демократичної держави. Українське суспільство прагнуло протистояти насильницькій колонізації та русифікації, бажало втілити ідеали свободи особистості й нації.

Значною мірою “Просвіта” стала для галичан школою державного будівництва, давала широким масам можливість брати участь у житті суспільства, впливати на хід історичних процесів [124, с. 6]. Для підтримки талановитої молоді на кошти активних членів Товариства (О. Бачинського, К. Валецького, І. Верхратського, М. Галущинського, С. Качали, М. Тишкевича та інших) створювалися стипендіальні фонди. Це було суттєвою підтримкою для учнів, які через брак коштів не мали змоги навчатися [356, арк. 50]; [124, с. 32]

Завдяки діяльності Товариства світогляд найширших мас українців змінився: з поширенням грамотності вони стали національно-свідомими громадянами, набули практичних навичок цивілізованого господарювання на рідній землі, освоїли основи економічних знань, прилучилися до здобутків не лише української, але й світової культури.

В. Дорошенко подає такі відомості про розвиток організаційної мережі “Просвіти”: у 1875 р. була лише одна філія; у 1880 р. – три; у 1890 р. – чотири [159, с. 20].

Центрами національно-виховної роботи серед українців залишались читальні “Просвіти” – наймасовішої громадської культурно-освітньої організації. У Галичині напередодні Другої світової війни діяло 83 філії і 3214 читалень “Просвіти”, які об'єднували близько півмільйона членів. У читальнях працювало 2230 гуртків, 1318 хорів, 156 оркестрів, 673 самоосвітні гуртки, 133 жіночі секції, понад тисячу гуртків “Молодої Просвіти”. Спільними зусиллями вони щорічно влаштовували понад 20 тис. різних прилюдних виступів — концертів, вистав, національних свят [352, арк. 34]; [192, с. 6].

Найвидатніші діячі “Просвіти” найважливішим своїм завданням вбачали національне навчання та виховання дітей. Вважали, що відродити український народ зможе лише освіта, яка відповідає духові українців.

І. Свенціцький стверджував, що поряд із освітою учня повинне йти також і виховання до самостійної праці. Школа має не тільки вчити, але й виховувати дитвору як корисних громадян України. Тому повинна панувати лише безмежна любов до дітей, людства й всесвіту. Коли ж школа знаходиться в руках певних державних осередків, що дбають перш за все про виховання для своїх цілей послушних урядників і прислужників, то це є наслідком хибного погляду на освіту. Гармонійний розвиток, вдосконалення таланту учнів – ось завдання школи. Вона допомагає людині знайти себе саму та зайняти належне місце в суспільстві [254].

“Будь людиною, сотвореною на подобу Божу. Дивись на життя твоїх ближніх так, як ти хочеш, щоб вони на Твоє дивились. Вір у вічну правду і в перемогу Добра”, – писав І. Свенціцький [254, с. 45].

На думку І. Верхратського національне виховання, перш за все, вимагає введення в школу рідної мови дитини, бо навчання чужою, як показав досвід, дає дуже сумні наслідки. Освіта має бути пов'язаною з оточенням дитини, історією України, базуватися на знаннях про рослинний і тваринний світ Батьківщини.

З часу створення “Просвіти” значну роль у діяльності Товариства відігравали галицькі священники. Вони вважали основою національного виховання рідну мову, історію, мистецтво, народні звичаї та дбали про те, щоб прищепити учням любов до спорту, навчити основ гігієни.

Отець С. Качала, один із засновників “Галицько-Руської Матиці” 1848 р., був і одним з перших ініціаторів організації “Просвіта”, автором популярних книжок для народу, які не раз перевидавалися. Будучи послом Галицького сейму та парламенту у Відні, виступав поборником рівноправності українців з поляками, захищав інтереси “Просвіти” й сприяв наданню їй субсидій на освітні цілі.

Православний священник І. Воробкевич був подвижником просвітницької праці на Буковині, організатором “Руської Бесіди” в Чернівцях. Багато його творів, у тому числі тритомне зібрання, було видано у Львові. Одним із засновників “Просвіти” на Закарпатті був греко-католицький священник, історик і педагог В. Гаджега. Завдяки його наполегливості видання “Просвіти” зі Львова надходили на Закарпаття. Членом Головного Віділу “Просвіти” був о. Ю. Дзерович, професор Духовної семінарії у Львові. 9 червня 1939 р. його обрано останнім головою Товариства [124, с. 104].

О. Мельник, зокрема, вважав, що завданням священника є “навчити добро спільноти ставити понад користь одиниць. Виховати відповідною

літературою та пресою тип нового українця, для якого кличем було б “Бог і Україна” [124, с. 105].

Особливо великим був відсоток священників серед членів Товариства на етапі його становлення. Зокрема, до II Загальних Зборів серед 34 прийнятих членів третину (12) склали священники й дяки. Згодом, коли до “Просвіти” масово почали вступати селяни, цей відсоток значно знизився: у 1877 р. зі 156 нових членів священників було лише 18. Однак їх роль у створенні філій і низових читалень залишалася дуже суттєвою [356, арк. 8]; [124, с. 104].

Більшість священників, особливо сільських парохів, добре розуміли потреби українського селянства. Молодий владика А. Шептицький в одному з перших пастирських листів 1899 р. вимагав від них не лише виконання пастирських обов'язків, але й “конечної міри жертволюбивости та культурно-суспільної праці серед народу по крамницях, касах і братствах церковних” [215, с. 280].

У пастирському посланні 1900 р. “До української інтелігенції” митрополит А. Шептицький писав: “Ми всі думаємо про цей поступ і бажаємо своєму народові всесторонне кращої будучности. Мусимо піднести і скріпити на цій лінії правдиву просвіту, що дала б цьому народові спроможність здобути собі ліпше буття” [215, с. 292].

Греко-католицька церква сприяла консолідації українців у період Першої світової війни та в постановці українського питання на міжнародному рівні. Вже 15 серпня 1914 р. митрополит А. Шептицький у меморандумі австрійському уряду писав про необхідність визволення від царизму Наддніпрянської України, надання цим землям “характеру незалежної національної території, відповідно до її мешканців” [124, с. 106].

З моменту проголошення Центральною Радою в Києві незалежності України 3 березня 1918 р. в Галичині відбулися всенародні маніфестації. У кожному населеному пункті святкування розпочиналося урочистим Богослужінням.

Греко-католицьке духовенство відіграло визначну роль у державотворчих процесах у Галичині й поширенні влади Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р.

У нових історичних умовах тезу про необхідність поширення національної свідомості на Другому освітньому конгресі підтвердив О. Терлецький у рефераті “Роля рідної історії в національним освідомлюванню нашого народу” [278].

На підставі цієї доповіді до резолюцій секції позашкільного виховання внесли такі положення:

1. Освітній конгрес вважає, що у просвітній діяльності потрібно приділяти увагу українській історії, виданню популярних історичних книжок.
2. Популяризуючи історію, висвітлювати зв'язок минулого з сьогоденням.
3. Потрібно базувати всю просвітницьку діяльність Товариства “Просвіта” в майбутньому на католицькому світогляді та християнській етиці й працювати в тісному зв'язку з греко-католицькою церквою [124, с. 107].

Митрополит А. Шептицький розумів величезне значення просвітницької діяльності для народу й усяко сприяв цій роботі, у тому числі спрямовуючи на неї кращі сили церкви. Він був видатним меценатом української культури, засновником Національного музею у Львові й незмінним учасником усіх культурних акцій “Просвіти”.

Протягом багатьох десятиліть священики постійно залишалися морально-етичним зразком для своїх парафіян, тому слово пароха було вирішальним для подальшої долі тисяч сільських читалень. У багатьох випадках священик був єдиним інтелігентом на селі й автоматично вирішував долю новоствореного осередка культурно-просвітньої діяльності. Завдяки активній участі в діяльності “Просвіти” духовенство постійно підвищувало власний культурний рівень, дбало про освіту дітей своїх парафіян [124, с. 110].

І. Верхратський – видатний галицький науковець і педагог також народився в сім'ї священика. Його дід побудував за власні кошти церкву в

селі Кривенькому (нинішньому Гусятинському р-ні). Хоч батько Григорій помер, коли Іванові було два роки, проте відчуття патріотизму, національної гордості, віри у свій народ він проніс через усе життя. То ж природно, що вчений не міг стояти осторонь політичних та освітніх процесів, що відбувалися на Галичині.

Своєю активною діяльністю в Товаристві “Просвіта” І. Верхратський: 1) сприяв створенню стипендійних фондів [124, с. 32]; 2) пропагував творчість українських письменників, поетів, драматургів; 3) брав участь у громадсько-політичних акціях, де ставилося питання про здобуття культурної, економічної та політичної самостійності України; 4) домагався впровадження української мови в освіту; 5) боровся за національний характер школи; 6) створював підручники з ботаніки [34–35], зоології [58–59], соматології [102] та мінералогії [68] для шкіл і гімназій.

Греко-католицька церква стала фактором культурного відродження українців. Неоціненним був внесок священників у розвиток освіти, шкільництва та культури Галичини:

– своєю творчістю збагачували українську літературу Т. Бордуляк, С. Качала, Ю. Кміт, А. Могильницький, М. Устиянович, М. Шашкевич;

– визначним був вклад у галицьке шкільництво кардинала М. Левицького, владики І. Снігурського, митрополитів А. Шептицького, Г. Яхимовича, священників М. Куземського, І. Могильницького, С. Городецького;

– представники духовенства виборювали право на заснування українських шкіл, створювали й очолювали вчительські семінарії, приватні українські гімназії, бурси;

– греко-католицькі священники провадили майже всі курси неписьменних;

– саме ж духовенство становило практично всю галицьку українську інтелігенцію, було засновником майже всіх філій і читалень “Просвіти”;

– сиротинці й захисти, основу яких заклав о. В. Лициняк, значною мірою діяли завдяки самовідданій праці греко-католицьких черниць;

– митрополит А. Сембратович започаткував освітньо-протиалкогольну акцію, якою греко-католицька церква особливо активно займалася з другої половини XIX ст. Саме священики були засновниками численних братств і товариств тверезості в містах і селах Галичини;

– здійснювали активну видавничу й наукову роботу. “Місійні книжечки” у XX ст. доповнили численні видання “Доброї книжки”, “Бібліотеки історичних повістей”, журнали “Льогос” і “Поступ”, газети “Нова Зоря”, “Правда” і “Нива”;

– крім самодіяльних хорів “Просвіти”, духовенство заснувало численні церковні хори. Відомими керівниками їх і композиторами були о. М. Вербицький, О. Кишакевич, В. Матюк, О. Нижанківський;

– греко-католицька церква робила все можливе для прищеплення морально-етичних засад християнства українському суспільству, особливо молоді, для протидії ідеології терору й насильства.

– при підготовці окремих заходів, що проводились Товариством, важливу роль відігравали греко-католицькі священики.

Завдяки виваженій і послідовній політиці церкви, її відданості українській справі “Просвіта” не тільки вижила, а й посилила свої позиції та продовжила виховання українців у дусі патріотизму [124, с. 104–115].

Історія Товариства відображала як основні досягнення, так і падіння в житті українського суспільства, була своєрідним дзеркалом, що відбивало складні історичні процеси переломного для українців кінця XIX – початку XX ст. “Просвіта”, а особливо її низові структури, природно, стали предметом боротьби спочатку між народовцями й москвофілами, згодом між націоналістами й комуністами. Жертвами політичної боротьби всередині українського суспільства часто були читальні “Просвіти” [124, с. 5–7].

Протягом усієї діяльності Товариство зберігало політичну самостійність, домагалася порозуміння між українськими політичними

угрупованнями. Його ідеологічну основу творив народовський рух, до якого належала переважна більшість керівників “Просвіти”.

Викладений матеріал дозволяє стверджувати, що, долаючи політичні, фінансові та інші матеріальні труднощі, Товариство “Просвіта” впродовж 1877–1891 рр., спираючись на підтримку своїх прихильників, покровителів і меценатів, стає самостійною, незалежною українською фундацією. Завдяки чіткій позиції і зваженим діям її керівників, вона зуміла не лише зберегти, а й примножити свій вплив і авторитет серед широких народних мас, стала насправді всенародною та наймасовішою українською організацією Галичини.

Окрім того, Товариство “Просвіта” стало базовим підґрунтям для створення десятків інших структур, організацій та установ різного характеру, що виникли під його патронатом і з його допомогою. Першим із них стало засноване 1891 р. товариство взаємних убезпечень (страхування) “Дністер”, яке займалося страхуванням від пожежі. За кілька років воно виросло до одного із найбільших товариств Австро-Угорщини, мало понад 200 тис. клієнтів і понад 1 млн. крон резервного фонду. “Крайовий Союз Кредитовий”, заснований у Львові 1897 р., започаткував широку організацію кредитних товариств у Галичині. У 1904 р. у Львові виник “Крайовий Союз Ревізійний”, метою якого була організація господарських і промислових товариств, допомога їм у здійсненні ревізій, здобутті кредитів та ін. Водночас по всій Галичині почали виникати українські банки: 1905 р. “Руська щадниця” в Перемишлі, 1908 р.; “Земельний банк іпотечний” у Львові та ін. Виникали й торговельно-промислові товариства: у Львові “Народна Гостинниця”; жіноча промислова спілка “Труд”; товариство “Сільський Господар”; парцеляційне товариство “Земля”; торгівельне “Сокільський Базар”; у Перемишлі “Спілка для господарства і торгівлі”; у Стрию “Краєвий Союз господарсько-молочарський”. Засновано Товариство ім. Т. Шевченка, Товариство наукових викладів ім. П. Могили, “Руська бесіда”, “Рідна школа”, “Сокіл” (1894 р.), “Січ” (1900 р.), “Пласт” та ін. [124, с. 6]

Усім їм “Просвіта” давала теоретичне обґрунтування економічної діяльності, забезпечувала кваліфікованими кадрами. З іншого боку, всі згадані структури працевлаштовували сотні представників інтелігенції, випускників вузів, що не могли отримати посад у польських установах.

У 1881 р. засноване у Львові “Руське педагогічне товариство” (РПТ). Воно ставило перед собою такі завдання: а) працювати для задоволення потреб українців, створювати народні, середні та вищі школи, підтримувати громадське й домашнє виховання на основі рідної мови; б) надавати моральну та матеріальну допомогу членам товариства; в) активно боротися за національний характер школи. Завдання товариства не обмежувалися народною школою, а охоплювали середні й вищі навчальні заклади [363, арк. 10].

Для досягнення цієї мети РПТ мало (на підставі статуту): “скликати наукові та педагогічні конференції, займатися видавництвом книжок і часопису, обговорюючи справи руських шкіл і виховання, організовувати читання, співпрацювати з подібними товариствами австрійськими й закордонними [372, арк. 5–7]”

“Руське педагогічне товариство”, що його 1912 р. було перейменовано на “Українське педагогічне товариство”, а в 1926 р. – “Рідна школа – Українське педагогічне товариство”, виконало велику роботу для розбудови народної освіти й українського приватного шкільництва в Галичині під Австрією, а потім під Польщею, до 1939 р. Його діяльність досить широко виклав Лев Ясінчук у творі “50 літ “Рідної школи” (1881–1931 рр.)”, де він подає також список усіх голів Товариства до 1931 р. та добродіїв “Рідної школи”, перелік місцевостей, у яких у першому п'ятидесятилітті Товариство мало свої виховні установи [318].

Доцільно згадати досвід РПТ у галузі видавничої діяльності. Незважаючи на постійні матеріальні й фінансові труднощі, воно розпочало й зуміло утримати випуск свого друкованого органу – журналу “Учитель”, який чверть віку (1889–1914 рр.) виходив у Галичині й поширювався в інших

регіонах України. Видання стояло на позиціях національної школи та висвітлення передової педагогічної думки [244, с. 14].

“Рідна школа” завжди відстоювала національний характер освіти, сприяла покращенню якості навчання та виховання підростаючого покоління. Саме тому в червні 1927 р. Головна Управа Товариства організувала видання часопису “Рідна школа”. Він був присвячений справам всенародного та середнього шкільництва на всіх українських землях під Польщею. Видання мало прислужитися поширенню й поглибленню ідей рідної школи в суспільстві. Часопис стояв на сторожі інтересів не лише приватного шкільництва, а й державних шкіл. Питання діяльності приватних шкіл, дошкільного виховання, заснування нових шкіл, бурс, захоронок, організація кружків “Рідної школи” – все це знаходило місце на сторінках видання. Часопис також вказував на перепони, яких зазнавало українське шкільництво від польських властей [283, с. 90].

На сторінках першого випуску “Рідної школи” редакційна комісія закликала долучитися до видання усіх визначних діячів не лише Львова, а й провінції, та всіх, хто не байдуже ставиться до питання виховання підростаючого покоління. Часопис “Рідна школа” повинен був стати органом цілого Товариства, а не тільки Головної Управи [270].

І. Герасимович так окреслював його завдання: “Спираючись на минуле – живемо для майбутнього. Як мандрівник у своїй мандрівці знає свою ціль, до якої прямує, як архітектор-будівничий має план, за яким будує, – так само й народ, ця величезна збірна колективна одиниця, мусить мати свою мету, знати шлях до тої мети та бажання її досягнути. Маємо наглядні докази, що у народів недержавних здійснення найвищих ідеалів є тільки питанням принагідних обставин, якщо ті народи мають ясно означену мету їхніх змагань, якщо це змагання перейшло в кров і кість кожної одиниці даної нації. Що з’єднує всіх для досягнення тої загальної мети? Це своя рідна школа й рідне виховання! Несприятливі обставини довели до того, що наш народ розділений нині між чотирма сусідніми державами. Серед різних обставин

доводиться жити українцям і навчати та виховувати своїх дітей. Досі не було того, що невидимими нитками об'єднало б усіх поневолених розділених та розпорошених українців. І саме наш часопис “Рідна школа” має намір взяти на себе цей важкий, але почесним обов’язок. Маючи це на увазі, ми будемо обговорювати справи загальнопедагогічні і виховні; містити статті і матеріали про українське державне і приватне шкільництво в Польщі й поза її кордонами та вести його оборону. Подавати інформацію про шкільництво й виховання у різних народів. Вважаючи вчителя душею і серцем школи, боронитиме його права, буде давати батькам вказівки у справах доцільного виховання дітей та пояснювати шкільні права й обов’язки. Цей часопис випускається з вірою, що “Рідна школа” згуртує навколо себе українську інтелігенцію, міщанство, селянство, робітників та знайде у них підтримку у вигляді масової передплати” [126].

Шкільництво є одним із найважливіших чинників, які відіграють важливу роль у житті народів. Від характеру освіти залежить рівень життя суспільства. Перші школи в княжу добу були засновані при монастирях, парафіяльних церквах, і звідти виходили освічені люди. Але згодом справа змінилася: окрім церкви, яка розпоряджалася найбільшими грошовими засобами, виступають міста з їх розбагатілим міщанством. Городяни почали засновувати світські школи, де мали навчатися діти багатих міщан. Таким чином, крім церковних, з’явилися міські школи. У XVIII ст. настає зміна у становищі школи: вона перестає бути виключно церковною чи приватною. У цей період починають засновуватися державні навчальні заклади. Для народу, який не має своєї національної держави, школа є основним чинником, від якого залежить його подальша доля. Рідна школа з українською мовою навчання – це святиня, яку потрібно шанувати. Приватна національна школа має відповідати життєвим та економічним обставинам, суспільній будові. На думку Омеляна Терлецького, ідея “Рідної школи” повинна увійти глибоко в маси, оскільки це справа не лише певного суспільного класу, а цілого народу. А Товариство “Рідна школа” повинно бути символом самостійності. Воно

має охоплювати своєю діяльністю не лише Галичину, але й усі українські землі під Польщею [278].

У своїй статті “Творча школа” Лев Ясінчук зазначав: “Державна школа має завдання виховати громадянина відданого державі, хоч і з рабськими нахилами. Приватна школа, навпаки, виховує людей вільних, самостійних, здібних до ініціативи. Українські селяни та робітники вважали освіту важливим чинником у боротьбі за соціальне та національне визволення. На вибори до сейму вони йшли під гаслом: “За рідну школу” [319].

У 1924 р. був прийнятий закон від 31. 07. про цілковиту заборону українських шкіл. Залишились лише польські або двомовні, де для вивчення рідної мови організовувалися гуртки. Всі члени Товариства розуміли, що освіта повинна базуватися тільки на рідній основі. Кожен має взяти участь у порятунку рідної школи, від якої залежить майбутнє народу. Для об’єднання шкільної діяльності потрібно створити один спільний центр для українських земель під Польщею. Таким центром може бути лише львівське Товариство “Рідна школа”. Громадськість повинна рішуче вимагати від місцевої влади прийняти до відома його статут. У містах потрібно створювати центри – гуртки, які будуть поширювати цю організацію по селах. Головним та найважливішим їх завданням стане навчання та виховання підростаючого покоління [354, арк. 50–55].

Товариство у своїй роботі надзвичайно багато уваги приділяло проблемам національного навчання та виховання дітей. У грудні 1926 р. на загальному з’їзді Головна Управа “Рідної школи” обрала Президію, якій, згідно з постановами статуту, передавалися більшість справ “Рідної школи”. Збори Головної Управи відбувалися щосереди. Для розгляду та обговорення різноманітних питань створювалися комісії, до яких входили фахівці в даній ділянці діяльності Товариства. Таких комісій утворено 6: 1) для переустрою українського приватного шкільництва, яка мала затвердити план української приватної школи всякого типу; 2) оборони українського шкільництва; 3) для

всенародних шкіл; 4) для середніх шкіл (гімназій); 5) для фахових шкіл; б) видавнича, яка відповідала за питання видавництва [369, арк. 10–12].

Члени Товариства “Рідна школа” дбали про те, щоб всі діти ходили до українських приватних всенародних шкіл, а в дошкільному віці – до українських захоронок чи садків. Також важливим було створення українських дитячих бібліотек та видавництво книжок.

Лев Ясінчук у своїй статті “Діточі бібліотеки” писав: “Кожен культурний народ уже давно оцінив значення книжки не тільки для розвитку людини, але й для розвитку нації, культури. Хоча в Галичині, ще на жаль дещо не так. Тут книжка все ще є привілеєм лише деяких інтелігентів. А любов до книжки треба виробляти вже змалку, від самих основ. Ще з народної школи потрібно виробляти пошану до хорошої книжки” [317, с. 9–10].

Заснування дитячих бібліотек по селах і містечках було надзвичайно важливим завданням. Гуртки “Рідної школи” повинні були дбати, щоб бібліотеки своїм укладом, добром і діяльністю формували світогляд дітей. Повітові гуртки могли створювати мандрівні дитячі бібліотеки, які б переходили від села до села, для цього Товариство видавало кредити.

Степан Сірополко вважав, що Товариство у своїй діяльності має знайти підтримку з боку всіх верств громадян, а перш за все – кооператив і різних організацій, котрі б дбали про зміцнення духовної культури народу [257].

Зауважимо, що на сторінках часопису видатні вчені, педагоги, мислителі та митці закликали народ виконати свій святий обов’язок: виховати підростаюче покоління так, щоб діти шанували мову, культуру, традиції, були вірними заповітам батьків та дідів. Молодь всіма думками, справами та зусиллями повинна прагнути бути вірною Україні та всіма силами сприяти її розвитку.

Перших чотирнадцять років ХХ ст., до вибуху Першої світової війни, – це остання фаза організації нашого національного відродження в Галичині, що отримало тривкі організаційні форми в шістдесятих роках ХІХ ст.:

“Руська Бесіда” (1861 р.), “Просвіта” (1868 р.). Так з початком ХХ ст. процес творення культурно-національних просвітницьких товариств був уже майже завершеним. У всіх найважливіших ділянках культурно-національного життя існували громадські організації. Середнє шкільництво брало під свою опіку “Руське (Українське) Педагогічне Товариство” (1881 р.). Але в цьому товаристві гуртувалися переважно вчителі народних шкіл. Воно працювало для розбудови народного шкільництва.

Ця обставина викликала потребу створити товариство, завданням якого був би розвиток середньої школи, в якому б згуртувалося середньошкільне вчителство. Було б це станове товариство з громадянським характером. До 1908 р. в Галичині були тільки два станові товариства: Ремісничє товариство “Зоря” (1884 р.) у Львові і “Взаїмна Поміч Українського Вчителства”, яке у 1905 р. згуртувало українське вчителство народних шкіл [151].

Учителство середніх шкіл об’єдналося у 1868 р. в польське “Педагогічне Товариство”. Коли ж на початку 1900 р. кількість українського середньошкільного вчителства зросла, то у 1908 р. з ініціативи Юліяна Стефановича було засноване товариство “Учительська Громада”. Статут визначив таку ціль товариства: дбати перш за все про розвиток і добро вищих шкіл (під цією назвою розуміли середні й вищі школи), виховувати молодь, дбати про добро вчителів і їх родин [151, с. 7].

Перший голова “Учительської Громади” Михайло Грушевський зазначав: “Товариство своєю метою поставило: згуртувати й організувати українські сили шкіл вищих, та силами їх і всіх, інтересованих розвитком української школи, вияснити сучасне становище середніх і низших шкіл української території та працювати для націоналізації школи середньої та висшої так само, як і низшої” [151, с. 8–9].

Члени Товариства сприяли розбудові української школи, вихованню громадян і розвитку української культури. Існування “Учительської Громади” (1908 р.) – це лише одна, кінцева фаза, останній етап того великого

процесу, що почався в Галичині після її переходу під панування Австрії і тривав до Всесвітньої війни.

На основі дослідження соціально-педагогічних та історико-хронологічних факторів нами виявлено, узагальнено, розроблено й охарактеризовано два періоди наукової, громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності товариств Галичини:

1-й період – просвітницько-видавничий (1848–1881 рр.): діяльність “Галицько-Руської Матиці” (1848 р.), “Руської бесіди” (1861 р.) та “Просвіти” (1868 р.) була поштовхом до зростання освіченості народу, прагнення українців до морального та інтелектуального розвитку. Ці товариства прагнули народну освіту зробити доступною для простих людей. З цією метою видавалися книги, створювалися бібліотеки та читальні, організовувалися просвітні вечори.

2-й період – освітньо-науковий (1881–1914 рр.): “Руське (Українське) педагогічне товариство” (1881 р.), Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (1892 р.), “Руська охоронка” (1900 р.), “Взаїмна поміч українського вчительства” (1905 р.), “Учительська громада” (1908 р.), “Товариство ім. Григорія Сковороди” (1910 р.) та інші сприяли відкриттю, розвитку та діяльності всіх типів навчальних закладів. На цьому етапі приділялася значна увага створенню українських шкіл. Національна освіта – це консолідуєчий чинник прогресивних сил, рушій громадської ініціативи й активності.

На західноукраїнських землях продовжували зберігатись і збагачуватись культурні надбання нашого народу. У 1922 р. у Львові був заснований Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), який об'єднав визначні вітчизняні мистецькі сили: П. Холодного (голова), О. Новаківського, М. Осінчука, П. Ковжуна, В. Крижанівського, С. Тимошенка, О. Лушпинського, М. Голубця, В. Сочинського. На початку 1930 р. утворився Союз українських митців, що проіснував недовго, а на його місці була створена Асоціація незалежних українських митців (АНУМ), куди, крім

керівників П. Ковжуна, М. Осінчука та Я. Музики, увійшли М. Андрієнко, М. Бутович, Л. Гец, М. Глущенко, С. Гординський, М. Дольницька, М. Драган, Ф. Ємець, М. Сельська, Р. Сельський, В. Січинський.

ГДУМ і АНУМ влаштовували щорічні колективні та індивідуальні виставки, об'єднуючи більшість українських живописців, графіків, скульпторів не лише Західної України, але й закордону. Великий успіх мали творчі огляди закарпатських художників на чолі з А. Ерделі та І. Бокшаєм, які у 1931 р. створили “Товариство діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі”, визначальною рисою якого надовго став дух високої вимогливості. Подібні виставки не лише знайомили громадськість із досягненнями українських митців, а й пробуджували загальний інтерес до мистецтва, сприяли поживленню національно-культурного життя [192, с. 6–7].

Основною ціллю громадсько-просвітницьких організацій було: перетворення українського суспільства в культурну європейську націю в повному значенні цього слова. Цей процес ішов у Галичині цілком протилежним шляхом, як у Наддніпрянщині, де були інші політичні й суспільні умови. Там дбали більш про те, щоб закріпачені, пізніше без- і малоземельні селяни, піднімалися до гідності людини, здобували освіту, ставали свідомими українськими громадянами. Творення національних цінностей: української культури, школи, добування політичних прав унеможлилювали люті репресії всього, що мало національний український характер. У галицькій землі було інакше: тут змагання мали визначений національний характер. Всі зусилля були спрямовані на те, щоб створити власну, освічену, дисципліновану, свідому інтелігенцію [192, с.5].

Галицька педагогічна преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: “Вечорниці” (1862 р.), “Денниця” (1880 р.), “Діло” (1880 р.), “Мета” (1863–1865 рр.), “Наша школа” (1909 р.), “Нива” (1865 р.), “Правда” (1867–1880 рр.), “Письмо з Просвіти” (1921 р.), “Рідна школа” (1927 р.), “Учитель” (1889–1914 рр.), “Учительське слово” (1912 р.) репрезентувала

концепції української національної школи, українознавства, націоналізацію освіти й виховання; давала педагогічні поради батькам; сприяла зростанню культурного рівня народу.

Огляд галицької української педагогічної преси означеного періоду переконує: по-перше, у значному її розгалуженні; по-друге, що Галичина мала потужні науково-педагогічні сили. Це підтверджує також діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1893 р.), Наукової школи М. Грушевського (1866–1934 рр.) та Івана Франка (1856–1916 рр.). Співпраця цих двох найвидатніших вчених та їх ідеологія стала основою українського педагогічного єднання. Хоч із переборенням великих труднощів і перешкод українці-галичани за австрійською конституцією мали право на друк українською мовою, у той час, як інтелігенція частини України, що була під владою Російської імперії, де українська мова заборонялася, такої можливості не мала. Тому наддніпрянські письменники друкували свої твори в галицьких часописах і журналах (О. Кониський, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький). З дитячим журналом “Дзвінок” (1890 р.) співпрацювали Л. Глібов, Б. Грінченко, Олена Пчілка, Леся Українка. Їх твори були вершинним виявом красного письменства й своїм художнім словом проповідували, множили й втілювали в життя прогресивні ідеї української педагогіки, утверджували народні чесноти й норми християнської моралі, плекали історичну пам'ять підростаючих поколінь [205, с. 195–196].

Наддніпрянці й галичани підтримували один одного морально та матеріально. Скажімо, при фінансовій допомозі наддніпрянців у 1867 р. було засновано у Львові новий літературний місячний журнал “Правда”, що протягом тривалого часу був органом всеукраїнського єднання. Галицький театр перейняв наддніпрянський репертуар, що теж мало велике педагогічне значення. У тому, що успішно працювало Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, теж велика заслуга наддніпрянців. Праця свідомих українців задля спільного добра була доказом, що український народ по обох боках

кордону єдиний. Ця співпраця сприяла цілісному розвитку української педагогіки.

Галичина дала притулок культурним силам з-над Дніпра і допомагала їм у праці. Тут бували М. Драгоманов, Леся Українка, М. Коцюбинський і, використовуючи свіжі враження, писали свої твори. На гуцульському народному матеріалі М. Коцюбинський створив прекрасну повість “Тіні забутих предків”, що стала шедевром світової класики. Харків'янин Гнат Хоткевич оселився в Галичині (1905–1907 рр.), де організував Гуцульський театр, написав історію України для дітей, нариси й оповідання про життя гуцулів (збірка “Гірські акварелі”), лірико-романтичну повість з життя селян Гуцульщини “Камінна душа”. Все це теж має певне педагогічне навантаження [205, с. 196–197].

Видатні галицькі вчені свою фундаментальну наукову роботу нерідко поєднували з педагогічною та громадською діяльністю (І. Верхратський, В. Гнатюк, З. Кузеля, В. Левицький, І. Пулюй, С. Рудницький, В. Целевич, І. Ющишин, Л. Ясінчук та інші). Галичина виплекала цілу галерею талановитих українських галицьких педагогів: О. Барвінський, М. Галущинський, Є. Желехівський, Н. Кобринська, А. Крушельницький, І. Левицький, К. Лучаківський, О. Партицький, С. Качала, О. Степанів та багато інших, які несли освіту народам, будили національну свідомість, творили шкільні підручники, наукові праці з української педагогіки. В українську літературу влився ряд талановитих галицьких письменників (Т. Бордуляк, І. Вагилевич, Я. Головацький, Б. Лепкий, О. Маковей, Л. Мартович, М. Павлик, В. Стефаник, І. Франко, С. Чарнецький, М. Черемшина, М. Шашкевич, та ін.), твори яких у багатьох місцях пронизані педагогічними мотивами.

Усі члени науково-просвітницьких товариств працювали й боролися за розбудову української школи, творили культурно-освітні, мистецькі, наукові й господарські установи. О. Барвінський, І. Верхратський, О. Огоновський, І. Ющишин, Л. Ясінчук та сотні їх товаришів і вихованців сумлінно

виконували свій обов'язок, завжди були вірними службі національним і загальнолюдським ідеалам. Вони стали носіями національної ідеї та виховали тисячі молодого покоління, прищеплюючи любов до рідного, культ краси, правди й добра та вічні моральні цінності. Нам потрібно берегти пам'ять про діячів тієї доби. Це стане вихідною точкою нових зусиль молодого покоління вчителів ХХ ст. [187, с. 35]

Роль громадсько-просвітницьких товариств у формуванні національної свідомості жителів Галичини була надзвичайно важливою. Їх діяльність сприяла підняттю національної самосвідомості українців, розбудові української школи, адже від її розвитку залежить культурний та економічний поступ народу.

Суспільно-політична ситуація та історичні події не могли не відобразитися на розвитку шкільництва Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Навіть у найважчі часи русифікації видатні громадські діячі усвідомлювали, що без української школи неможливий розвиток держави.

Силою, що взялась за справу національного відродження, стала демократично настроєна інтелігенція і перш за все літератори, вчені, педагоги (Л. Білоцерківський, І. Брик, І. Верхратський, М. Возняк, М. Галущинський, І. Герасимович, А. Кащенко, І. Кивелюк, М. Кордуба, Д. Коренець, І. Крип'якевич, Л. Куницький, О. Макарушка, С. Олеськів-Федорчакова, М. Садовський, С. Сірополко, О. Терлецький, І. Франко, І. Чапельський, Г. Чупринка, В. Щурат, І. Ющишин, Л. Ясінчук та інші).

Під впливом революційних перетворень галичани почали розуміти значення шкіл і відчувати їх потребу. Під проводом і заохоченням священиків почали засновуватися народні, тобто тривіальні, школи. У 1850 р. у Східній Галичині було 1500 народних шкіл з українською мовою навчання, а до 1867 р. – 2408 [27, с. 29].

З 1848 р. поступово початкові школи Галичини переводились на українську мову викладання (головні, тривіальні). Почали працювати

вчительські конференції. На початку 1849 р. українська запроваджується як обов'язковий предмет у гімназіях [187, с. 90].

Львівська Консисторія (орган окружного церковного управління) постійно аналізувала розвиток шкільництва, спонукала священників до заснування нових шкіл, вдосконалення роботи діючих. З цією метою видавалися обіжники, куренди, накази, здійснювались візитації парафій. У заходах щодо організації навчання української мови в народних школах, підписаних Г. Якимовичем 18 листопада 1847 р., вимагалось запроваджувати навчання українською мовою у тривіальних школах. Священників зобов'язували засновувати парафіяльні школи власними коштами (при згоді керівництва краю).

З огляду на це керівництво школами зобов'язане: 1) указати, в яких місцевостях знаходяться тривіальні школи, що підпорядковані латинській консисторії; 2) чи сприяють греко-католицькі парафії утворенню тривіальних шкіл; 3) скільки дітей греко-католицького обряду відвідують указані школи в цьому навчальному році; 4) чи навчають цих дітей у школах писати і читати українською мовою; 5) чи є поруч з тривіальними школами в цих місцевостях окремі українські школи і як вони організовані: а) з якого фонду утримується школа; б) хто викладає; в) як це навчання організовано; г) з яких джерел парафіяльний вчитель отримує платню [27, с. 30].

16 травня 1848 р. єпископ Г. Якимович підписав наказ організувати навчання у тривіальних школах, опираючись на § 4 австрійської конституції, мовою більшості населення, а в змішаних — двома [271, с. 31].

Учителі польських, українських, українсько-польських шкіл зобов'язувалися тих дітей, які цього бажають, учити німецької мови за помірну плату в позаурочний час. Місцевий уряд разом з Консисторією, вказується в наказі, має старатися перетворювати парафіяльні школи в тривіальні з гарантією забезпечення їх вчителями. Окружні органи влади також стали вимагати вдосконалення шкільництва.

У 1849 р. відбулися суттєві зміни і в організації середньої освіти. Було проведено реформу середнього шкільництва на основі “Організаційного нарису гімназій і реальних шкіл”, який відзначався педагогічним новаторством, поміркованим лібералізмом. Робота середніх шкіл приводилась у відповідність до “Нормального плану науки для гімназій”, який майже без змін діяв до 1910 року. Навчання в гімназіях стало восьмирічним і давало право вступу до всіх вищих навчальних закладів. Реальна школа з семирічним терміном навчання мала готувати своїх випускників до навчання у вищих технічних та сільськогосподарських навчальних закладах [271, с. 32].

Мета гімназій, за організаційним нарисом, полягала у тому, щоб дати молоді середню освіту і підготувати до подальшого навчання. Нижчі гімназії могли бути поєднаними з реальною або виділовою школою. Обов'язково впроваджувалася рідна мова, пропедевтика філософії та ін. Здійснювалася класифікація гімназійних вчителів на звичайних, помічників (заступників учителя), допоміжних учителів (навчали окремих предметів). Для порозуміння з місцевою адміністрацією створювалася депутатська гмінка з трьох осіб. Депутація мала право відвідувати школу, але не втручатися в її діяльність [187, с. 84].

Важливу роль у розвитку шкільництва та визначенні змісту освіти відіграв конкордат, прийнятий 18 серпня 1855 р. й оголошений цісарським патентом від 5 листопада 1855 р., який узаконював по-новому стосунки між церквою й державою та відновлював церкві незалежність від переваги держави.

Коли 26 лютого 1861 р. утворено Галицький сейм, то боротьба за мову викладання стала одним з найголовніших питань у його роботі. На першому засіданні у квітні 1861 р. депутати А. Сапіга і Н. Водзінський поставили вимогу зміни в школі та в уряді мови німецької на мову польську. Ця справа тривалий час не розглядалася. У листопаді 1865 р. знову піднято питання мови викладання і реформи шкільництва. Головним автором проекту закону,

який охоплював мовне питання в усіх навчальних закладах Галичини, був посол українського походження, шкільний інспектор Е. Черкавський. Згідно з цим проектом, українська мова діставала статус другорядної по відношенню до польської, що пояснювалось слабким розвитком літературної української мови [27, с. 30].

Українські послы виступили проти цього проекту, оскільки для народу меншим злом була мова німецька, ніж польська. Виходячи з того, що остання дуже подібна до української, вона загрожує їй більше.

Незважаючи на протести послів-українців, 22 червня 1867 р. сейм прийняв закон “Про мови викладові в школах Галичини”, який мав 10 артикулів. Найбільш дискримінаційним для українців був п'ятий артикул, згідно якого в середніх державних школах мовою викладання визначалася польська [271, с. 32].

Прийнятий в червні 1867 року закон про мови викладання в Галичині ввійшов у суперечність з основним державним законом, 19 артикул якого постановляв: “Всі народності та держави є рівноправними і мають право зберігати і розвивати свою мову. З боку держави признається рівність усіх мов у школі, уряді і публічному житті. В краях, залюднених кількома народностями, публічні наукові інститути повинні бути так улажені, щоб не було примусу вивчати іншу краєву мову, а кожна з тих народностей мала б потрібні засоби для просвіти своєю мовою” [145, с. 23].

Так було в законі, а інакше було в Галичині. У закон від 22 червня 1867 р. не було внесено змін, щоб привести його у відповідність з державним законом [271. с. 31] .

Створена в 1867 році галицьким сеймом Рада шкільна краєва, відіграла важливу роль у розвитку шкільництва в краї.

Відповідно до статуту в її обов'язки входило: адміністративне управління школами й навчальними закладами в межах, визначених керівництвом краю, і в межах обов'язкових законів; представлення до затвердження шкільних інспекторів; призначення директорів і вчителів шкіл

середніх і народних; розробка навчальних планів; підготовка й апробація підручників та їх видання; складання річного бюджету для утримання середніх і народних шкіл; оголошення щорічних зв'язків про громадське виховання в краї [16, с. 24].

Раді шкільній краєвій підпорядковувались окружні шкільні ради, створені на основі розпорядження міністерства освіти з 1871 р. Тоді в Галичині було 22 округи. Краєвий закон, який вступив у силу в 1877 році, поділив край на 37 округів шкільних (у кожному з них було два або три адміністративних повіті). Через 10 років кожний повіт мав свою окружну шкільну раду, окремі ради мали Львів і Краків.

Рада шкільна окружна керувала всіма навчальними закладами, які знаходились на її теренах. У її обов'язки входило: 1) мати докладний реєстр стану шкіл в окрузі, дбати про покращення кожної школи зокрема; 2) оголошувати всі постанови й розпорядження вищих установ педагогічних; 3) порушувати в усіх інстанціях справи про діяльність шкіл, наглядати за шкільними будовами, складати фінансові звіти; 4) цікавитися життям учителів, керувати дотаціями й оплатами пенсіонерів, преміювати кращих учителів; 5) опікати школи зі сторони фінансової; 6) рекомендувати кращих учителів на вищі посади; 7) взяти під свій контроль питання підвищення кваліфікації вчителів, наглядати за роботою шкільних бібліотек; 8) проводити інспекторські перевірки шкіл; 9) регламентувати шкільні канікули [372, арк. 10]; [271, с. 55].

Відповідно до затвердженого 25 червня 1873 року положення нагляд над одною або кількома школами в даній місцевості могла здійснювати одна рада шкільна місцева, яка складалася з представників церкви, школи й місцевої влади.

Рада шкільна місцева повинна була дбати про виконання всіх шкільних законів і рішень вищих органів освіти, а саме: 1) застерігати, щоб вчителі одержували платню своєчасно і повністю; 2) керувати шкільним фондом і бюджетом школи; 3) застерігати, щоб сторони, що утримують школу й

учителів, виконували свої обов'язки й умови; 4) наглядати за шкільною будівлею та всім шкільним інвентарем; 5) забезпечувати підручниками й методичними посібниками та допомагати бідним дітям; 6) скласти річний план придбання школою всіх реквізитів; 7) вести облік видатків школи; 8) зберігати документи, накладні і т. д., що є власністю школи; 9) вести щорічний облік дітей дошкільного віку, забезпечити навчання всіх дітей шкільного віку; 10) назначати час навчання й розклад уроків; виконувати шкільну програму; 12) керувати роботою вчителів, вихованням учнів у школі й поза школою; 13) заохочувати вчителів матеріально; 14) слідкувати за взаємовідносинами вчителів з іншими посадовими особами, беручи їх під охорону; 15) давати характеристики, пояснення до вище стоячих влад на кожного вчителя; 16) управління учительськими семінаріями [271, с. 56].

Уведення шкільних рад різних рівнів було кроком до демократизації системи освіти, утворення державно-громадського управління. Однак функції ради звелись до збору статистичних даних та оголошення розпоряджень міністерства, вона врешті стала гальмом у процесі оновлення шкільництва.

Особливу тривогу викликала в цей час освіта дівчат, які в народних школах навчалися читати, писати, трохи рахувати й більше нічого. Для них необхідно було створювати можливості навчання домашнього господарювання. Українські дівчата були вимушені вчитися в польських школах і там говорили та молилися лише по-польськи, а вийшовши в життя, ставали дуже ревними польками.

Проведене дослідження показало, що реформи 60–70-х років XIX ст. були несприятливими для українців, поставивши народ під владу поляків, яким було створено найсприятливіші умови для національно-культурного розвитку, в т.ч. і для здобуття освіти. Цьому особливо сприяли закони 1867 р. про викладову мову в середніх та народних школах та організаційний статут краєвої шкільної Ради. Згідно нього польська мова стала обов'язковою в усіх школах краю та значно зменшувались права української мови.

Значну увагу звертала Консисторія на підготовку підручників для народних шкіл. Для підвищення їхньої якості та залучення широкого кола авторів стали оголошуватись конкурси. Однак видавати підручники було важко, бо тодішні цензурні обставини не дозволяли ніякої самостійної роботи на педагогічній ниві, а кожна книжка проходила політичну та поліційну цензуру. Для друку потрібно було отримати урядовий дозвіл у віденській Надвірній комісії [182, с. 29].

У 60-х роках ХІХ ст. у краї діяла лише одна українська гімназія, яку відкрито на базі Львівської німецької академічної гімназії, у якій до 1874 р. українською мовою навчалися лише в молодших класах. Офіційною підставою для цього була відсутність підручників і навчальної термінології для вивчення в старших класах фізики, хімії та інших предметів. Щоб змінити це становище, стараннями товариства “Просвіта” зроблено переклади на українську мову підручників з окремих предметів, вилітографовано виклади лекцій деяких професорів. Активно в справу розробки української наукової природничої термінології та підготовки власних підручників включився І. Верхратський [271, с. 61].

Боротьба депутатів галицького сейму за українську мову викладання в гімназії та проведена “Просвітою” робота обумовили прийняття 31 травня 1874 р. красового закону про поступовий перехід у гімназіях на навчання українською мовою [271, с. 62].

Реалізація законів 60–70-х рр. ХІХ ст. привела до поступового зростання числа шкіл та учнів у них. Якщо в 1860 р. було народних шкіл 2442, то в 1880 — 2847. Число учнів у цих школах зросло від 98619 у 1865 р. до 162732 у 1880 р., число учнів середніх шкіл (всіх національностей) на 10000 населення зросло з 10 у 1859 р. до 14 у 1880 р. [170].

Зміна шкільного устрою вимагала покращення підготовки вчителів, яких готували у препарандах без єдиного навчального плану, підручників і посібників, належним чином підготовленого учительського персоналу. На навчання препарандистів виділялися мізерні кошти.

Крім препаратів, підготовкою вчителів займалося педагогічне сімєнище, засноване в 1863 році. У 1869 році тут навчалося 20 юнаків. Учителем можна було стати, здавши відповідний іспит.

Мету школи елементарної або народної розуміє лише той педагог, який дбає про просте, загальне й зрозуміле навчання для дітей. Учні повинні використовувати набуті знання в житті, отримати релігійне та моральне виховання.

Успішно вирішити завдання, поставлені перед школою, можна лише тоді, коли буде належно підготовлений учитель. Він повинен любити свій край, дітворю, поважати молодших, як майбутніх співгромадян своєї вітчизни, співпрацювати з людьми інших національностей [116, с. 25].

Серед найголовніших властивостей учителів виділяються: 1) релігійність; 2) любов до людей, яку треба проявляти до всіх; 3) працелюбність і чистоту. Але потрібно відзначити важке матеріальне й моральне становище педагога в суспільстві. Нагороди роздавалися лише тим педагогам, які служили польським цілям. Життя вимагало кардинальних змін у підготовці освітян та покращення їх становища в суспільстві. Такі реформи в Галичині розпочалися зі створення учительських семінарій.

Розпорядженням шкільної Ради крайової від 25 лютого 1871 р. № 1740, виданим на підставі рескрипту міністра віросповідань та освіти від 10 жовтня 1670 р. № 11238, було прийнято рішення про відкриття учительських семінарій як окремих закладів для підготовки вчителів для народних шкіл [271, с. 33].

Разом із відкриттям семінарій закривалися препаранди, а їх майно передавалося семінаріям. Учнів переводили на той же курс у семінарії, а ті, хто закінчував в поточному навчальному році другий курс, мали здавати екзамени зрілості. На підставі протоколу екзаменів, випускникам видавали атестат “про присвоєння звання вчителя тимчасового молодшого або тимчасового учителя в публічних школах народних з мовою викладання польською і русинською” [202, с. 77]. Створення учительських семінарій

поєднувалось з іншими заходами щодо підвищення кваліфікації вчителів. Підвищувалась роль учительських конференцій, бібліотек, створювались курси для вчителів. Проведена робота дала значне покращення якісного складу вчителів.

На початку ХХ століття політичне становище в Галичині було таким, як і в минулі роки. Полонізація краю продовжувалася й посилювалася, шкільництво притіснялося ще більше.

Важливою перешкодою в охопленні освітою сільських дітей був поділ шкіл на сільські і міські. Це робилося для того, щоб дати сільському жителеві лише стільки освіти, щоб ніхто не докоряв, що країну тримають у неписьменності, але при цьому утримати народ темним, щоб він боявся виходити за межі свого села. Одержувана освіта була недостатньою для того, щоб учитись ремесла, чи йти на фабрику або далі здобувати освіту. Щоб все-таки підготувати дітей до вступу в гімназію, батьки все частіше стали віддавати своїх дітей до міських шкіл. Аби не допускати цього, краєва шкільна Рада на початку 1906 р. видала розпорядження про обмеження вступу сільських дітей [271, с. 35–35].

Не маючи можливості перебороти полонізаційну діяльність шкільної ради при відкритті державних шкіл, українці також не проявляли достатньої свідомості й наполегливості для відкриття в краї приватних шкіл. Так, у 1910 році із 238 діючих в Галичині приватних народних шкіл лише три були українськими (Львів, Яворів, Старий Самбір).

Зростання числа учнів-українців поставило питання про відкриття нових середніх шкіл. Хоч темпи їх розвитку, порівнюючи з попереднім періодом, значно зросли, але одна українська державна середня школа засновувалась при відкритті 11 польських державних середніх шкіл. І це незважаючи на те, що українці вимагали відкриття шкіл і від віденського уряду, і від галицького сейму.

Польські гімназії в українських місцевостях були оплотом полонізації молоді. Учнів тут виховували в польському дусі: відзначали пам'ятні дати

для поляків, проводили вечори, на яких вшановували діячів польської культури та інше.

Стимування росту українських шкіл привело до того, що майже половина українців - учнів середніх шкіл, була вимушені навчатися в польських середніх школах, де інколи вони становили більшість [7, с. 232].

Щоб узаконити протистояння вимогам українців своєї середньої школи, міністерство освіти в 1909 році затверджує план утравквістичної (двомовної) гімназії, хоч проти такого плану різко виступали педагоги в зв'язку з нерозробленістю мовних і педагогічних проблем [27, с. 30].

Стараннями прогресивної громадськості, культурно-освітніх та релігійних товариств засновувалися приватні україномовні школи. Мотивується це зростанням національної свідомості галичан, розумінням того, що в рамках чужої освітньої системи розвиток українського державного шкільництва є малоперспективним.

У 1910 р. для управління справами приватних шкіл був створений спеціальний координаційний орган – Крайовий Шкільний Союз, першим головою якого став М. Грушевський [187, с. 89].

Австрійські конституційні та освітні реформи 1848 і 1869–1872 рр. висвітлили потребу створення дошкільних закладів у Галичині. Дошкільне виховання в галицькому краї набуло реальних обрисів завдяки демократичним процесам. Н.Кобринська (1855-1920рр.) одна з перших зрозуміла роль і значення інституцій суспільної опіки та виховання українського дошкільника не тільки для жіночої, але й для загальнонаціональної справи [187, с. 90].

Перші українські дошкільні заклади сезонного характеру для дітей селян заснувало галицьке греко-католицьке духовенство. Серед організаторів суспільного виховання дошкільнят того часу помітно виділились активні учасниці прогресивних жіночих об'єднань краю М. Білецька, М. Грушевська, М. Наконечна, Г. Шухевич та ін.

Зазначимо, що революція 1848 р. стала поштовхом для пробудження національної свідомості галичан, сприяла усвідомленню важливості освіти, необхідності розвитку та відродження шкільництва. У такій важкій суспільно-політичній атмосфері досліджуваного періоду народжувалося в Галичині новітнє народне шкільництво, а також розвивався й викристалізовувався соціальний стан – народне вчительство.

На позиціях національної освіти, навчання та виховання стояв галицький педагог Іван Григорович Верхратський. Саме у складний суспільно-політичний період другої половини XIX – початку XX ст. формувався світогляд і зміцнювалися моральні переконання видатного педагога, вченого та громадського діяча.

1.3. Форування науково-педагогічного світогляду І. Верхратського в контексті розвитку науки та освіти Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Життя та діяльність І. Г. Верхратського були сповненими повсякчасними педагогічними, науковими та літературними пошуками. Його потреба постійного самовдосконалення, розвитку свого таланту, глибоке розуміння значення національної освіти в соціально-економічному розвитку суспільства дає підстави розглядати постать вченого як особистість, що має власний науковий авторитет.

З метою виявлення чинників, які впливали на формування світогляду Івана Верхратського необхідно звернутися до архівних і наукових джерел. Розкрити головні етапи науково-педагогічної діяльності допоможе аналіз життя й наукової творчості вченого. Вивчення біографічних матеріалів, дасть змогу обґрунтувати основні етапи індивідуального зростання та формування його як науковця, освітянина, громадського діяча.

Передумовами й обставинами, що сприяли розвиткові науково-педагогічної позиції, зародженню ідей вченого є родинне й соціальне

оточення, сукупність культурно-історичних впливів, які позначилися на становленні особистості І. Верхратського.

Сім'я є одним із базових чинників, який має визначальний вплив на людину. Родина вплинула на формування ціннісних орієнтирів, життєвих цілей, ідеалів та світоглядних позицій ученого. У біографічних працях науковців радянського періоду (Жилко Ф. Т., Худаш М. Л. та інших) дослідження генеалогії сім'ї Верхратських носить досить епізодично-фрагментарний характер. Проте, матеріали про родичів ученого варті уваги, адже такі особистісні риси як гідність, патріотизм, наполегливість, відданість справі юнак успадкував з родинного оточення. Деякі відомості про його сім'ю отримуємо з матеріалів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ) та творчої спадщини І. Верхратського, наукових праць сучасних дослідників: Є. Зозуляк, С. Костюк, Л. Палюга, О. Романів, М. Сохацький, В. Ханас та ін.

Іван Григорович Верхратський – український педагог, природознавець, філолог, поет, перекладач, громадський діяч. Народився 26 квітня 1846 р. у родині Григорія Тимотейовича Верхратського та Йосипи Йосипівни Більхович [401, арк. 96]; [408, арк. 82]. Публікував свої праці під псевдонімами: Любарт Горовський, Любарт, Співомир, Лосун, Петро Правдолюб, Подоляк, Іван Щипавка. Складно простежити витоки його роду, оскільки через часті переїзди сім'ї відомості були втрачені.

Аналіз архівних джерел та наукової літератури дає підстави стверджувати, що рід Верхратських належав до священичих. Родина проживала на Поділлі в селі Балин біля Кам'янця-Подільського [401, арк. 96]; [408, арк. 82]. Після 1816 р. переїхала до Галичини, де Григорій Верхратський був призначений священиком у с. Більче-Золоте (нині Борщівського району Тернопільської обл.) У селі Кривенькому (нині Гусятинського району) Павло Верхратський, прадід Івана, побудував за власні кошти церкву. Він був сільським парохом до глибокої старості [401,

арк. 97]. Родини священників у ті часи складали чи не єдину українську інтелігенцію.

Григорій Верхратський, на відміну від свого батька Тимотея, був тихим і задумливим, сторонився гучних бенкетів, заглиблювався у філософські та історичні роздуми. Тимотей Верхратський, дід Івана, був одружений із Розалією Савицькою. Іван Верхратський згадує його як взірцевого господаря. У Тимотея та Розалії було два сини: старший Віктор і молодший Григорій [401, арк. 97–98]. Григорій Верхратський хотів “посвятити себе професорському званню” [401, арк. 97], та, зустрівши Йосифу Більхович, вирішив вступити до духовної семінарії, щоб швидше досягти суспільного становища. За спогадами Івана Верхратського, о. Григорій був чоловік більше ідеальний, ніж практичний. Господарством він майже не займався [401, арк. 97–98].

Дослідженням встановлено, що існує дуже мало свідчень про матір І. Верхратського. Вона походила з хорватсько-німецького роду. Її батько, Йосиф Більхович, – колишній директор фінансового уряду “direct C. R. exphiture”. Він був одружений із Варварою Кроль. У них був син та дві дочки: Йосипа й Анна. Дівчата розмовляли з батьками німецькою, а між собою – польською мовою [401, арк. 100].

Йосип Більхович був правдивою та доброю людиною. Як дізнаємося з архівних джерел, дід Івана Верхратського вільно розмовляв німецькою та французькою, а також знав англійську та старослов’янську мови [401, арк. 101].

У сім’ї Григорія та Йосипи було четверо дітей, серед яких Іван наймолодший [134, с. 18]. Саме матері завдячували діти освітою та духом національної гордості. З дитинства Іван відчував себе русином, ходив до церкви, хоч Йосипа молилася по-польськи. Він назавжди запам’ятав її слова: “Русини мають свій язик церковний, то язик дуже красивий і для учених великої ваги [234, с. 95]”. Іван дуже переживав, коли чув знущання над

українською мовою. Велика любов до свого народу, мови, звичаїв згодом вилилася в активну боротьбу за національну науку, освіту та шкільництво.

Малому хлопчикові не виповнилося і двох років, як помер батько. У 1848 р. мати Івана втратила одночасно батька, чоловіка та шестилітню дочку. Вона з дітьми проживала в Більче-Золотому ще два роки у свого родича священика І. Стрембіцького. Восени 1850 р. вони переїхали до Львова [401, арк. 102].

Дитячі роки Івана проходили так само, як і в його однолітків. Обдарований змалку гарною пам'яттю хлопець легко вивчав речення зі “Святого Письма”, знав напам'ять все “Євангеліє”. Цю особливу його рису характеризував М. Сохацький [262, с. 6].

Зазначимо, що рання смерть батьків, вплинула на формування впевненого, але емоційного характеру та несприйняття будь-якої критики, оскільки, будучи сиротою, Іван зумів вистояти у важких умовах і досягти поставлених цілей.

Отже, у родині Верхратських панувала атмосфера любові, релігійності, гідності, взаємоповаги, відчуття потреби бути корисним Україні. Це заклало основи громадських поглядів, демократичних орієнтирів, загальнолюдських та національних цінностей майбутнього вченого. З родинного оточення він виніс схильність до наукового пізнання світу й моральні переконання.

Таким чином, базовим чинником формування та розвитку науково-педагогічного світогляду вченого було родинне середовище, в якому він зростав.

У 1854 р. І. Верхратський розпочав навчання в першому класі головної “руської” школи. Наполегливо вивчав українську мову, яка тоді була обов'язковою. У той час панувало “язичіє” і не було виробленого єдиного правопису [72, с. 3]. Зі спогадів вченого дізнаємося: “Я частив до школи руської, так званої “поезуїтської” (директором тої школи був русин Юркевич), котра містила ся тогді в ринку в теперішнім домі “Просвіти”. З

великою охотою з власної пильности я вчив ся рускі Євангелія на пам'ять. Вивчене я здавав перед моїм катехитом Левицким, к великій його радости” [72, с. 4].

І. Верхратський вчився старанно та наполегливо. У школі та вдома молився по-українськи. Велике враження справила на нього “Читанка для малыхъ дѣтей до школьного і домашнього употребленія” Маркіяна Шашкевича, ч. 7. Въ Львовъ, 1850. (Вид. “Галицко-Руска Матиця”). Девятилітній хлопець із задоволенням співав пісні, розміщені вкінці “Читанки”. У праці І. Верхратського “Наша правопись” знаходимо: “Дивно! Ту книжочку я заховав на памятку по нинішній день, – а мали ми і інші рускі шкільні книжки, але они не зробили на мене ніякого враження; лишень читанка Маркіяна Шашкевича остала ся мені яко дорога памятка по нинішній день” [72, с. 4–5].

Наведене вище дає підстави стверджувати, що навчання в руській школі лише утвердило Івана в патріотичних та релігійних переконаннях.

У 1857 р. І. Верхратський вступив до Львівської руської гімназії. У юнака була думка стати священиком. Проте під час навчання він захопився вивченням природничої історії під впливом свого вчителя Северина Плахетка. Майбутній учений збирав колекції комах, гербарій, писав наукові замітки.

У його спогадах знаходимо: “Викладовий язык в тій гімназії був тогді німецький. Лише релігія і руский язык викладалися в нашій бесіді. Для низшої гімназії була приписана читанка Ковальського. В тій читанці переважала правопись етимольогічна, але в многих річах панувала “воля”, на що однако ж не звертано уваги. Перві мої учителі руского языка Цибик, Омелян Огоновский, Попель позволяли в задачах писати былъ і бувъ, долгій і довгій, желтый і жовтый і пр. Тим часом, що раз більше проявляла ся неохота до языка літературного Русинів” [72, с. 5].

Отже, ще під час навчання в гімназії Іван зрозумів важливість єдиного українського фонетичного правопису. Також у цей період зародився інтерес

ученого до природознавства, що згодом викристалізувалося в серйозні наукові природничі дослідження.

У 1862 р. помирає матір І. Верхратського [401, арк. 106]. Після закінчення гімназії він самотужки вступає на природничий відділ філософського факультету Львівського університету, де студіює природознавчі науки, а також мовознавство, знайомиться з творами Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Шашкевича та інших класиків української та світової літератури.

Уже в той час його захоплення переростають у наукові пошуки. У 1864 р. виходить друком перша частина однієї з найвідоміших його праць: “Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної” [81]. З погляду сьогодення цю невеличку збірку з українських лексем та їх німецьких відповідників важко назвати науковою, однак у ті часи вона була неординарним явищем не тільки тому, що її автору не виповнилось і 19-ти років, не тільки тому, що вона була першою в Галичині написаною фонетичним правописом, а й тому, що відповідала вимогам наукового дослідження [235, с. 96].

Уже в одній із ранніх робіт І. Верхратський проголосив своє мовно-естетичне кредо, яке неодноразово повторював і якого дотримувався до кінця життя: “Належить нам будувати літературну мову на людовій підставі; се найкраща підвалина нашому языку” [55, с. 6]. Цим принципом керувався дослідник у своїй художній, публіцистичній, науковій і педагогічній діяльності.

Яскравим прикладом рівня культурного життя Галичини середини ХІХ століття є програма І з'їзду руських учених, головним пунктом якої стояло питання про азбуку. Перша половина ХІХ ст., освітлена у зазбручанських землях талантами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та інших, контрастувала із занепадом літератури Галичини, який не могли подолати навіть такі просвітителі, як учасники “Руської Трійці” [235, с. 96].

Пізніше Іван Верхратський так охарактеризував економічно-духовний застій австрійської України: “Інтелігенція наша в значній частині була винародовлена: та ж частина, котра почувала себе рускою, рвалася об'яснити рідним язиком, але не було то тоді так легким ділом: руского (українського) язика майже ніхто не умів, бо польщина витиснула давно вже той язик з кругів нашої інтелігенції; готового язика літературного не мали; перші невеликі начатки Маркіяном Шашкевичем здійснені мало ким були оцінені, як слід; знамениті почини рідної літератури на Україні мало звісні [72, с. 15]”.

Лише з приходом у літературу Кобзаря народна мова не тільки утвердилася в письменстві, а й почала використовуватися у школах, на сторінках газет, альманахів та в театральних постановках. Проте для мовного утвердження серед розвинених європейських народів цього було недостатньо. Кінцевий етап цього завдання сформульований І. Верхратським дещо пізніше: “Жадна мова не розвинулася без учених, що нею писали і учили, без властей і урядів, що її уживали: без судів, що нею судили; без законодавців, що в ній проголошували закони; без церкви, що нею проповідувала [55, с. 5]”.

Учений не міг стояти осторонь соціально-історичних подій другої половини XIX – початку XX ст. Він усіляко сприяв національному піднесенню Батьківщини, зокрема приділяв велику увагу питанням розвитку української літературної мови, створенню єдиного правопису та розробці наукової термінології.

У 1868 р. після закінчення університету І. Верхратський одержав посаду молодшого вчителя в реальній гімназії м. Дрогобича, де викладав українську мову і природознавство [401, арк. 12]. Уже в той час він проявив себе добрим педагогом, наполегливим ученим і сформованим громадським діячем.

Знайомство І. Франка з І. Верхратським припадає на часи його навчання у Дрогобицькій гімназії. Про те, що їхні стосунки були значно

ближчі, ніж просто учительсько-учнівські, свідчить, зокрема, лист І. Франка до М. П. Драгоманова від 26 квітня 1890 р.: “Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський” [235, с. 97]. Упізнавши поетичний таланти у свого учня, названі вчителі намагалися розвинути його та скерувати на служіння людям. Не пройшли безслідно для майбутнього світового поета довірливі розмови з І. Верхратським під час природничих екскурсій до Угрича і Нагуєвич. Назавжди залишилося враження від творів, прочитаних за порадою учителя або позичених з його бібліотеки. У домі І. Верхратського в гарячих учнівських суперечках зароджувалися початкові спроби аналізу художнього твору й літературного процесу взагалі, які розвинулися пізніше в конкретно-об’єктивний критицизм І. Франка.

Про високий рівень мистецького й суспільно значимого орієнтування молоді з боку педагога свідчить хоча б той факт, що одними з перших книг, які він радив читати своїм учням, були “Русалка Дністрова” й твори Т. Шевченка.

Під керівництвом І. Верхратського відбувалося і становлення навичок наукової роботи І. Франка, який, захоплюючись у гімназії етнографією і фольклористикою, віддав досить багатий лексичний матеріал у розпорядження І. Верхратському для його “Початків” та праці “Знадоби до словаря Южноруского” [235, с. 97]. Очевидно, насамперед автора цих праць мав на увазі І. Франко у статті “Ученицька бібліотека в Дрогобичі”: “Є між ними (професорами) багато людей чесних і мислячих; вони не раз навіть контрабандою вміють вводити між учеників бодай маленькі зародки світлої, живої мислі, бодай відблиски правдивої, поступливої науки” [235, с. 97].

У 1871 р. Іван Верхратський перейшов із Дрогобича до Львова, спочатку вчителем реальної школи, а з 1875 р. гімназії ім. Франца Йосифа [408, арк. 83].

Як свідчать архівні джерела у травні 1874 р. він отримав ухвалу екзаменаційної комісії про складання іспитів на звання гімназійного вчителя

[401, арк. 17]. Пізніше І. Верхратський був призначений членом цієї ж комісії [401, арк. 22]. У 1874 р. з метою поглиблення знань І. Верхратський закінчив природничі курси в м. Кракові (Польща) [408, арк. 84].

Педагогічна діяльність сприяє творчому розвитку особистості вчителя. Він пробує свої сили в літературі. Виходить друком “Стрижок. Збірник поезій сатиричних, епіграмів” (1864 р.); “Калина. Збірник стихотворів” (1875 р.); “Байки, приказки і повістки” (1875 р.) “Тріюлети” (1878 р.).

Літературна творчість І. Верхратського не була довготривалою, обмежуючись у часі 1871–1880 рр. Її останні спроби надруковані в “Денниці” – газеті, яку практично самотужки він видавав протягом 1880 р. у Станіславові. Відречення від літературної діяльності було викликане, вірогідно, різкою рецензією його поетичних творів молодого генерацією: давніми учнями І. Франком та М. Павликом [235, с. 99].

Наведемо кілька сатиричних епіграм зі збірки “Стрижок”.

1. Задуманий критик

Задумав ся критично, гризе завзято нігті.

Поезії рецензує, а мірить їх на лікті.

2. Одрізана

Опрошу Вас, що ж можете Ви знати?

Лиш деколи одважетесь читати.

3. Недуга найчастіша.

В людей із всіх недуг, бач частіше ту стрічати,

Не вміють говорити, не вміють і мовчати [104, с. 9].

Пройдений після дрогобицьких стосунків час не минув безслідно, змінив не тільки людей, а й суспільну ситуацію. Якщо в Дрогобичі І. Верхратський значив дуже багато для І. Франка, бо навіть у перший рік навчання в університеті він шукав свого колишнього вчителя, то уже незадовго після закінчення університету їхні погляди відрізняються. І.Верхратський та І. Франко були уже особистостями зі сформованими громадськими ідеалами. Стриманій, виваженій, дещо обережній позиції

І. Верхратського : “Поступуючи лояльно на законній дорозі, досягнути права народні, які нам в конституційній Австрійській державі належаться” [60, с. 48], І. Франко протиставив запал молодечого діяння під гаслом: “Література мусить заспокоювати потреби нації, котра потребує хліба, азбуки і конституції” [235, с. 100].

Відповідно з естетичними принципами, які розроблялися І. Франком та його однодумцями теоретичні засади літературознавчої критики, найголовнішими з яких були правдивість, ідейність змісту і довершеність форми. Своє перше формулювання вони дістали у критиці співробітниками газети “Друг” у 1876 р. художніх творів І. Верхратського. Йдеться про оцінки його збірок “Стрижок”, “Тріолети”, “Байки” та перекладу поеми Ю. Словацького “Заджумлених батько”, з яких перших дві належать перу І. Франка, а авторство решти рецензій визнано за М. Павликом [235, с. 97–98].

Ці перші літературно-критичні спроби І. Франка та М. Павлика засвідчують чітке розуміння ними глибоких напрямів історичного розвитку літератури і показують зрілість їх вимог до художнього твору. Так, І. Франко відзначав вузькість тематики сатири та лірики І. Верхратського, те, що в окремих сатиричних творах “автор виступає не як безсторонній спостерігач, не як брат, а як ворог, пасквілянт” [299, с. 108], що недопустимо до справжньої сатири. Окрім цього, критик зауважує невисоку майстерність при створенні образів, брак таланту в І. Верхратського. Це ж відзначав і М. Павлик, зіставляючи аналізовані байки з подібними творами Крилова. Обидва літературознавці радять “покинути вірші, а взятись за прозу, за научні письма та за працю над малоруською граматиною і словарем” [277, с. 2].

Іван Франко в своїй статті “Стрижок”, яка була опублікована в часописі “Друг” [299], зазначає: “Назвавши свою книжку “”Стрижок”, а себе Щипавкою, хотів видко Іван Верхратський себе відразу з заголовку представити сатириком, а свою працю – збірником сатир. Но чи так дійсно

представляється він читателю? Сатира – то твір поезії, котрий вказує слабкі та смішні стрни общества, висміює їх, щоб через це улічити. Предметом тих кусників у стрижку, котрі ще найскоріше можна назвати сатирами, суть переважнослабі сторони нашої інтелігенції, а особливо життя “літерацького”. Взагалі лиш можемо сказати о “Стрижку”, що автор його – не поет” [299, с. 108–109]. Це вперше 20-річний Іван Франко виступив із критикою свого 30-річного колишнього вчителя.

Встановлено, що Іван Франко вище ставив Івана Верхратського – мовознавця, природознавця, ніж поета. Він, зокрема писав: “Остеронь від усіх народовецьких періодичних видань стоїть “Денниця”, письмо літературно-наукове, видаване Іваном Верхратським у Станіславові 1880 р. Всі вірші, між якими стрічаємо також переклад чудової поеми Словацького “В Швейцарії”, визначаються браком поетичного чуття й таланту, та неприродною мішаниною, а при етимольогічним правописі ще більше незугарною мовою. В науковій часті “Денниці” найцінніші в усякім разі природописні статті автора, а найменше варті уваги його “Про взаємини руского язика і народної літератури”, подіктовані в переважній часті особистою злобою та затратою почуття живої народної мови. Проте не малу заслугу придбав собі Верхратський як збирач матеріялів язикових із уст народа і як дослідник карпато-руських діалектів. В науковій часті “Денниці” найціннішими є природописні статті [295, с. 341].

Загалом справедливі, хоч часом і різкі за формою, розправи “безусих юнців” викликали зтяжну, уперту особисту образу І. Верхратського, яка часто виливалася у літературно-публіцистичних працях. Болісно реагуючи на будь-яку критику, автор втрачає ту душевну рівновагу, яка визначає головне в науковій дискусії: об'єктивність й етику суперечки [51, с. 50].

Гострі висловлювання І. Верхратського значною мірою затінили ті його теоретично-критичні міркування, у яких містилося раціональне зерно – це, зокрема, вимога чіткої визначеності змісту, вмотивованості дій та образів у художній інтерпретації.

В основному увага І. Верхратського була спрямована на мовний аналіз: “Правда, у нас в Галичині досить розповсюджена гадка, що лише уважати б на те, що а не як хто пише. Я рішучо тому противен. Треба зважати і на річ, і на язык” [72, с. 40]. Не можна не визнати, що критика І. Верхратським мови газети “Друг” була правильною. Зауваження дослідника щодо численних лексичних граматичних запозичень, чужих українській мові синтаксичних форм, незугарних стилістичних зворотів, які досить часто траплялися в статтях газети, сприяли підвищенню культури мови. Проте, розглядаючи мову газети у контексті тогочасного розвитку преси, важко погодитись із загальною оцінкою її як “хамелеона язикового” [235, с. 98].

І. Верхратський, протестуючи проти загальної оцінки своїх творів, підтверджує, що через критику свого учня він закінчив свою літературну діяльність: “Зовсім глупе і штубацке висміювання здержало мене від видання “Тріолетів”. І загалом я на свої стихи вже не звертав більшої уваги, бо не хотілось мені печатати стихи на те, щоб кілька недоправдених скробипер мало над чим пусто і дурно сміятись” [51, с. 78].

У “Нарисах українсько-руської літератури” І. Франка знаходимо оцінку діяльності його вчителя: “Досить оживлену письменську діяльність у 70-х р. проявив Іван Верхратський, розпочавши її ще в кінці 60-х років у “Sprawozdaniach komisji fizjograficznej s. k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” по польськи писаними причинками до східно-галицької фавни. Руською мовою видав у Львові у 1864 р. один, а в 1869 р. – два зошити “Початків до уложення номенклатури і термінольоґії природописної народної”, що поклали добру основу для руського викладу природничих наук. У 1873 р. видав переклад з польської на руську мову “Ботаніки” Гікля. У польських і руських часописах помістив довгий ряд спеціальних монографій про різні роди звірів, птахів і комах, оперті головню на власних спостереженнях. Деякими своїми спостереженнями, важними для оцінки широко розповсюджених народних вірувань, ділився з німецьким ученим світом. Слабою стороною його все була і лишила ся поезія та літературна

критика, в якій він поза собою не бачить нічого” [295, с. 217]. На цей закид Іван Верхратський відповів: “Для мене се не велика приязність тепер, що так кажу, але засліплений Іван Франко, бачучи лише своє власне я, споневірів загальне добро народне, а навіть звичайну людяність” [51, с. 100].

Ця гірка правда з уст свого колишнього учня надто болісно сприймалась Іваном Верхратським, який відреагував на неї брошурою “Злобні видумки д-ра Івана Франка” [51], виданою у Львові в 1907 році. На той час він був автором поетичних збірок “Стрижок”, “Калина”, “Тріолети”, “Чорнобровець” та ін., а також художніх перекладів.

У творі “Злобні видумки д-ра Івана Франка” Іван верхратський опублікував вірш зі збірки “Тріолети”, що демонструє душевний біль та переживання автора.

Терневий путь, котрим ступаю

Терневий путь, котрим ступаю.

Я звик від давна до него.

Одради ждять єї од кого.

Терневий путь, котрим ступаю.

Я ворогів своїх не лаю.

За їх погане ремесло.

Терневий путь, котрим ступаю.

Я звик від давна до него.

За чисте діло я прийняв ся.

Зачисте жертву і кладу.

Прямий душею – все терплю.

За чисте діло я прийняв ся.

Дасть Бог, до цілі ще дійду.

За чисте діло я прийняв ся.

Зачисте жертву і кладу [105].

Критика молодих радикалів мала й позитивне значення: всі сили І. Верхратський віддав науці. Навіть захоплюючись віршуванням, він

продовжував працювати як мовознавець. Наукова праця до такої міри поглинала його, що інколи навіть педагогічна діяльність здавалася завадою. Особливо дошкуляли матеріальні нестатки.

Не переоцінюючи власного таланту, І. Верхратський намагався зробити скромний внесок у розвиток літератури українською мовою. Багато сил і часу віддав учений перекладацькій діяльності, підкреслюючи, що тільки тоді українська література стане повноправною серед інших, коли шедеври світової літератури будуть перекладені рідною мовою, а надбання української літератури зацікавлять світ [235, с. 102].

Досить цікавими є зразки його інтимної лірики зі збірки “Тріолети”.

Тріолети заспіваймо

Нумо, милий брате.

Піснь сердечну виливати.

Тріолети заспіваймо.

Серця долю ізгадаймо.

Серцю волю треба дати

Тріолети заспіваймо

Нумо, нумо, милий брате.

Не знаю, може й виноват.

Не знаю, може й виноват –

Прости мене моя Ти мила.

Затя, все гадка буде цвила.

Не знаю, може й виноват.

Ідкії думки мя палять.

І згадок вершиться могила.

Не знаю, може й виноват –

Прости мене моя Ти мила.

Минають дні, минають ночі.

Минають дні, минають ночі.

А на калині вяне цвіт.

Ісумно вітер шелестить.
 Минають дні, минають ночі.
 Мина веселя час урачий.
 Вокругтемеіє меркне світ
 Минають дні, минають ночі.
 А на калині вяне цвіт [105, с. 6–7].

На критику своїх віршів Іваном Франком та часописом “Друг”, Іван Верхратський відповідав: “Друг” не переставав нападати на мене прикождім моім новім творі. Тільки ж напади вже дуже змарнілі. Видно, що молодики, побачивши свою неміч, не хотіли наражатися на нову критику змоєї сторони”[51, с. 15].

У 1879 р. Іван Верхратський отримує посаду старшого вчителя у Станіславові (нині Івано-Франківськ) [401, арк. 65].

З листування українських учених з Францем Міклошичем можна виділити деякі важливі відомості про життя та діяльність, а також світоглядні й громадські позиції Івана Григоровича Верхратського [200].

У 1849–1886 рр. Франц Міклошич був професором слов'янських мов у Віденському університеті, з 1842 р. – цензором усіх слов'янських наукових видань. Крім того, юрист та філолог за освітою, був великим авторитетом для віденського уряду та безпосередньо Міністерства освіти, що активно займалося вивченням справ стосовно заміщення вакантних учительських та викладацьких посад у навчальних закладах, у тому числі й тих, що знаходилися на теренах України. Ф. Міклошич був людиною уважною та об'єктивною. Він вболівав за розвиток української науки, зокрема слов'янознавства, радив ученим й освітянам не зважати на важкі умови їх культурно-національного життя, засівати народну ниву зерном освіти й науки та чекати віддачі. Його рекомендації на заміщення вакантних посад були винятково обґрунтованими, вивіреними й у кожному випадку виправданими. Це додавало українським ученим поваги й довіри до вченого-славіста [149, с. 394].

І. Верхратський не був особисто знайомий із Францем Міклошичем, на відміну від багатьох інших кореспондентів, які або навчалися у Віденському університеті, або мали щасливу нагоду перебувати в дружніх чи приятельських стосунках із відомим славістом. У праці “Листування українських славістів з Ф. Міклошичем” вміщено усього три листи І. Верхратського до Ф. Міклошича, написані у різні роки. На наш погляд саме вони стосуються переломно-важливих віх у його житті [200].

Перший лист датований 14 травня 1876 р., коли І. Верхратський перебував на посаді помічника вчителя гімназії імені Франца Йосифа у Львові: “Я почуваю себе вкрай нещасливим, оскільки захоплений наукою, а саме вивченням слов'янських мов, однак через перевантаженість обов'язками гімназійного вчителя не можу повністю віддатися улюбленій справі” [200, с. 305]. У листі просить Ф. Міклошича про призначення спеціальної стипендії, “щоб мати можливість слухати лекції пана надвірного радника і далі навчатися, аби пізніше мати змогу під керівництвом пана надвірного радника працювати в науці і для науки” [149, с. 394]. Тут же адресат зазначає, що має зібраний матеріал руської мови (який, на жаль, з цієї причини лежить без ужитку. У цьому листі вчений перераховує приблизні назви своїх праць.

У відповідь на цей перший лист Ф. Міклошич порадив молодому вчителю серйозно зайнятися вивченням діалектів руської мови, за що той узявся з великим задоволенням [149, с. 395].

Вдруге звертається І. Верхратський з проханням до Франца Міклошича підтримати його у важку хвилину життя. “У мене розривається серце, коли бачу, що, незважаючи на всю мою сумлінність, мене завжди залишають позаду [200, с. 307]”. А йдеться про те, що йому відмовили у наданні посади вчителя у четвертій гімназії міста Львова. Молодому та енергійному педагогові, що мав тоді 33 роки і з них 10 років педагогічного стажу на посаді помічника вчителя, що здав успішно необхідні екзамени, відмовлено лише з однієї причини, яку сам І. Верхратський сформулював так: “...моя

позиція завжди була лояльною і тільки в очах поляків мав тавро злочинця, тому що твердо тримаюся віри і національності моїх предків” [200, с. 308]. Він сподівається отримати у свій захист авторитетне слово Ф. Міклошича, який на той час добре знав його праці і навіть посилався на них (про це говорить у передмові І. Свенціцький) [200, с. 4]. У кінці листа Іван Верхратський відкрито заявляє, що не вірить у політичну відбудову польської держави і далі визнаватиме себе русином (“австрійським русином”) у його тодішньому становищі [200, с. 310]. Однак сподіваної посади І. Верхратський, на жаль, так і не отримав.

Третього листа Ф. Міклошичеві І. Верхратський адресує зі Станіславова, де працює вчителем гімназії. На цей раз має великий науковий доробок, дещо з якого надсилає вельможному пану надвірному радникові разом з листом. Він знову звертається з проханням, на цей раз рекомендувати його на посаду професора кафедри руської мови Чернівецького університету. Учений пише, що впродовж 20 років він з великим задоволенням займається науковою роботою, тому сподівається, що його кандидатура буде підтримана. І тоді він вважатиме себе щасливою людиною, оскільки матиме більше змоги віддатися науці [149, с. 396]. Та, на жаль, кандидатура Івана Верхратського на цю посаду не була підтримана Францем Міклошичем. Адже з подібним проханням звернулося ще два кандидати: Євген Желехівський та Олександр Барвінський. Про підтримку обох кандидатів: Є. Желехівського та І. Верхратського, просив в одному з листів колектив учителів Академічної гімназії м. Львова (лист №105 від 5 квітня 1883 р., який також вміщений у виданні) [200, с. 401]. Проте жодна з кандидатур не була підтримана Ф. Міклошичем. На цій посаді у 1885 р. був утверджений Степан Смаль-Стоцький [149, с. 396].

У 1891 р. І. Верхратський працював учителем у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща). З 1892 р. перейшов на викладацьку роботу до академічної гімназії у м. Львові, в якій працював аж до виходу в 1908 р. на емеритуру [408, арк. 84].

Учителюючи більшу частину життя, І.Верхратський намагався в умовах засилля “старорущини” прищепити учням любов і повагу до рідного слова, зміцнити паростки національного самоусвідомлення насамперед через національно-мовне вираження.

Таким чином, узагальнюючи перебування І.Верхратського на посаді помічника вчителя та вчителя у гімназіях Дрогобича, Львова, Станіславова та Ряшева, можна сказати, що на формування та розвиток науково-педагогічного світогляду вченого великий вплив мало науково-педагогічне середовище, у якому він опановував найновіші методи природничих та діалектологічних досліджень.

Прожиті І.Верхратським роки характеризуються самовідданою та виснажливою працею, а її результати все частіше з'являлися у друкові. Активна робота вченого давала можливість відчувати себе потрібним і корисним людям, приносила душевне задоволення. Паралельно ж щоденна копітка педагогічна діяльність.

У 1908–1919 рр. І.Верхратський оцінював та підсумовував свій науково-педагогічний досвід. Прагнення самовдосконалення та постійних науково-педагогічних пошуків залишалося у вченого аж до смерті.

Помер І.Верхратський 29 листопада 1919 р. і похований на Личаківському цвинтарі у Львові [408, арк. 85].

Оцінюючи науково-методичну діяльність вченого, його внесок до скарбниці української педагогічної науки, слід підкреслити, що його ім'я й науковий доробок заслуговують уваги науковців, особливо в умовах розбудови національної школи.

Вивчення та аналіз архівних документів, біографічної літератури (Є. Зозуляк, С. Костюк, Л. Палюга, О. Романів, В. Ханас та ін.), епістолярних матеріалів дозволяє охарактеризувати базові чинники, що впливали на формування науково-педагогічного світогляду, визначення змісту науково-педагогічної діяльності І.Верхратського: 1) рання втрата батьків і соціальне оточення, у якому зростав майбутній учений (виховання у священичій

родині, шанобливе ставлення матері до української мови та народу); 2) історична доба, що визначила його соціальні, національні та політичні орієнтири й сприяла формуванню загальнолюдських та педагогічних цінностей (революція 1848 р.; суспільний рух народовців-українофілів; боротьба шкільної краєвої Ради за українські школи); 3) система освіти, за умов якої відбулося становлення особистості І. Верхратського (початкова освіта у руській школі; захоплення історією природничих наук під впливом вчителя Северина Плахетка; період навчання на природничому відділенні філософського факультету Львівського університету сприяв розвитку та реалізації наукового потенціалу І. Верхратського); 4) наукове середовище, де вчений розпочав науково-педагогічну діяльність і вдосконалювався як науковець і педагог (викладання у Дрогобицькій гімназії, де його учнями були І. Франко та М. Павлик); 5) неабиякий вплив на формування світогляду майбутнього вченого мали твори українських класиків П. Куліша, Марка Вовчка, І. Котляревського та “Кобзар” Т. Шевченка. І. Верхратський поділяє погляди народовців і посилено вивчає українську літературу; 6) під впливом педагогічної думки та практики другої половини XIX – початку XX ст. викристалізувалися основні погляди вченого на зміст, мету й методи викладання природничих та філологічних дисциплін; 7) самовдосконалення та постійні самостійні науково-педагогічні пошуки І. Верхратського були пріоритетним чинником формування його науково-педагогічної діяльності. Зазначимо, що названі чинники в їх єдності сприяли становленню та розвитку науково-педагогічного світогляду вченого.

Отже, родинні, суспільно-політичні, культурно-освітні, науково-педагогічні чинники впливали на утвердження в свідомості І. Верхратського чіткого розуміння необхідності постійної боротьби за розвиток освіти, подальше зростання національної свідомості, поширення ідей національної самобутності. Наукова, педагогічна та громадсько-просвітницька робота вченого відповідала тим тенденціям, які були характерні для педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз архівних документів та наукової літератури, що висвітлює життєвий і творчий шлях І. Верхратського, дає підстави стверджувати, що проблема теоретичного обґрунтування періодизації науково-педагогічної діяльності вченого є не розробленою.

Грунтуючись на хронологічному підході до вивчення життєвого й творчого шляху І. Г. Верхратського, ми визначили й охарактеризували три етапи його науково-педагогічної діяльності:

1-й етап – пошуково-пропедевтичний (1857–1868 рр.). У 1857 р. вступив до Львівської академічної української гімназії. У 1868 р. закінчив природничий відділ філософського факультету Львівського університету. У цей період виявився та утвердився педагогічний хист І. Верхратського; розвинулись його педагогічні та професійні здібності; виокремилися провідні напрями подальших творчих пошуків у галузі освіти; сформувався науковий світогляд.

2-й етап – науково-педагогічний (1868–1908 рр.). Це період активної освітньої та громадської діяльності, остаточного становлення світогляду педагога. І. Верхратський працював у 1868–1871 рр. молодшим учителем природознавства та української мови в реальній гімназії м. Дрогобича. У 1871–1875 рр. – вчителем у реальній школі. У 1874 р. – закінчив природничі курси в м. Кракові. У 1875–1908 рр. – в гімназії ім. Франца Йосифа м. Львова. У 1879 р. – отримав посаду старшого вчителя в м. Станіславові (нині Івано-Франківськ). У 1891 р. – працював учителем у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща).

Маючи велику творчу енергію, широку ерудицію, будучи талановитим педагогом, цілеспрямованим і надзвичайно працюючим, учений умів поєднати свої наукові інтереси в межах віддаленої одна від одної галузей знань: природознавство, ботаніка, зоологія, мінералогія, орнітологія, мовознавство. Громадянська позиція І. Верхратського чітко проявлялася на ниві науки й освіти. Він активно включався в питання розвитку й становлення української літературної мови, вироблення єдиного правопису;

виступав проти спроб галицько-буковинських москвофілів заперечувати українську мову.

У 1892 р. перейшов на викладацьку роботу до академічної гімназії у м. Львові, у якій працював аж до виходу в 1908 р. на емеритуру.

3-й етап – науково й дидактично узагальнюючий (1908–1919 рр.). У цей час І. Верхратський не перестає плідно працювати, виходять його наукові праці: “Нові знадоби номенклатури і термінології природописної народної збирані між людьми” (1908 р.), “Номенклатура і термінологія” (статті) (1910 р.), “Білюк капустяний (шкодливий мотиль)” (1908 р.), “Неможливі пуризми” (статті) (1913 р.), “Не віднинішня заморока” (статті) (1913 р.) та ін. Період узагальнення творчого, педагогічного та наукового досвіду став органічним продовженням науково-педагогічної діяльності Івана Верхратського.

Періодизація життєвого шляху науковця дозволила ґрунтовніше розкрити його освітні погляди, науково-педагогічну діяльність та її основні напрями.

Висновки до першого розділу

Науково-педагогічна діяльність І. Г. Верхратського охоплює кінець 60-х рр. XIX ст. – початок XX ст., що є складним і суперечливим етапом в історії розвитку освіти та шкільництва Галичини.

У ході науково-педагогічного пошуку на основі широкої джерельної бази, опрацьовану наукову літературу з досліджуваної проблематики систематизовано за дванадцятьма групами: 1. Творча та епістолярна спадщина вченого, яка налічує більше 200 праць, різноманітна за формою та змістом: 1) підручники; 2) філологічні розвідки; 3. діалектологічні словники; 4) рецензії; 5) публіцистичні статті; 6) роботи, присвячені розробці української наукової природничої термінології; 7) праці з ентомології та мінералогії; 8) роботи персоніфікованого характеру; 9) поетична спадщина,

байки, приказки та оповідання; 10) епістолярій І. Верхратського). II. Архівні джерела. III. Енциклопедичні видання та довідково-бібліографічна література. IV. Творча спадщина науковців другої половини XIX – першої половини XX ст. V. Збірники наукових праць. VI. Монографії. VII. Дисертаційні дослідження та автореферати. VIII. Підручники й посібники. IX. Сучасна науково-педагогічна преса та періодичні видання другої половини XIX – першої половини XX ст. X. Навчальні плани та програми. XI. Збірники нормативних документів. XII. Збірники нормативних документів та інформаційних матеріалів ВАК України.

До кола наукових інтересів дослідників входили різні аспекти творчого та життєвого шляху І. Верхратського: науково-педагогічна діяльність у контексті розвитку освіти України; основні віхи біографії педагога; науково-організаторська діяльність в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка; дослідження в галузі ботаніки, зоології, соматології, мінералогії та екології; діалектологічні праці вченого; науково-методична та літературно-публіцистична діяльність І. Верхратського; його вплив на розвиток української літературної мови.

Проте ці дослідження мають фрагментарний характер і здійснювалися у зв'язку з вирішенням інших проблем розвитку освіти. Зокрема недостатньо висвітленою залишається педагогічна діяльність вченого, та детальнішого розкриття потребують його погляди на навчання й виховання підростаючого покоління.

Вивчення й аналіз літературних джерел та архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що науково-педагогічна діяльність І. Г. Верхратського не була предметом спеціального та комплексного вивчення.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що революційні події кінця 40-х років XIX століття, які сколихнули основи австрійської монархії, створили умови для різких змін у суспільному житті Галичини. У 1848 р. галичани одержали повні громадянські і політичні права.

“Весна народів” 1848 р. призвела не лише до скасування панщини, але й сприяла пробудженню національної свідомості народу. Головна Руська Рада та “Собор руських учених” піднімали питання про державну самостійність України та розвиток культури й освіти Галичини.

Дослідження показало, що період кінця XVIII – першої половини XIX ст. для українців Галичини був надзвичайно важливим. Він характеризувався:

- 1) активним національно-визвольним рухом 1848 р., який отримав назву “Весна народів”;
- 2) просвітницькою діяльністю духовенства й інтелігенції;
- 3) діяльністю громадсько-просвітницьких товариств, що прислужилися культурному й освітньому розвитку народу;
- 4) створенням гуртка “Руська Трійця” та виданням першого альманаху “Русалка Дністрова”;
- 5) формуванням і активною діяльністю Головної Руської Ради – першої української політичної організації Галичини;
- 6) скликанням “Собору руських учених”;
- 7) заснуванням культурно-освітнього товариства “Галицько-Руська Матиця”;
- 8.) виданням першого українського часопису “Зоря Галицька”;
- 9) відкриттям кафедри української мови та літератури у Львівському університеті;
- 10) створенням Національної Гвардії та Руського батальйону гірських стрільців;
- 11) розпуском ордену єзуїтів;
- 12) узаконенням української символіки.

Однак своєї української національної системи освіти галицькі українці так і не одержали. З “весною народів” 1848 року та першими реальними здобутками галицьких українців у національному самовизначенні й

самоствердженні в культурному відношенні закінчився перший етап галицького пробудження.

Діяльність громадського культурно-освітнього Товариства “Просвіта”, заснованого кращими представниками української інтелігенції 1868 р., була одним із найважливіших явищ у вітчизняній історії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Вона була єдиною масовою українською організацією Галичини, створеною народом для власних потреб.

Нами виявлено основні напрями діяльності Товариства:

- відкриття музеїв, бібліотек і читалень;
- створення елементарних, середніх і вищих шкіл з українською мовою навчання;
- заснування читалень та філій;
- підготовка курсів для неграмотних, а також торгівельних шкіл;
- формування стипендіальних фондів для бідної молоді;
- організація самодіяльних хорів і театрів; проведення музично-декламаторських вечорів та вечорниць (на честь Т. Шевченка, М. Шашкевича; у 1873 р. святкування 25-річного ювілею скасування панщини);
- видання творів класичної літератури;
- обстоювання єдності всього українського народу та національної культури;
- пропагування творчості українських письменників, поетів і драматургів;
- участь у громадсько-політичних та просвітницьких акціях;
- активна боротьба за створення у Львові українського університету;
- розвиток позашкільної освіти Галичини;
- організаційна й видавнича діяльність;
- пробудження національної свідомості, виховання народу в патріотичному дусі;
- культурно-освітній розвиток українців; визначення шляхів морально-естетичного виховання суспільства; узгодження прагнення галичан до національного визволення з нормами моралі.

Однак основним напрямом діяльності “Просвіти” залишалось книгодрукування. Була очевидною необхідність випуску підручників для шкіл, адже одним із аргументів переходу навчального процесу в Галичині на польську мову була саме відсутність українських підручників.

Важливою підтримкою в діяльності Товариства стала співпраця з греко-католицькою Церквою, як головним творчим фактором відродження та культурно-освітнього розвитку українського народу.

Окрім того, “Просвіта” стала базовим підґрунтям для створення десятків інших структур, організацій та установ різного характеру, що виникли з її допомогою.

Як активний член Товариства “Просвіта” та “Руського (Українського) педагогічного товариства” І. Верхратський перекладав і створював власні підручники для шкіл та гімназій; домагався впровадження української мови в освіту; боровся за національний характер школи; сприяв створенню стипендійних фондів; пропагував творчість українських письменників, поетів, драматургів; брав участь у громадсько-політичних акціях, де ставилося питання про здобуття культурної, економічної та політичної самостійності України.

Грунтуючись на хронологічному підході, ми визначили, розробили й охарактеризували два періоди діяльності громадсько-просвітницьких товариств Галичини: *1-й період* – просвітницько-видавничий (1848–1881 рр.): діяльність “Галицько-Руської Матиці” (1848 р.), “Руської бесіди” (1861 р.) та “Просвіти” (1868 р.) сприяла зростанню освіченості народу, прагненню українців до морального та інтелектуального розвитку. *2-й період* – освітньо-науковий (1881–1914 рр.): “Руське (Українське) педагогічне товариство” (1881 р.), Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (1892 р.), “Руська охоронка” (1900 р.), “Взаємна поміч українського вчителства” (1905 р.), “Учительська громада” (1908 р.), “Товариство ім. Григорія Сковороди” (1910 р.) та інші на науковому підґрунті опікувалися розвитком, діяльністю та становищем усіх типів навчальних закладів.

Аналіз публікацій на сторінках преси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає можливість зробити висновок про те, що прогресивна українська інтелігенція краю розуміла, що добробут і поступ людський нерозривно пов'язані з поступом і розвитком освіти, що залежить від організації шкільництва. Тому велика увага приділялася питанню народних і середніх шкіл, гімназій, учительських семінарій, становищу вчителя.

Весь національно-педагогічний освітній рух означеного періоду в Галичині став можливим завдяки великій плеяді культурно-освітніх та громадських діячів, учених, педагогів, письменників, митців народницького й радикального напрямку.

Друга половина ХІХ століття характеризувалася створенням у Галичині системи шкільництва, яка включала в себе вищі та нижчі типи шкіл (тривіальні, парафіяльні, державні та приватні; реальні школи, гімназії та ліцеї). Це супроводжувалось гострою боротьбою за мову викладання, право українців мати національну освіту й було першим кроком до громадського розвитку після багатьох століть неволі. Проте в цілому система шкільництва служила денаціоналізації українців.

Встановлено, що краєва шкільна Рада стала могутнім чинником полонізації краю, головним завданням якої стало повне ополячення галичан і вихід з-під впливу центрального уряду.

Сукупне вивчення архівних документів, біографічної та наукової літератури дає підстави стверджувати, що на формування науково-педагогічного світогляду й переконань І. Верхратського, визначення ним власної педагогічної діяльності мали такі чинники: 1) рання втрата батьків й соціальне оточення, у якому зростав майбутній учений; 2) історична доба, що визначила його соціальні, національні та політичні орієнтири й сприяла формуванню загальнолюдських та педагогічних цінностей; 3) система освіти, за умов якої відбулося становлення особистості І. Верхратського, зокрема період навчання у Львівському університеті; 4) наукове середовище, де вчений розпочав науково-педагогічну діяльність та удосконалювався як

науковець і педагог; 5) неабиякий вплив на формування світогляду майбутнього вченого мали твори українських класиків П. Куліша, Марка Вовчка, І. Котляревського та “Кобзар” Т. Шевченка; 6) під впливом педагогічної думки та практики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. викристалізувалися основні погляди вченого на зміст, мету й методи викладання природничих та філологічних дисциплін; 7) самовдосконалення та постійні самостійні науково-педагогічні пошуки І. Верхратського. Названі базові чинники у їх сукупності, сприяли розвитку науково-педагогічного світогляду І. Верхратського та становлення його як особистості.

На основі дослідження творчо-біографічних, соціально-педагогічних, історико-хронологічних факторів, нами обґрунтовано, визначено й охарактеризовано три основні етапи науково-педагогічної діяльності вченого:

1-й етап – пошуково-пропедевтичний (1857–1868 рр.). У 1857 р. вступив до Львівської академічної української гімназії. У 1868 р. закінчив природничий відділ філософського факультету Львівського університету. Виявився та утвердився педагогічний хист І. Верхратського. Розвинулись його педагогічні та професійні здібності. Виокремилися провідні напрями подальших творчих пошуків у галузі освіти; сформувався науковий світогляд.

2-й етап – науково-педагогічний (1868–1908 рр.). Це період активної освітньої та громадської діяльності, остаточного становлення світогляду педагога. І. Верхратський працював у 1868–1871 рр. молодшим учителем природознавства та української мови в реальній гімназії м. Дрогобича. У 1871–1875 рр. – учителем в реальній школі. У 1875–1908 рр. – у гімназії ім. Франца Йосифа м. Львова. У 1874 р. закінчив природничі курси в м. Кракові. У 1879 р. отримав посаду старшого вчителя в м. Станіславі (нині Івано-Франківськ). У 1891 р. працював учителем у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща). У 1892 р. перейшов на викладацьку роботу до академічної гімназії у м. Львові, в якій працював аж до виходу в 1908 р. на емеритуру.

3-й етап – науково й дидактично узагальнюючий (1908–1919 рр.). Етап узагальнення творчого, педагогічного та наукового досвіду став органічним продовженням науково-педагогічної діяльності Івана Верхратського.

Отже, науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського охоплює кінець 60-х рр. XIX – початок XX ст., що зумовлює розгляд його особистості як виразника особливостей історичної епохи. На формування науково-педагогічного світогляду вченого, розвиток його освітніх ідей, визначення змісту науково-педагогічної діяльності вагомий вплив мали тенденції розвитку освіти та шкільництва Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО

2.1. Науково-організаційна діяльність І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка.

Ідея створення у Львові установи для розвитку українського слова виникла серед інтелігенції Наддніпрянської України як реакція на репресії російського самодержавства. У 1863 р. з'явився циркуляр Валуєва, який позбавив можливості видавати українські книжки в межах Російської імперії. Громадська діяльність української інтелігенції, що практично не виходила за рамки культурництва, трактувалася царськими чиновниками як “сепаратистська”. У 1872 р. вдалося домогтись дозволу на відкриття в Києві відділення Російського географічного товариства, яке стало осередком українознавства. Однак у 1876 р., російський імператор Олександр II на вимогу шовіністичних кіл підписав Емський указ, який забороняв не лише друкувати, але й ввозити з-за кордону видання українською мовою. Після закриття Київського відділу географічного товариства зменшилися можливості розвитку української науки [24, с. 6].

Заснування організації, яка б могла стати осередком розвитку національної культури, утвердження української мови вимагали час і поступ народів Європи, а безпосереднім поштовхом до цього стала заборона всього українського.

За цих умов з ініціативи східноукраїнської інтелігенції і за повної підтримки галичан 11 грудня 1873 р. створюється у Львові “Літературне товариство ім. Т. Шевченка”. Воно було засноване Львівською “Просвітою” як літературний осередок.

Зауважимо, що новостворене товариство одразу після реєстрації в Галицькому намісництві поставило перед собою досить амбітні завдання: купило друкарське обладнання й стало друкувати україномовні часописи “Правда” (1878–1879 рр.), “Батьківщина”, пізніше “Зоря” (з 1885 р.), книжки й підручники (усього 20 назв до 1891 р., у тому числі 3 т. “Історії літератури руської” О. Огоновського, першої в розвитку українського літературознавства).

Після переїзду з Києва до Львова молодого історика Михайла Грушевського й титанічних зусиль Івана Франка значно активізувалась діяльність Товариства, набувши всеукраїнського значення щодо різних галузей науки. Львів, за висловом письменника Романа Іваничука, по суті відтоді став “духовним осередком усього українського життя” [56, с. 160].

У зв’язку з необхідністю розгортання української наукової роботи, загальмованої на центральних і східних землях після Емського указу (1876 р.) та подальших заборон і обмежень, “Літературне товариство ім. Т. Шевченка” реорганізовано у 1893 р., заходами В. Антоновича та О. Кониського, у Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Це було здійснено за зразком західно-європейських наукових установ, для чого й створено три секції: Історико-філософську, Філологічну й Математично-природописно-лікарську. Кожна з них складалася з різних дослідних комісій, до роботи були залучені найвидатніші українські вчені. Першим головою НТШ став О. Барвінський [196, с. 34].

Згодом дійсними членами НТШ обиралися провідні науковці ряду зарубіжних країн. У різні роки в Товаристві плідно працювали вихідці із Тернопільщини, зокрема Іван Верхратський, Володимир Гнатюк, Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Іван Пулюй, Степан Рудницький, Василь Сімович, Микола Чубатий, Іван Юцишин, Лев Ясінчук та інші. Кирило Студинський керував цією неформальною українською академією наук впродовж дев’яти років. Кожен з тернополян зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки.

До 1939 р. НТШ видало 118 томів збірників Філологічної, Історико-філософської та Математично-природничо-лікарської секцій, “Етнографічного збірника” та “Збірника правничої комісії”. Крім того, вийшло 88 випусків “Хронік НТШ”, 22 томи “Матеріалів до української етнології”, 15 – “Українсько-руського архіву”, 22 – “Джерел історії України-Руси”. Товариство випускало також “Українську бібліотеку”, “Літературно-науковий вісник”, “Пам’ятки українсько-руської мови”, публікуючи художні твори тогочасних письменників.

Зауважимо, що НТШ вважалось нетитулованою українською академією наук, обмінювалось своїми виданнями з 224 науковими установами 28 країн Європи, Америки та Азії, підтримувало з ними творче співробітництво. Воно стало справжнім вогнищем науки і культури в Україні та далеко за її межами. Наукові секції діяли за кращими зразками європейських академій наук того часу. Наприклад, серед 108 дійсних членів Математично-природничо-лікарської секції 77 членів представляли вітчизняну науку, а 31 – репрезентував світову [191, с. 392].

Головами Товариства були К. Сушкевич (1874-1885 рр.), далі С. Громницький, О. Гладилович та Ю. Целевич (1892 р.). Тривалий час НТШ провадило дослідницьку, організаційну та культурно-освітню діяльність, роблячи непересічний внесок у розвиток науки й культури в Україні та й поза її межами. Тим самим воно завжди сприяло боротьбі нашого народу за вільне й самостійне життя у своїй державі.

Джерелом високої життєстійкості товариства була подвижницька діяльність його членів, насамперед М. Грушевського (голова НТШ. 1897–1913 рр.), І. Франка (голова Філологічної секції), І. Верхратського (голова Математично-Природничо-Лікарської секції) та В. Гнатюка (науковий секретар НТШ).

Розбудові НТШ сприяли відкриті меценатами грошові фонди. Товариство створює власний секретаріат, бібліографічне бюро, купує в 1898 і 1915 рр. два великі будинки у Львові [156, с. 5].

З кінця 90-х років починаються активні зв'язки НТШ із зарубіжними науковими установами, навчальними закладами, товариствами, бібліотеками, науковими центрами світу. НТШ стає також своєрідним університетом для молоді, на кошти Є. Чикаленка, В. Симиренка, М. Аркаса та інших Товариство будує академічний дім і в 1907 р. передає його молоді. Студенти одержують стипендії й грошові допомоги. Проте особлива увага зосереджується на видавничій діяльності.

У 1914–1945 рр. діяльність НТШ була перервана Першою світовою війною. Багато його членів не повернулися з фронтів, а після польської окупації Львова почався вплив наукових сил в інші країни. Це значною мірою зірвало роботу зі створення на базі Товариства української академії наук. Ці роки характеризується, як науковими досягненнями, так і значним спадом у видавничій роботі.

На початку 20-х рр. ХХ ст. почалися адміністративно-політичні утиски з боку польської влади, значні фінансові труднощі, обсяг науково-видавничої продукції НТШ був незначний. Ряд серійних видань скоротився до мінімуму, а після 1921 р. деякі взагалі перестали виходити [196, с. 46].

Товариство стало підґрунтям для організації у 20-і роки минулого століття у Львові підпільних Українського університету й Української політехнічної школи та ряду інших інституцій. Почалося активне співробітництво з ВУАН (спільні видання, опрацювання єдиного для України правопису), що тривало до початку 30-х рр. ВУАН присвоює ряду дійсних членів НТШ звання академіків. З 1921 при НТШ організовувалися науково-дослідні установи [196].

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка – це унікальний збірний феномен української духовності, вагомий чинник становлення української нації, здобуття рівноправного місця України серед цивілізованих народів Європи та усього світу. Діяльність Товариства пов'язана з творчістю діячів практично усієї української інтелектуальної плеяди кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., включаючи В. Гнатюка, І. Горбачевського, М. Грушевського,

О. Кониського, І. Крип'якевича, В. Кубійовича, І. Пулюя, К. Студинського, І. Франка, В. Щурата та десятки інших визначних подвижників наукового процесу на Україні. Почесними членами обрано В. Антоновича, І. Верхратського, К. Левицького, Б. Лепкого, М. Лисенка, Є. Чикаленка, А. Шептицького [67, с. 56].

Визначну роль у цьому науковому об'єднанні відігравали І. Франко та М. Грушевський, який з 1897 р. очолив цю науково-громадську організацію. Світову славу здобули імена таких українських учених, як М. Бекетова, Ф. Бродікіна, М. Ващенко-Захарченка, В. Доручаєва, М. Зарицького, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Левицького, М. Пирогова, Є. Сабініна, І. Сеченова, К. Феофілактова, С. Ярошенка та ін. Наукове Товариство ім. Шевченка у 30-х роках залишалося практично єдиним у світі науковим українознавчим закладом. Розробляючи природничі, економічні, історичні, філологічні та інші питання, українські вчені збагатили науку не тільки України, а й всієї Росії та за її межами [196, с. 54].

Провідне місце у видавничій продукції НТШ посідали “Записки НТШ”, розпочаті ще 1892 р. (1 том) й перетворені М. Грушевським з 1895 р. на кварталник, а згодом на двомісячник, присвячений різним галузям українознавства. “Записки” НТШ були репрезентативним органом не тільки Товариства, але й усієї української науки. За час головування М. Грушевського до 1913 р. вийшло 120 тт., а до 1939 р. – 155 тт. “Записок”. З 1947 р. вони виходять за кордоном, а 24 серпня 1990 р. прийнято рішення про відновлення видання у Львові та розпочато нумерацію з 222 тому. Другим загальним виданням були “Хроніки НТШ” (з 1900 р.) із повідомленнями про діяльність Товариства. У 1900–1913 рр., їх вийшло 59 випусків [173]; [174].

Творчий доробок НТШ у 1873–1939 рр. становив 1172 томи різних видань, у т. ч. 943 серійних наукових публікації. Найважливіші досягнення були здобуті в галузі суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського та його учнів М. Кордуби, І. Крип'якевича, І. Кривецького, С. Томашівського

та ін.), філології та літературознавства (роботи І. Верхратського, М. Возняка, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін.

НТШ належать безсумнівні заслуги в розробці української наукової термінології. Історична роль товариства полягає у виведенні української науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названо пізніше рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України, розробка І. Верхратським наукової української ботанічної, зоологічної, мінералогічної термінології та ін. [191, с. 195].

“Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка” – одне з найкращих періодичних видань наукового світу. На їх сторінках багато цінної інформації, джерельних матеріалів, які стають у нагоді, як історикам, так і філологам, етнографам, природознавцям та ін. [173].

Чільне місце серед публікацій “Записок” посідала й проблема дослідження Закарпаття. Це зміцнювало культурні й наукові взаємини краю з Галичиною.

Культурні та соціально-економічні контакти між Закарпаттям і Галичиною існували ще з початку ХІХ століття. Галицькі й угорські русини вільно спілкувалися, їздили через Карпати, обмінювалися літературою. А в 1848 році вони разом виступили проти монархії в боротьбі за конституційні права. Однак саме цей період став переломним в історії взаємин цих земель. Більш прогресивні галичани після революції 1848 року пішли вперед у своєму культурному й економічному розвитку, а угорські українці, придушені мадяризацією, залишилися ніби осторонь історії та еволюції

науки й культури. З часом між Закарпаттям і Галичиною виникла глибока прірва, яка звела нанівець будь-які культурні контакти між ними.

Згодом В. Гнатюк, організовуючи свою поїздку на Закарпаття, так писав про це становище: “Хотел я взять с собою в путь кое-какие рекомендации и какое однако было мое удивление, когда я убедился, что с Угорської Русью нікто не поддерживает никаких отношений и потому нікто не может мне ничем помочь. Этот факт сильно меня поразил, тем более, что я знал, что до 1867 г., т. е. до введения австро-угорского дуалізма, было иначе и отношения между галицькими и угорськими українцями были постоянными” [196, с. 51].

Культурні контакти між Закарпаттям і Галичиною з середини ХІХ ст. дійсно занепали, однак вже через кілька десятиліть ситуація кардинально змінилася. У 1875–1876 рр. Закарпаття двічі відвідав М. Драгоманов. Побачивши, у якому становищі знаходяться закарпатські українці, він “...дав собі Ганнібалову присягу працювати для того, щоб прив’язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок...” [156, с. 5].

На заклик Михайла Драгоманова долучатися до вивчення історії Закарпаття відгукнулося багато тогочасних галицьких діячів: Іван Верхратський, Володимир Гнатюк, Михайло Павлик, Степан Томашівський, Іван Франко та інші.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка 14 січня 1940 р. за наказом радянської влади саморозпустилося. 30 березня 1947 року діяльність НТШ відновлено за кордоном, а з 21 жовтня 1989 року і в Україні [196].

Члени Товариства прагнули брати активну участь у дослідженні Закарпаття. Всі ці тенденції знайшли своє відображення на сторінках “Записок НТШ”. У своїх публікаціях науковці пропагували історію та культуру краю, а також залучали закарпатських діячів до надсилання матеріалів, цим самим зміцнюючи наукові й культурні контакти Закарпаття й Галичини. На сторінках “Наукових Записок НТШ” ми знаходимо безліч

статей, які тою чи іншою мірою торкаються проблем Закарпаття. Вони мають різну тематику, але їх об'єднує прагнення показати спорідненість угорських русинів з галицькими. Більшість праць присвячені літературним та мовним питанням. Серед авторів публікацій з даної тематики слід назвати І. Верхратського, В. Гнатюка, О. Колессу, І. Панькевича та інших [185]; [127–130].

Особливої уваги заслуговують статті В. Гнатюка, який особисто тричі побував на Закарпатті (влітку 1895 р., весною та влітку 1896 р.). Його доробки несуть у собі дуже багато фактичного матеріалу. Він є автором цілого циклу статей на сторінках “Записок НТШ”. У своїх працях аналізує питання мовної спорідненості русинів і словаків та відмінності між ними [130, с. 34].

Наступним дослідником, який на сторінках “Записок НТШ” публікував статті, присвячені мові русинів, був І. Верхратський. Зокрема, мова йде про його працю “Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів”, яка публікувалася в кількох томах підряд. Вона містить у собі дуже цінну джерельну інформацію. Поряд з характеристикою звукових форм мови, скрізь прослідковується думка про спорідненість з літературною українською мовою. Автор зазначає: “Много слів щироруских затрачених вже в інших областях нашої отчини уціліло на Русі Угорській, тож словня угорско-руська не в однім згляді повинна збагатити словню літературного українського языка” [52, с. 4]. Автор також прослідковує у своїй статті проблему мадяризації вищих верств суспільства “...русинською мовою говорять тільки простолюдни, українсько-руський нарід взагалі позбавлений тепер зовсім висших верств” [52, с. 6].

Проблеми мадяризації торкається І. Панькевич у статті “Говір села Велашковець бувшої Землинської жупи на Закарпатті”. Автор на прикладі одного села характеризує мадярофільські настрої вищих верств суспільства на Закарпатті [233, с. 350].

Дописувачами до «Записок НТШ» були і представники закарпатської інтелігенції. Активну участь у видавництві брав відомий діяч Г.Стрипський. Він був автором багатьох статей і заміток.

Широко розгорнула працю очолювана М. Грушевським із 1894 р. Історико-Філософська Секція (ІФС), у якій згуртувалися майже всі найвидатніші тогочасні українські історики. Їхні праці друковані в «Записках НТШ» та в «Збірнику ІФС» (з 1899 р.). Опубліковані праці в серійних виданнях Археографічної Комісії: «Джерела до історії Руси-України» (з 1895 р.), «Україно-Руський Архів» (з 1905 р.), «Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Західній Україні» та видана у «Збірниках ІФС» 8 тт. «Історія Руси-України» М. Грушевського, мали переломне значення не тільки для вивчення історії України, але й усього Сходу Європи [196, с. 99].

Важливу наукову роль виконувала очолювана І. Франком (до 1908 р.) Філологічна Секція НТШ. Праці згуртованих у ній українських і ноземних філологів та істориків літератури, друковані в «Збірниках ФС» (з 1898 р.), стали основою вивчення історії української мови й давньої та нової української літератури. Значним досягненням у цій галузі були видавані Археографічною Комісією «Пам'ятки української мови й літератури» (з 1895 р.), особливо ж 5-томний курс староукраїнських апокрифів за редакцією І. Франка, а також багатотомні «Матеріали до українсько-руської бібліографії» (з 1900 р.), опрацьовані В.Дорошенком та Є. Левицьким.

Надзвичайно цінною для української етнографічної науки була діяльність очолюваної В. Гнатюком Етнографічної Комісії у якій брали участь Ф. Вовк, Ф. Колесса, І. Франко та багато інших, результатом діяльності котрої було видання кількох десятків томів серій «Етнографічного збірника» (з 1895 р.) та «Матеріалів до українсько-руської етнології» (з 1898 р.) [196, с. 102].

У 1898 р. почав виходити «Збірник Філологічної Секції» НТШ (до 1938 р. вийшло 23 томи). У «Записках Наукового Товариства», «Збірнику

Філологічної Секції” та інших виданнях, що надзвичайно сприяли піднесенню рівня української філології, знаходимо мовознавчі праці І. Верхратського, В. Гнатюка, І. Зілинського, О. Колесси, А. Кримського, О. Макарушки, І. Огієнка, В. Охримовича, І. Свенціцького, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, К. Студинського, І. Франка та інших. В “Українсько-руському архіві” разом з іншими матеріалами вміщувалася також пам'ятки української літератури [196, с. 105].

Окремо слід присвятити увагу Етнографічній комісії. Діяльність у ній таких видатних етнографів, як Ф. Вовк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, І. Франко та інших, принесла цілий ряд капітальних розвідок, зроблених на основі величезного фактичного матеріалу, який було зібрано співробітниками комісії. Підкреслимо, що “Етнографічний Збірник” налічує 38 томів, а “Матеріали до української етнології” – 20 томів. Велике значення для розвитку української етнографії мали результати подорожей і етнографічно-антропологічних поїздок, які значно збагатили наші й зарубіжні музеї [163].

Етнографічна комісія проводила систематичне збирання, опрацювання й видання скарбів української народної творчості. Охопивши дослідженнями Галичину й Буковину, комісія поступово поширювала свою діяльність на Карпатську Україну. До співпраці В.Гнатюк залучав численних збирачів етнографічних матеріалів різних земель України, зробивши багатьох з них корисними дослідниками. В “Етнографічних збірниках” друкувалися байки, приказки та прислів'я, підготовлені І. Верхратським [99, с.76].

Науково-педагогічну діяльність Івана Верхратського в Науковому Товаристві імені Шевченка вивчали (О. Аркуша, В. Білозор, П. Бубній, Д. Герцюк, Б. Гречин, М. Драгоманов, О. Кравець, , Р.Кучер, В.Левицький, Б. Мельничук, М. Мороз, В. Мосіяшенко, С. Павлишин, Б.Ступарик, В. Ханас, В. Шендеровський, С. Ярема та ін.).

Важливою для української науки була діяльність очолюваної І. Верхратським, а згодом В. Левицьким Математично-природописно-лікарської секції (МПЛС). Розвиваючи такі опрацьовані в українській науці

ділянки, як ботаніка, зоологія, географія, подекуди медицина, ця Секція розпочала дослідження у сфері інших наук: математики, астрономії, хімії, фізики, психології. Праці українських та іноземних її членів друкувалися у “Збірниках МПЛС” (з 1897 р.) та були реферовані у “Звідомленнях із засідань МПЛС”. Опрацьовано термінологію для ряду природознавчих наук [145, с. 145].

У 1897 р. почав виходити перший українськомовний природничий часопис — “Збірник Математично-природописно-лікарської секції” НТШ. Його редактором став І. Верхратський. У збірнику друкувалися праці з математики, фізики, хімії, географії, геології, біології, медицини. Крім того, збірник інформував про розвиток світової науки. Майже в кожному номері вміщено реферати та рецензії на найактуальніші публікації світової наукової літератури. Часто з'являлися загальні розвідки з новітніх на той час напрямків. Особливої ваги надавалося працям з природничо-наукової термінології. І. Верхратський не лише посідав чільне місце в редагуванні збірника, але й був його постійним дописувачем, причому обсяг його публікацій був дуже широким — від вузькоспеціальних статей з ентомології до життєписів видатних учених [207, с. 130].

Багато природознавців добре відомі своїми розвідками на ниві гуманітарних наук, бо відчували моральний обов'язок зробити посильний внесок у розвиток українознавства. І. Верхратський, як і більшість науковців НТШ, працював у гімназіях Дрогобича та Львова. Досліджував фауну й флору Західної України, був знавцем комах, особливо мотилів. Заклав основи української наукової термінології в природознавстві та суміжних науках.

Уже в перших томах “Записок НТШ” з'явилися праці українською мовою з ботаніки, фізики, хімії, медицини І. Верхратського, І. Горбачевського, І. Пулюя, О. Черняхівського та ін. Ці науки й раніше розвивалися на Україні, але виключно іноземною мовою. Перші публікації в цій сфері порушили питання про визнання української мови як справді науково-інформативної.

Під керівництвом І. Верхратського члени МПЛС розпочали роботу по створенню термінології з фізико-математичних, природничих та медичних наук. Лексичні матеріали секції почали друкуватися з 1896 р. спочатку на сторінках “Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, а згодом в окремих “Збірниках Математично-природописно-лікарської секції”.

У діяльності секції значне місце належало розробленню української наукової термінології. З цього приводу ще 1903 р. написав статтю В. Левицький. Він пропонував за основу української хімічної термінології не брати міжнародні терміни, а створювати свої, щоб вони були оригінальними й відповідали духові української мови. Через рік із негативною оцінкою пропозицій В. Левицького виступив І. Горбачевський – на той час найавторитетніший хімік. Він висловився в тому розумінні, що термінологія мусить мати міжнародну основу, яка є близькою для усіх мов, у т. ч. і слов'янських. Суто народні терміни можуть бути неточними й ускладнюватимуть читання фахової літератури різними мовами. Термінологічна дискусія тривала й після Першої світової війни [196, с. 147].

Зміни в ролі й обсягу діяльності НТШ настали після 1905 р., коли на Центральних і Східних Землях відкрилися більші можливості для української наукової праці. У 1907 р. постало у Києві, організоване за зразком НТШ, Українське Наукове Товариство і тоді ж перенесено туди зі Львова “ЛНТ”. Однак, і після створення другого українського наукового осередку, і навіть після відмови М. Грушевського від головування у 1913 р., коли НТШ очолив С. Томашівський, воно зберігало й надалі своє значення в українському науковому світі [268].

Внаслідок воєнних подій (1915–1939 рр.) були зруйновані плани перебудови НТШ в Академію Наук, що мало статися у 1916 р. Під час російської окупації у 1914–1915 рр. діяльність Товариства була заборонена, а в подальші роки обмежена воєнними подіями. У цей період Наукове Товариство ім. Т. Шевченка зазнало важких втрат у складі членства, у

бібліотечних музейних збірниках та наукових надбаннях. Незначною була в ці роки і його видавнича продукція [207, с. 130].

На 1939 р. бібліотека НТШ (окрім архіву картографічної і фотографічної колекцій) налічувала понад 300 томів. За 1879–1939 рр. товариство випустило 591 том різних серій, 352 наукові праці, підручники й карти, 403 номери літературно-громадських та літературно-мистецьких журналів.

Роль незалежного національного наукового центру Товариство виконувало у Львові до 1940 р., коли було ліквідоване і на його базі утворено філіал Академії наук Української РСР. Численні діячі НТШ – репресовані. На хвилі післявоєнного від'їзду на Захід багатьох представників наукової інтелігенції НТШ відновилося в еміграції 1947 р. і продовжує до сьогодні свою діяльність на трьох континентах з науковими центрами в Нью-Йорку, Торонто, Парижі та Сіднеї [196].

Створення Наукового Товариства ім. Т. Шевченка було необхідним кроком для розвитку культури, освіти та науки в Україні. Воно виконувало функції першої Української Академії Наук, здобуло всеукраїнського значення та престижу в науковому світі.

У “Хроніках НТШ” 1926–1930 рр. знаходимо відомості про Івана Верхратського: “Емерит, професор української гімназії у Львові, 1846 р. н. Вибраний почесним членом у 1905 р. з нагоди 40-літнього ювілею літературної діяльності, за педагогічні заслуги” [112, с. 56]. Також Іван Верхратський був членом Етнографічної комісії НТШ, його матеріали часто були надруковані в “Етнографічному збірнику”.

Після реорганізації Літературного товариства ім. Т. Шевченка в Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у 1892 р. І. Верхратський брав у ньому різносторонню участь. Коли в 1899 р. були проведені перші вибори дійсних членів НТШ, його було обрано не лише дійсним членом, а й головою Математично-природописно-лікарської секції та редактором “Збірника”

секції. У першому томі “Хронік НТШ” знаходимо коротку біографію та перелік праць Івана Верхратського [155, с. 47–54].

У передмові до першого тому “Збірника МПЛС” І. Верхратський писав: “Отсе видаємо вперше збірник статей з наук: математики, природописи і лікарства. Перший раз з’являються в українській мові розвідки фахові згаданих наук, зібрані разом в одну книжку. Наша мова лише тоді зможе здобути собі визнання й гідне становище, коли розвинеться настільки, щоби могла стати поряд з мовами інших народів. Мусить наша мова виробити собі відповідну термінологію в різних галузях людського знання. Про вагу наук математично-природничих тут розводитись не будемо, бо їх вплив на культуру всього людства загально звісний. В нашім “Збірнику” помічатимуться оригінальні наукові розвідки в царині математики, фізики, хемії, природної історії і медицини” [174, с. 2].

На основі історіографічного пошуку визначено основні етапи науково-організаційної діяльності І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка: обрання дійсним членом НТШ у 1899 р.; головою Математично-природничо-лікарської секції та редактором її збірника у 1899 р.; почесним членом Товариства у 1905 р.

2.2. Роль ученого в розвитку української діалектології

Людина реалізується в культурі думки, праці й мови. Культура — це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведження, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови. Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. Українській мові необхідно повернути її природний престиж і справжню, а не декларовану рівноправність. Потрібно виховувати культуру мови як запоруку піднесення освіченості, суспільної думки, суспільно

корисної праці. Сьогодні культура й мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини й усього суспільства. У низькій культурі мови виявляються виразні ознаки бездуховності. Мовна неграмотність, невміння написати елементарний текст, перекласти його з української мови на російську й навпаки стали звичним явищем для громадян України [2, с. 35].

Проблема культури мовлення здавна хвилювала вчених, письменників, поетів. Вони прагнули унормувати українську літературну мову, прищепити співгромадянам навички мовленнєвої культури. У своїх творах та наукових працях відображали традицію формування правописної системи на наукових засадах із урахуванням особливостей української мови.

Одним із суттєвих показників людської шляхетності є культура мовлення — поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне та етичне. Правильне та грамотне мовлення - це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємини, зрештою, наше здоров'я не тільки в буквальному, а й переносному значенні. Це наш спосіб життя.

На думку В. Русанівського, культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника [250, с. 67].

Дослідженню науково-педагогічної діяльності Івана Верхратського присвячено ряд публікацій сучасних учених (Н. Бабич, І. Бабій, Д. Бучко, Н. Гуйванюк, Н. Димидась, О. Кровицька, В. Огожан, С. Панцьо, М. Скаб, Ю. Шевельов, М. Юрків та ін.). У них основна увага приділялася питанню мовної культури українців.

Багатогранна діяльність І. Верхратського розгорталася в другій половині XIX – початку XX ст., коли в Галичині поступово утверджувались прогресивні тенденції українського національного відродження. Він долучився до цього суспільного руху та впродовж тривалого часу плідно працював як природодослідник, мовознавець, культурно-освітній діяч,

журналіст і письменник, творчий доробок якого став помітним надбанням української науки, культури.

Постать І. Верхратського досить помітна в історії вітчизняного мовознавства. Його лінгвістичні інтереси торкалися проблем фонетики, правопису, термінології тощо. Особливого значення надавав учений питанням культури усного й писемного мовлення, проблемі унормування української мови.

Вважаючи етимологічний принцип правопису важким, він радив більше уваги звертати на живу розмовну мову, щоб менше було різниці між написанням і вимовою. Сучасна орфографія подає окремі слова в такому варіанті, який запропонував І. Верхратський. Особливо актуальною видається думка дослідника про те, як інколи “Легковажать собі рідний язык, занечищуючи його всякими диковинами” [72, с. 56].

Усе частіше в сучасному мовленні можна почути модні слова на зразок спікер, біенале, інаугурація і подібні, які аж ніяк не є показником високої культури.

Основоположною ідеєю лінгвістичної діяльності І. Верхратського було утвердження нерозривного зв'язку мови народу із його життям узагалі. З цих позицій дослідник підходив до оцінювання теоретичних основ “язичія” – штучної мовної системи, якою ніхто ніколи не розмовляв, але яка пропонувалася “старорусами” і “москвофілами” як еталон літературної мови.

На Західній Україні проводилася велика робота по створенню термінологічних і перекладних словників української мови. Першим термінологічним виданням слід вважати німецько-український словник юридично-політичної термінології, здійсненим у Відні в 1851 р. Пізніше цей словник докорінно переробив К. Левицький. Його праця вийшла під назвою “Німецько-руський словар висловів правничих і адміністрацій них” (1893 р.). На початку ХХ ст. з'являється інтерес до проблем наголосу української мови. Питанням акцентології мови присвячує розвідку “Про наголос в українсько-руській мові” (1900 р.) В. Охримович [7, с. 27].

Завдання про нагромадження лексичного матеріалу на землях Західної України взяла на себе редакція “Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка”. На сторінках цього збірника починають публікуватися матеріали для словника української мови. Чільне місце в цій лексикографічній роботі посідають словники діалектної мови, які регулярно додавав до своїх праць І. Верхратський. Він був прибічником створення наукової термінології лише на основі української мови.

У 1867 р. у Львові вийшов «Немецко-русский словарь» О. Партицького (близько 30 тисяч слів). Цей словник не охоплював повністю як лексику німецької, так і української мови. У ньому існувало багато слів з «язичія» та полонізмів. У словнику добре висвітлена лексика південно-західного наріччя української мови, яка може бути використана спеціалістами в галузі діалектології.

Другим перекладним словником був «Малоруско-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, який з 1882 р. почав виходити окремим випуском у Львові. Повністю два томи були видані у 1886 р. Це був перший словник, що подав досить значний реєстр українських слів. У 1877 р. у Львові І. Верхратський видав “Знадоби до словаря южнорусского”. Праці І.Верхратського, Є.Желехівського та С. Недельського переконливо засвідчували лексичні багатства української мови [148, с. 28].

На Західній Україні в досліджуваний період відбувалося нагромадження діалектної лексики. І. Верхратський посилено розробляв у Галичині українську діалектологію. До кожної своєї праці вчений додавав “словарці”, у яких зібрав і пояснив близько 8 000 місцевих слів: “Про говір Замішанців” (1894 р.) (замішанський говір – це видозміна лемківського) [90], “Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів” (1899 р.) [52–53], “Про говір Марамороських українців Румунії” (“Uber die Mundart der Marmaroscher Rufhe nen” (1883 р.) [91] , “Про говір Долівський” (1900 р.) [89], “Про говір Галицьких Лемків”(1902 р.) [88], “Дещо до говору буковинсько-румунського” (1908 р.) [42], “Говір Батюків” (1912 р.) (батюки – в основному

мешканці околиць Жовкви, Рава-Руської, Яворова, Городка, Угорова) [39] та ін., укладені під час подорожей (часто піших) від села до села. Дослідник вважав: “Деякі вирази можуть стати корисними для пізнання світогляду нашого люду” [38, с. 67].

На думку І. Верхратського, діалектна лексика характерна значною диференціацією (лексичною і семантичною). Це особливо стосується виробничої і професійної лексики. Діалектолога переважно цікавили периферійні українські говори, в яких збереглися найдавніші мовні особливості. На той час вони майже ніким ще не досліджувались. Їх опис учений робив Усебічно — фонетично, морфологічно, синтаксично й лексично. Зібраний фактичний матеріал дослідник ілюстрував паралелями зі старослов'янської та інших слов'янських мов [9, с. 26].

Незважаючи на те, що західноукраїнські землі перебували під гнітом цісарської та шляхетської влади, прогресивні філологи Галичини багато зробили для усвідомлення місця української мови серед інших слов'янських мов, дослідили її фонетику й морфологію, окремі говори й діалекти. В чисельних та різноманітних словниках розкрили потенційні багатства рідної мови [237, с. 13].

Учений описував переважно периферійні говори, у яких збереглися найдавніші мовні особливості. Об'єктом його опрацювання стали також лемківські говірки. Збір матеріалу з серпня 1890 р. по серпень 1900 р. завершився виходом у світ у 1902р. монографії "Про говір Галицьких Лемків". Автор прагнув описати особливості говору всебічно. Він впритул підійшов до розуміння мовної системи на рівні діалекту. Досить значний обсяг праці засвідчує представлення дослідником багатого фактичного матеріалу. Праця побудована на записах, здійснених у 52 селах Галицької Лемківщини [234, с. 14].

Автор прагнув усебічно описати особливості кожного наріччя (фонетичні, словозмінні, словотвірні та синтаксичні). Науковим підґрунтям роботи був великий фактаж і численні зразки народної бесіди. Пояснення

етимології слів та класифікація західноукраїнських говорів не завжди були правильні й наукові, однак опис діалектних особливостей Галичини, Буковини, Закарпаття – важливе джерело для дослідження процесу формування української мови.

Усвідомлюючи значення праць з історії мови, учений видав “Материалы для словаря древне-русского языка” [65].

Лексичний матеріал, засвідчений у роботах І. Верхратського, охоплює різні семантичні мікросистеми, серед яких помітне місце займають назви осіб. Назви осіб, які засвідчені у діалектних словниках І.Верхратського, подаються насамперед як елементи діалектної системи. Методика опрацювання цих слів різна: проста фіксація, тлумачення синонімом, уточнення семантики німецьким словом-відповідником, тлумачення цілим словосполученням чи його частиною. Більшість слів паспортизовані. Інколи спостерігаємо цікаве в лексикографічній практиці явище: в одній словниковій статті подаються кілька однокорневих та різнокорневих синонімів. Цей матеріал необхідний для вивчення міждіалектних зв'язків, для встановлення взаємовідношень, загальнонародних і діалектних елементів тощо [260].

Для сучасного мовознавства цінними є структурні особливості словників І. Верхратського, бо в принципах лексикографічного опрацювання слів, структурі словникової статті, у граматичній, семантичній і стилістичній характеристиці слів відображені певні теоретичні погляди, які показують рівень мовознавчих студій і уявлень часу складення словника. Основна маса словникових статей складається з одного заголовкового слова, однак прагнення вченого відтворити широку варіантність лексичних діалектних систем об'єктивно зумовила наявність у словниковій статті паралельних форм. Поряд з алфавітним принципом використаний коренеслівний і семантико-логічний принципи. Відмінність парадигматичних законів діалектного мовлення поставила перед ученим проблему адекватного відображення в словниках специфічної граматичної структури слова [263].

І. Верхратський брав активну участь у реформі гімназії: викладання предметів українською мовою, формування єдиного фонетичного правопису. Він писав численні рецензії, аналізував відомі йому літературні твори, дискутував на злободенні теми з О. Партицьким (про назву "бойки"), з В. Щуратом (про специфіку віршування та про конкретні діалектизми), з І. Франком (про вживання неологізмів і застарілих слів). Часто захищав вузькодіалектні, інколи власне штучно утворені слова, що не могло бути загальноприйнятим [112, с. 20].

У 1875 р. І. Верхратський написав рецензію “Кілька слів о словарі О.Партицького” (цей німецько-руський словник вийшов ще 1867 р.). Він подав вимоги до лексикографічної праці: “Словник має відповідати меті, мусить бути укладений практично, тобто головню вміщувати той склад лексичний, який дійсно є в мові [62, с. 25]”. Дослідник велику увагу звертає на недоречні нові слова, які штучно утворив автор, бо словник має щонайменше подавати нові слова, а якщо вони є, то “повинні складатися за правилами словні, поняття виражати різко, означено, позаяк у люду часто на деякі поняття є свої вислови, то неточність чи неправильність перекладу, вживання застарілих, неіснуючих слів є недопустима” [62, с. 27], – вважав І. Верхратський.

У 1905 р. вчений рецензує працю “Руська правопись зі словарцем” [98], у якій докладно характеризує обидві її частини (“Правописні правила” та “Словарець”) і визнає, що теперішня книжка – “незаперечний поступ не лише щодо самого обсягу, але найпаче і щодо змісту” [98, с. 10], пояснює необхідність саме фонетичного письма.

В історії національно-культурного життя Галичини боротьба за впровадження єдиного правопису, яка тривала впродовж ХІХ ст. й не вщухала на початку ХХ ст., була досить складною. Не випадково в одному з номерів “Правди” писалось, що у русинів кожна справа починається та закінчується на азбучній суперечці [98, с. 19].

Однак особливої гостроти правописне питання набрало на початку ХХ ст., що було зумовлено перенесенням галицьких мовних елементів у Наддніпрянську пресу. І. Огієнко, характеризуючи існуючий тоді стан української орфографії, писав: “У нас, що письменник, то власний правопис, що вчений – то й своя власна термінологія” [224, с. 82]. Тому не випадково особливу роль у формуванні й усталенні єдиного українського правопису відіграло Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Правопис, який уклала “язикова комісія” НТШ у 1907–1908 рр., викликав гостру дискусію та став причиною непорозумінь під час вироблення єдиної правописної системи, оскільки він використовувався лише в Галичині й був зовсім неприйнятним на Наддніпрянщині.

Характеризуючи такі мовні непорозуміння, М. Грушевецький зазначав: “Кожен із правописів має своє добре і лихе і якийсь час вони можуть використовуватись разом, поки толерантність, котра виробляється спільною позитивною працею, а не амбітним суперництвом, не дозволить узгодити ті властиво невеликі різниці” [147, с. 528].

У статті І. Верхратського “Замітки язикові” йдеться: “Ми цілі століття трохи зовсім не образували нашого язика. По утраті самостійности, язик руский під впливом польского в річах світських нужденне вів ествуванє, а в церковних ділах животів язик старословянський, котрий квіт здержував розвиток народного язика” [111]

Полеміка довкола правописних проблем вилилась і на сторінки газети “Діло” (1912 р.), журналу “Наша школа” (1913 р.), де своїми поглядами стосовно правописних питань ділились члени НТШ І. Верхратський, В. Гнатюк, С. Смаль-Стоцький, С. Томашівський та інші.

Загалом широкі правописні дискусії на сторінках періодичних видань допомагали творити наукову основу єдиної української орфографічної системи через подолання розбіжностей, які існували на той час у правописній практиці Галичини та Наддніпрянщини.

Щодо питання правопису української літературної мови позиція І. Верхратського була твердою та безкомпромісною: “Правопись ладимо для себе, а не для чужинців. Чужинці і без того мало дбають про наш язык і мало знають його. Правопис мусить бути пристосованим до мови, а не мова до правопису” [72, с. 18]. Учений зазначав: “Щоби скрізь на Україні і у нас писали однако, се дуже бажана була би річ. Але сподіватися за найближчим часом цього нереально, бо наш язык розвивається в таких некорисних обставинках, що годі тепер про те навіть і думати” [72, с.29].

Проблема правопису завжди дуже гостро стояла в українському писемному вияві літературної мови. Особливо складно вона вирішувалася в другій половині ХІХ ст. в умовах розмежування українських земель.

Одним із учасників дискусії щодо українського правопису був І. Верхратський, прихильник народних засад упорядкування письма, теоретик і практик терміноутворення, історик мови. У праці “Наша правопись ” (1913 р.) [35] він простежує основні етапи становлення руської правописі у ІІ половині ХІХ ст. Зазначимо, що вченого обурювала орієнтація на латинську графіку (чи й транскрипцію). Особливе роздратування викликала у нього поведінка самих українців на певних історичних етапах: “Так гарно господарили, що майже все стратили, що становить добро народа” [98, с. 32].

Основними засадами правопису І. Верхратський вважав:

- 1) “правопись для языка, а не язык для правописи”;
- 2) “стояти на сторожи чисто українського языка супроти московського”, “той обов'язок не повинен сходити на смішність”, не опускається при цьому до “нехай гірше, аби інше”;
- 3) збереження якомога більше традиційних норм (“добре повинні ми пам'ятати, що школа не може допускати значних частих змін”);
- 4) вплив письменницької практики не треба абсолютизувати;
- 5) поряд з цим реформування правопису не варто вважати “справою дуже вже науковою”. На думку вченого, “язык бо літературний мусить служити

яко довідний середник до цілі, котрою єсть образованє народа”. Він застерігає, що “не можна все пхати в річ літературну прямо без розбору”, мова мусить “здобути зв'язність, ясність вираження” [98, с. 20–25].

Уже зазначене не втрачало своєї актуальності впродовж усього періоду становлення правописної системи, як і настанови І. Верхратського щодо чистоти мови.

Наступний період змагань за правописні норми української мови підтвердив думку І. Верхратського про обов'язок кожного, хто береться за роботу в цій царині, твердо пам'ятати, що правопис повинен записувати мову, а не мова мусить прилаштовуватися до правопису. У багатьох випадках нехтування цього призвело до все більшого відходу правописних норм від народомовних, все вищим ставав ступінь штучності літературної мови (не будемо заперечувати, що інколи “підтягування” народної мови до правописного правила все ж необхідне, наприклад, коли йдеться про іншомовні слова).

Зазначимо, що І. Верхратський не вважав вирішення правописних питань основним завданням наукової лінгвістики. Першочерговим є виділення й уточнення норм української літературної мови та лише потім їх фіксацію в правопис. Як слушно вказував І. Верхратський: “Окремішностей язикових правописних часом неможливо точно розмежувати” [112, с. 12]. Водночас учений усвідомлює беззаперечне навчальне, виховне й консолідуюче націю призначення правопису: “Инша річ правопись в школі, правопись для загального вжитку. Чим одностайніша така правопись, тим більша користь для учеників, для загалу” [112, с. 15].

Підтримуючи фонетичні засади створення правопису, головна заслуга яких в тому, що “хоронять руский характер бесіди”, автор однак зазначав, що “жадна правопись на світі не єсть виключно льогічна, нараз правописні правила становить призвичаєне, уживанє, а оно побиває иноді всякі льогічні згляди” [112, с. 23].

Досі, як і в часи І. Верхратського, серед вітчизняних лінгвістів немає однастайності й чіткості у визначенні критеріїв нормативності (не нормативності) тих чи інших мовних взагалі та правописних явищ зокрема. Неможливо зараз вибудувувати правопис, орієнтуючись, як прийнято у світовій історії, на сучасне живе мовлення українців, оскільки воно часто-густо є суржиковим, зденаціоналізованим. З цих же причин складним і нерідко сумнівним критерієм правильності тієї чи іншої форми є вживання її у творах української літератури: твори класиків ХІХ – початку ХХ ст. написано в умовах нормативного і правописного “хаосу” того часу [5].

І. Верхратський критикуючи сучасників за надмірне апелювання у правописних питаннях до думки учнів (пересічних мовців), категорично стверджував: “Ученики, яко ученики, мають учитися, слухати, а не судити. Всяке відношенне до учеників, яко до суддів, єсть не лише для учителів компрометуюче, але й для самих учеників вельми шкодить” [38, с. 16].

Успіх правописної реформи, досягнення справжнього міжнародного авторитету нашого правопису І. Верхратський ставив у пряму залежність від економічного й суспільного розвитку української нації: “Як руский нарід розвинеся, як чужинці з ним зйдуть в близші зношеня (торговельні і инші), тоді навчатъ ся (не для забавки, а з потреби) по руски і присвоятъ собі нашу правопись, хоть би она була труднійша від англійської” [60, с. 50].

Праця І. Верхратського “Наша правопись” висвітила не лише наукову, а й морально-етичну позицію вченого щодо змісту й практичної реалізації поняття “чистота мови”, “науковість” правопису, “традиція” написання та інші, які неоднозначно тлумачаться ще й сьогодні [72].

Своїм консерватизмом щодо Ђ і Ъ, цілковитою неприйнятністю будь-яких змін у графіці, тим більше за зразком чужих азбук. І. Верхратський наближувався до так званих “твердих русинів”, а любов до “людського слова” робили його “твердим”, до впертості, народовцем.

Пісні, записані І. Верхратським і видані у збірнику НТШ у праці “Говір Батюків”, не багаті на антропонімічний матеріал [39]. Але навіть на основі

його аналізу можна зробити певні висновки, як про варіантність імен у живому мовленні, так і про функції антропонімії у структурі народно-пісенного тексту.

Основний клас антропонім, що використовується в народній побутовій та жартівливій пісні – імена. На 113 сторінках пісенних текстів “Говору Батьоків” зустрічаємо 23 чоловічих та 11 жіночих імен (не враховуючи варіанти). Лише в окремих випадках йдеться про конкретних осіб: Стефан у пісні про Довбуша, святий Петро, святий отець Миколай. У переважній більшості імена в аналізованих піснях є виявом абстракції, художнього узагальнення образу хлопця чи дівчини. І не випадково, що в цій ролі використані найчастіше імена, популярні в західному регіоні: Іван, Василь, Микола, Ганна, Катерина, Марія [260, с. 20–21].

У другій половині ХІХ ст. активізувалося вивчення південно-західних говорів. Я. Головацька підготував великий словник говорів “Матеріали для словаря малорусского наречья, собранние въ Галиции и въ Северовосточной Венгрии”, близько 10 тис. слів. Водночас з'явилася значна кількість невеликих діалектних словників, зроблених на основі вивчення деяких південно-західних говорів [226, с. 20].

Предметом лінгвістичних зацікавлень Івана Верхратського були периферійні райони українського ареалу, що відповідав території сучасних говорів південно-західного наріччя. Діалектологічні студії другої половини ХІХ століття, як зрештою, і значно пізнішого часу, були спрямовані насамперед на розв'язання проблеми наукової класифікації українського мовлення. У поділі української мови на наріччя І. Верхратський використовував праці О. Огоновського. Вчений виділяв “червоноруске”, “полуднево-малоруске”, (чи “українське”) та “північно-малоруске” (або “поліське”) наріччя. Серйозні дослідження Іваном Верхратським говіркового матеріалу, дали йому змогу поглибити і скорегувати тогочасні погляди на діалектне дроблення південно-західного наріччя. Заслуга вченого полягає у спробі картографічного опису Галичини, на рівні окремих говорів; у

прагненні реалізувати ідеї І. Срезневського про необхідність карти, на якій замість границь політичних, релігійних та інших були б показані межі лінгвального розрізнення говорів [237, с. 12].

Проблемі говіркового розмежування “червонорусского” наріччя І. Верхратський присвятив працю “Der rutnenisriert Mundarten“ [328]. Різниця між мовленнєвими виявами окремих районів Галицької і Закарпатської Русі усвідомлювалася дослідниками української мови віддавна, проте диференціація між окремими говорами цього регіону абстрагувалася до рівня нарічевих різниць і реалізувалася найчастіше у протиставленні карпатського й галицького мовних регіонів [9, с. 26].

За робочу гіпотезу поділу південно-західного наріччя на говори І. Верхратський, очевидно, взяв класифікації К. Михальчука та О. Огоновського, виділяючи говори “Лемківський”, “Бойківський”, “південно-покутський” (“Гуцульський”), “Опільський” і “волинсько-подільський”. Крім того, він назвав ще “долівський” і “північно-покутський” говори. Виділення цих масивів дослідник супроводжував чіткими територіальними позначеннями, хоч свідомо намагався орієнтуватися на центральні райони, вважаючи, що в говорах язика нема наглих перескоків, лишень повільний перехід одного говору в другий” [41, с. 240]. У кожному говорі визначені специфічні ознаки, що становило значний крок уперед у науці про діалекти [237, с. 13].

І. Верхратський неодноразово підкреслював, що говір, як і наріччя, становить неоднорідну субстанцію. Це дало йому підставу виділити в окремих говорах ще менші одиниці, які він також називав говорами, хоч вказував на їх приналежність до більш широкої діалектної формації. У лемківському говорі таким підвидом виступала говірка “Замішанців” в опільському – “Батюків” [39]; [90].

На основі акцентуаційних характеристик мовлення західних українців і вживання ними форм “бути / бити” дослідник узагальнює говірковий поділ аналізованої території на дві групи: західну - говір “билаків”, до якого

відносилися лемківські та долівські говірки, та східну – говір “булаків”, до якого входили бойківські, покутські, ополянські та волинсько-покутські говірки.

Поділ західно-українського наріччя на говори, зроблений І. Верхратським, сприймався як один із найфундаментальніших на початку ХХ ст. і в багатьох моментах підтверджений сучасною діалектологією. Оцінюючи вклад вченого в розвиток науки про територіально-мовні особливості української мови, необхідно врахувати, що в тогочасному мовознавстві ці питання були майже не опрацьовані, а скупі дані, що стосувалися мовного вираження носіїв того чи іншого регіону та його місця розташування, не були систематизовані. Пізнавальне та наукове значення праць дослідника полягає насамперед у тому, що на перший план у них замість колишньої приналежності й побудови теоретичних висновків без належного фактичного матеріалу виходить цілеспрямоване дослідження за певною програмою й науковою методикою, яке охоплювало широкий комплекс явищ народного мовлення [148, с. 28].

Поділ західноукраїнського наріччя на говори, зроблений І. Верхратським, сприймався як один з найфундаментальніших на початку ХХ ст. і в багатьох моментах підтверджений сучасною діалектологією [195, с. 109].

У статті Л. Лопатинського йдеться про мовознавчі дослідження І. Верхратського: “Він перший звернув увагу на потребу докладних розслідувань руских говорів, положив добрі підвалини до руської діалектології. Єго об’ємисті і цінні розвідки “Про угорсько-руські говори”, ”Про говір Замішанців”, про вельми трудну, а до того часу не тикану партію наголосу в рускій мові, оповіщені окремо в “Записках НТШ” [173].

У доробку вченого є дослідження не лише з лексикології, діалектології, лексикографії, а й з публіцистики. У періодичних виданнях він виступає з численними статтями, у яких аналізує стан літератури, звертає увагу на зміст, мовлення, правопис письменників і видавців, бо ж “у писаннях належить на

язик звертати щонайбільшу увагу” [42, с. 13]. Неоціненна у справі національного виховання є одна з його перших мовознавчих статей “В справі народного язика”, На сторінках газети “Правда” учений висловлював актуальні й для сьогодення питання щодо вивчення української мови: “Вина в їх [українців, котрі не володіють українською мовою] невмілості і байдужості і пізнати не хочуть” [46, с. 35]. У статті “З первих літ народовців” описує зміст і вартість часописів “Слово”, “Вечорниці”, “Мета”, “Русалка”, “Слов'янська Зоря”, “Правда” та “Світ”, аналізує книжки, що потрапили до Галичини з Наддніпрянської України.

У газеті “Зоря” під псевдонімом Лосун веде рубрики “В справі язиковій” і деякі замітки про книжки для українського люду “Замітки язикові”, де звертає увагу читачів на історію нашого народу та формування українського правопису, вказує на тяжкі умови розвитку нашої словесності, доводить правильність вибору того чи того слова, наводить низку думок щодо внормування літературної мови, пояснює вживання граматичних форм у різних говорах, обґрунтовує потребу в книжках для люду, аналізує значення поезії. І. Верхратський постійно бореться за чистоту мови, а критикуючи журнал “Друг”, зауважує його “ничевість мовну”, бо “суміш мов, яка процвітає у часописі – це мовне партацтво” [30, с. 434].

У цих відгуках вимальовується постать І.Верхратського, простежується його світогляд. Інколи вони критичні і є відповіддю на загострено полемічну, подекуди суб'єктивістську манеру викладу, яка характеризує окремі роботи й особливо рецензії вченого.

У цьому плані увагу привертають праці І. Франка, у яких він відгукувався про І. Верхратського, оцінював його творчий доробок. Зрозуміло, що І. Франкові ближчими були мовознавчі (діалектологічні та лексикографічні) праці вченого, якого він характеризує “як визначного дослідника говорів”, “збирача матеріалів язикових із уст народу” і як “дослідника карпаторуських діалектів” [112, с. 100–102]. Крім загальної оцінки наукового доробку І. Верхратського, у Франкових публікаціях

знаходимо детальніший розгляд окремих конкретних гіпотез, наукових ідей та положень, що їх обстоював науковець у той чи інший період своєї діяльності [25, с. 34].

І. Верхратський належить до тих діячів українського національно-культурного відродження, які відзначалися широтою дослідницьких зацікавлень, ерудицією, наполегливістю та працьовитістю. Його громадська активність, полемічні тенденційні виступи, зрозуміло, не могли залишитися поза увагою учасників і викликали інколи їх неоднозначну оцінку. Проте в історію української культури І. Верхратський увійшов як людина, котра щиро служила справі утвердження української літературної мови, зокрема становленню її наукового та публіцистичного стилів, що зробила помітний вклад у мовознавчу науку (насамперед лексикографію, діалектологію, термінологію) та шкільну справу.

В аналізованій період поглиблюється розуміння дослідниками значення діалектної лексики для вивчення історії мови, що рефлексувалося у лексикографічній практиці І. Верхратського наведенням до окремих слів паралелей зі слов'янських і неслов'янських мов, часом і спробами етимологічного дослідження. Історико-зіставні зауваження свідчать про те, що дослідник намагався поставити лексикографічну діяльність на серйозну наукову основу, використовуючи найновіші досягнення мовознавства.

Таким чином, І. Верхратський увійшов в історію української науки як лексикограф, діалектолог, природознавець. Думки та висновки вченого й на сьогоднішній день є важливими та аргументованими позиціями для сучасних українських науковців (табл. 2.1).

Упродовж усього життя І. Верхратський був знаним педагогом, науковцем, громадським діячем Галичини, послідовним просвітителем і будителем культурно-національного життя свого краю, великим патріотом.

Русин з роду, слава Богу,

Русином залишусь,

Та ніколи не покину

Нашу Русь кохану, –

ці слова не просто рядок з його поезії, а й життєве кредо [48, с. 55].

Діалектологічні праці І. Верхратського мають історико-пізнавальне значення, відображають процес нормування української літературної мови, а саме під час мовних дискусій 90-х рр. ХІХст. утвердилася думка, що українська мова – єдина для Галичини та Наддніпрянської України.

Мовознавчі зацікавлення вченого в галузі діалектології виявлялися в трьох напрямках: класифікація говорів південно-західного наріччя, ґрунтовний і широкий опис говорів та говірок, тлумачення походження етнонімів. Свою практичну діяльність мовознавець зосередив на вивченні діалектного мовлення.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що роль І. Верхратського в розвитку української літературної мови виявилася в боротьбі за впровадження єдиного правопису; дослідженні діалектної лексики Галичини; створенні термінологічних і перекладних словників. Особливого значення вчений надавав питанням культури усного й писемного мовлення, проблемі унормування української мови та впровадження її в науку й освіту.

2.3. Науково-методична діяльність Івана Верхратського в галузі природничих дисциплін та наукової термінології

У історію української науки Іван Верхратський увійшов насамперед як дослідник українських діалектів, а також як авторитетний природодослідник, що заклав основи національної природничої термінології. Крім цього, значними є його заслуги й в інших галузях науки: у виробленні наукових принципів української мови, збору матеріалів усної народної творчості тощо. Він був авторитетним мінералогом, автором багатьох українських шкільних підручників з природознавства, ботаніки, зоології, мінералогії та ін.,

перекладачем науково-педагогічної літератури, журналістом, культурно-освітнім діячем.

Оскільки навіть у найбільш розвинутих мовах не вистачає усного народного слова для потреб національної науки, щоб можна було назвати кожен рослин, тварину, камінь, І. Верхратським було вжито багато нових влучних слів-термінів, які в українській мові до того не вживалися. Перевага при цьому надавалася структурним калькам із обов'язковим дотриманням характерних для української мови моделей словоутворення. Крім того, при створенні геологічного (мінералогічного) словника вченим активно використовуються запозичені слова-терміни, які проникли в нашу мову і прижилися в ній. Праці І. Верхратського намітили основну дорогу, що нею потрібно було йти надалі.

Іван Верхратський вважав, що слово в науці, як і в літературі, повинно вирости з творчості народної. Учений глибоко вірив, що наукова термінологія тим сильніша, чим глибший має корінь у живучій бесіді народу. Він виступив проти зайвих мовних запозичень [45, с. 45].

Кожні літні канікули І. Верхратський використовував для наукових подорожей. У різний час побував у Відні, Будапешті, Трієсті, Цюріху, Парижі, Венеції, де працював у музеях, ботанічних садах, відвідував наукові установи. У 1878 р. здійснив етнографічну експедицію по півночі та півдню України, проводячи цікаві мовні дослідження на Київщині, Житомирщині, Одещині, Херсонщині.

Протягом усього життя І.Верхратський наполегливо працював над покращенням стану української мови в науці й освіті. Хоч у другій половині ХІХ ст. наша літературна мова завдяки класикам красного письменства вже сформувалась, однак письмове слово вчених, урядовців, газетярів було надзвичайно штучним і незграбним. Значна частина галицької інтелігенції перебувала під впливом москвофільства та орієнтувалася на так званий “вищий слог” з великою домішкою церковно-слов'янщини.

Неприродність такого явища гостро відчував І. Верхратський, висловлюючись так: “Слово літератури чи то в белетристиці, чи в науці має виростати з основи народної. У творах наукових повинна бути мова дуже старанна; чим глибше має термінологія корінь в живучій бесіді люду, тим вона сильніша і має корисніші умови життя і тривання” [50, с. 56]. Виступав він і проти зайвих мовних запозичень: “Нам позичати зовсім негоже, не потреба нам удаватися аж до московщини; маємо свого добра доволі, хоч поки що воно розсипане, незібране і невпорядковане. Нам єстувати лишень тоді, коли розвинемося на своїх власних, природних, питомених основах” [48, с. 2]. Однак створення наукової мови вимагало величезної філологічної та етнографічної праці. Потрібно було зібрати серед народу велику кількість спеціальних термінів, а також виділити серед них найбільш вживані та вдалі. На це й спрямував свої сили Іван Верхратський.

Свою діяльність у напрямку формування української природничо-наукової термінології він розпочав у дуже молодому віці. Ще під час навчання в гімназії сімнадцятирічний юнак надрукував у львівському тижневику “Вечерниці” свої матеріали до зоологічного словника. Незабаром І. Верхратський видав невелику брошуру під назвою “Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної”. Ця книжечка, що вийшла 1864 р., стала першим кроком у створенні української наукової мови в галузі природознавства. Згодом вийшло ще п'ять подібних випусків. У них вміщено результати тривалої та системної праці вченого, котрий зібрав кілька тисяч народних назв рослин, звірів, птахів, риб, плазунів, молюсків, комах та ін. Подано також створену І. Верхратським наукову номенклатуру безхребетних тварин. Крім того, вчений наводить народну біологічну термінологію, тобто вирази, що характеризують зовнішню та внутрішню будову й функції рослин та тварин. Тут містяться також відомості про походження назв, численні повір'я, забобони, що стосуються природних об'єктів, та описано їх властивості й способи використання. Учений просив повідомляти йому про все, що відомо з народних уст стосовно рослин і

тварин. Цим він започаткував титанічну етнографічну працю в збиранні духовної спадщини українського народу. Тому “Початки до уложення номенклатури...” були гідно оцінені славістами як визначне досягнення у вивченні української мови й культури [148, с. 67].

I. Верхратський розкрив величезне багатство нашої мови. Він виявив широкий спектр народних назв, які надзвичайно влучно відбивають властивості рослин і тварин. Верхратський писав: “Чим більше назв, тим багатіша мова; тому, маючи синоніми, ми зовсім не потребуємо падкувати, бо, як сказано, се нам у користь, і в тім згляді ми не раз багатіші, як прочі браття слов'яни” [56, с. 80]. Наполегливим щорічним збиранням народних назв учений займався протягом багатьох десятиліть.

Свою працю в царині української термінології він розпочав з природничої лексикографії. У львівському тижневику “Вечорниці” дослідник видав “Матеріали до словаря зоологічного”, які потім увійшли до його більшої праці “Початки до уложення номенклатури й термінології природничої, народної, що вийшла в 6 випусках (1864–1879 рр.) і заклала підвалини української наукової природничої термінології.

I. Верхратський вважав: “Уложение номенклятури и терминології єсть на часі, кождий помітить. Теперь, коли руська мова и руське письмо що разь обширнійший кругъ заберас, коли вже и у гимназіяхъ починають по людській вчити, дає чутись чимъ разь то-сильніше тріба науковихъ діль, а особливо учебникавъ школьнихъ на матернімъ язиці” [38, с. 4]. Написані ці рядки були у 1864 році в передмові до його роботи “Початки до уложенія номенклатури и терминології природописної, народної” і не втратили своєї актуальності сьогодні.

У 1908 р. в “Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ” вчений опублікував об'ємисту працю під назвою “Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної” [77], де міститься багатий етнографічний матеріал. Загалом у цій роботі зафіксовано близько двох тисяч місцевих назв рослин і приблизно стільки ж — тварин, а також

величезну кількість народних відомостей про них. Це — найбільша праця такого роду, здійснена українськими вченими. Матеріал зібрано у близько ста п'ятдесяти населених пунктах, причому вказано, звідки походить кожна назва. Ці етнографічні дослідження І. Верхратський здійснював переважно на тих українських землях, котрі входили до складу Австро-Угорської імперії: Галичині, Буковині, Закарпатті, однак сюди увійшли також результати подорожі по Полісся та Причорномор'ю. Наведено також дані інших учених.

Етноботанічний та етнзоологічний набуток І. Верхратського має неоціненне значення для мовознавців, зокрема діалектологів. Ця його спадщина поряд із численними роботами, присвяченими вивченню різних українських говорів, заслуговує подальшого вивчення. Однак особливої ваги набула інша сторона діяльності вченого – формування на народному ґрунті української наукової мови — термінології та номенклатури (системи назв рослин, тварин, мінералів). Створена ним термінологія з природознавства наведена в низці підручників, а також у деяких спеціальних працях – термінологічному посібнику з ботаніки для гімназій та інших. У 1909 р. вчений видав також тлумачний словник з мінералогічної термінології. Таким чином, І. Верхратський став творцем наукової мови в багатьох ділянках природознавства [21, с. 22].

Треба зауважити, що запропонована ним термінологія згодом була прийнята далеко не повністю. Вона зазнавала подальшого вдосконалення. Це й зрозуміло, адже справа формування наукової мови не під силу одній людині. Не всі терміни були вдалимими, зокрема ті, котрі не базувалися на народній основі, а були створені штучно. На жаль, І. Верхратський, глибокий знавець різних діалектів, так до кінця й не сприйняв ту літературну мову, що сформувалася як на Східній, так і на Західній Україні на зламі XIX – XX ст. Про це свідчить його полеміка з визначними мовознавцями Б. Грінченком та А. Кримським [146].

Незважаючи на це, здобутки Верхратського неоціненні. Він вважався найкращим фахівцем з термінологічних питань в усіх природничих науках.

За усною чи письмовою консультацією до нього зверталось багато природознавців та вчителів з різних кінців України. Сучасна українська наукова ботанічна та зоологічна термінологія та номенклатура базується головним чином на доробку Верхратського. Особливу цінність мають матеріали, що стосуються безхребетних тварин, зокрема комах, адже зараз їх народні назви майже забуто.

У 20-х рр. ХХ ст. термінологічну спадщину І. Верхратського було ретельно опрацьовано комісіями, які діяли у кожній ділянці природничих наук при Інституті української наукової мови АН УРСР. Цей інститут діяв у добу українізації в Києві, надзвичайно серйозно розробляв наукову термінологію та видав низку спеціальних посібників. Один з них – “Словник ботанічної номенклатури” – було присвячено пам'яті вченого. На жаль, після сфабрикованого процесу так званої “Спілки визволення України”, який відбувся 1930 р., Інститут української наукової мови було розгромлено. Після цього його доробком знехтувано. Тому сучасна термінологія засмічена іншомовними включеннями, а в деяких ділянках ще не розроблена й опинилася в жалюгідному стані [134, с. 5].

Чималими були заслуги Івана Верхратського як ентомолога, оскільки як природодослідник він спеціалізувався головним чином у цій галузі. Крім видань НТШ, вчений публікувався також у німецько- та польськомовних часописах. Основні його праці — “Подільські метелики” [80], “Великі метелики зі Станіславова і околиці” [330], “Додаток до фауни метеликів” [44], “Метелики з околиць Львова” [331], а також брошура “Мотилі, шкідники господарства” [69] та ін. Як бачимо, головним об'єктом досліджень були метелики. Він одержав багато цікавих результатів про фауну Галичини й Поділля. Свою цінну ентомологічну колекцію вчений в останні роки життя передав музеєві НТШ. Разом з кількома іншими збірками вона лягла в основу природничого відділу музею.

Українську мінералогічну термінологію І. Верхратський почав розробляти в 1890–1898 рр. при підготовці шкільного підручника з

мінералогії українською мовою [68]. У 1909 році він опублікував свою багаторічну працю “Виразня мінералогічна” у збірнику “Математично-природописно-лікарської секції” Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Це своєрідний українсько-німецький словник з кристалографії і мінералогії. І. Верхратський розробив номенклатуру простих форм кристалів. Для характеристики фізичних властивостей мінералів також увів нові терміни [26, с. 53].

Заслуга І. Верхратського перед геологічною наукою полягає в тому, що він написав один із перших підручників з мінералогії та склав перший тлумачний словник з мінералогії (“Виразня мінералогічна”), який охоплює понад 580 термінів з кристалографії і мінералогії. Він містить такі розділи, як “Видіння мінералів”, “Уклади кристальні”, “Видіння (морфологія) - кристалічних скупній” та “Властивости фізичні мінералів”. Кожен термін подано українською і німецькою мовами. Детально описано форми кристалів, причому описи, як і назви, подано українською і німецькою мовами [37].

Відсутність кристалографічних і мінералогічних праць, написаних українською мовою, змушувала І. Верхратського самостійно визначати способи побудови кристалографічної мінералогічної термінології, яка не мала фундаменту в народному мовленні. Тому, даючи назви різним формам кристалів, він подає їх детальний опис, щоби читач склав собі повне уявлення про них. При цьому, як і при створенні біологічних термінів, учений виходив з ідеї створення національної за формою номенклатурної системи. Новаторством дослідника було й прагнення формалізувати деякі поняття, означити їх схематизованими формулами.

Необхідно зауважити, що не вся запропонована І. Верхратським українська термінологія з кристалографії та мінералогії тепер вживається. Це, очевидно, зумовлено певними причинами. Його робота опублікована в збірнику НТШ, який за часів тоталітарного режиму був закритий і невідомий більшості мінералогів і кристалографів України. Роботу І. Верхратського

знав Є. Лазаренко й увів її у список літератури свого Мінералогічного словника (1975 р.), однак у силу відомих обставин не вказав назви збірника, у якому вона надрукована. Головною причиною є те, що основна спеціальна термінологія мінералогії та кристалографії має грецьке або латинське походження. Ці назви міцно увійшли в мови майже всіх країн світу [156, с. 102].

Однак ця робота Верхратського не втратила свого наукового значення. Низка його термінів краще відображає опис мінералів і кристалів, ніж ті, які вживаються сьогодні.

Постійні дослідницькі пошуки супроводжувалися розширенням наукових інтересів. І. Верхратський поповнював “Початки...” (до 1909 року їх вийшло шість випусків) [81–86], цікавився проблемами акцентуації та етимології. Тоді ж молодий учений стає дописувачем німецькомовного “Архіву славистичної філології”, яким керував В. Ягич. У газетах часто друкувалися і його науково-популярні статті з природознавства.

Праця над термінологією тісно пов'язана з іншою, педагогічною стороною діяльності, — складанням українських підручників. Адже їх створення стримувалося саме браком термінології. Учений був активним членом товариства “Просвіта”, що мало на меті розвиток рідного шкільництва. Насамперед Верхратський взявся за роботу над підручниками з ботаніки, котрі стали першими українськими природничими навчальними посібниками. У 1878 р. він переклав з німецької мови “Ботаніку” для гімназій, а згодом з польської — два підручники з тієї ж галузі для середніх шкіл. Учений переклав ще й польський шкільний підручник з мінералогії.

Пізніше І. Верхратський береться за написання власних підручників. Перший з них — “Зоологія для нижчих класів шкіл середніх” — опублікований 1895 р. [58–59]. Він чотири рази перевидавався за життя автора, причому кожне наступне видання доповнювалося новим матеріалом. У міжвоєнний період підручник дещо переробив М. Мельник. Таким чином, галицькі школярі протягом усього дорадянського періоду навчалися зоології

за І. Верхратським. Незабаром учений склав підручник з мінералогії та два посібники з соматології. Соматологія — давня назва комплексу наук про людське тіло, яка включає анатомію, гістологію, фізіологію, патологію, гігієну.

У 1905 р. був виданий шкільний підручник – “Ботаніка на низші класи шкіл середних”, який після смерті автора опрацював і впорядкував Іван Сметанський (1922 р.) [35].

Нами зроблена спроба з позицій сьогодення проаналізувати цей підручник. Його перший розділ носить назву “Загальні відомості. Цвітняна рослина і її життєві чинності”. Розпочинається розділ казкою: “В державі однієї царівни засипляють усі: цар, цариця, дворяни, служба, коні, корови, а сон триває так довго, аж являється один королевич, що будить царівну. Тоді разом з нею будиться ціле царство. Так і в природі. Взимі спить глибоким сном уся рістня і щойно з весною під впливом сонячного проміння будиться до нового життя...” [35, с. 3]. Далі автор описує основні функціональні особливості рослинного організму - живлення, ріст, розмноження. Розглядає будову всіх органів квіткової рослини, даючи їм цікаві назви: кінчик кореня або кореневий чохлак називає шапінкою, кореневі волоски – волосинками, пагони – літоростами, зародок насінини – кільчем, віночок – короною, пелюстки – ллатками, суцвіття – цвітостаном, маточку – стовпиком, крону - здібом тощо. У цьому розділі автор вдало поєднує інформативний виклад матеріалу з пізнавальною та дослідницькою діяльністю учнів.

Наступний розділ підручника носить назву “Подрібна часть”. Особливої уваги заслуговує запропонована І. Верхратським структура побудови даного розділу. Після загального ознайомлення з будовою квіткових (цвітняних) рослин, які займають домінуюче місце в рослинному світі, автор переходить до відображення їх різноманітності. Далі пропонується вивчення груп безцвітніх рослин (голонасінні, папоротеподібні, хвощі, плауни, мохи, бактерії), які знаходяться на нижчому щаблі свого еволюційного розвитку й меншою мірою знайомі учням. Цей

розділ підручника ґрунтується на природній системі рослинного світу та запропонованій вченим номенклатурі й термінології рослин. При вивченні родин висвітлюються особливості будови квітки, коренів, листків, тобто поглиблюються знання учнів про вегетативні та генеративні органи рослини, засвоєні під час вивчення першого розділу. У кожній темі цього розділу підручника реалізується ідея зв'язку з практикою. З цією метою автором передбачено “Уступи загального змісту”, які органічно пов'язані з основною інформацією. Так після характеристики родини резедоватих пропонується вступ “Про плекання рослин в мешканнях та огородах”, де висвітлюється значення кімнатних та декоративних рослин, особливості вирощування та догляду за ними. Після родини яблуватих пропонується інформація про “ублагороднювання рослин” (щеплення плодових дерев), після лободових – “Дещо про хопти” (бур'яни), їх біологічні особливості, розмноження та заходи боротьби.

Підручник І. Верхратського містить відомості про особливості збирання, висушування рослин, оформлення гербарію. Завершується підручник розділом “Перегляд рослинного царства”, метою якого є узагальнення й систематизація номенклатури рослин, приведення раніше вивченого матеріалу в певну систему.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що проаналізований підручник з ботаніки є оригінальний і своєрідний. Незважаючи на значний обсяг наукової інформації, зміст підручника є доступним для учнів, інформативний виклад матеріалу супроводжується завданнями, які сприяють активації пізнавальної діяльності школярів. За обсягом наукової інформації цей підручник має перевагу над сучасними навчальними посібниками, оскільки цілісно відображає систему рослинного світу, його різноманітність, тоді як нині вживаний підручник “Біологія” для 6-7 кл дану систему відображає не в повній мірі.

Розвиток знань про систему рослинного світу в підручнику І. Верхратського здійснюється за дедуктивним принципом і носить динамічний характер.

Він також підготував до друку обширний та багатоілюстрований курс зоології, котрий повинен був стати першим українським університетським підручником. Однак через брак коштів у НТШ його так і не вдалося надрукувати.

Підкреслимо, що Іван Верхратський – автор багатьох власних і перекладач низки іншомовних підручників, що охоплюють все коло наук про природу. Вони відбивають чудовий педагогічний хист автора. Його оригінальні підручники вигідно відрізняються від перекладених дохідливістю викладу матеріалу. Кожен з них дуже багато ілюстрований і містить понад сотню малюнків. Ці підручники не є компіляцією з подібних іншомовних видань, а становлять результат глибоких самостійних спостережень і узагальнень автора. Матеріал стосувався знайомих природничих об'єктів, а тому легко засвоювався учнями. Виклад побудований таким чином, щоб прищепити любов до рідного краю і почуття єдності з природою. Саме цього часто бракує нашим сучасним підручникам [194, с. 49].

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що учні Галичини на початку ХХ ст. навчалися за підручниками І. Верхратського [380; арк. 58, 67, 89]. Також нами досліджено навчальні плани та програми з природничих дисциплін для гімназій і зроблено висновок про повну відповідність підручників І. Верхратського тогочасним навчальним планам [345–350]; [380–383].

Так сталося, що внаслідок сумних історичних обставин природничі науки, розвиток яких почався наприкінці ХVІІІ століття, залишилися у нас на Україні без добре розробленої наукової термінології. Мабуть, тому й досі ми знаходимо в українській науковій літературі та в різноманітних довідниках такі “перлини”, як бурова свердловина, відклади, шпаристий, зйомка,

деформація зрушення замість свердловина, поклади, поруватий, знімання, деформація зсуву.

Велика заслуга І.Верхратського не тільки як основоположника української термінології з мінералогії, кристалографії та інших природничих наук, але й як організатора української науки.

Питання розробки української наукової термінології було і залишається актуальним у наші дні. І справа не в тому, що українські вчені не здатні були його вирішувати, а в тому, що в умовах відсутності своєї держави та постійного нищення інтелектуального потенціалу української нації, української мови, культури для цього не було можливостей. Українські вчені змушені були писати свої наукові праці мовою чужинців, тих імперських режимів, які панували в різні часи на Україні. З цієї причини наших учених переважно вважали російськими, австрійськими, радянськими, польськими, а не українськими. Але, не зважаючи на те, що всі імперські режими жорстоко переслідували будь-які прояви національної свідомості, учені завжди були патріотами України, намагалися служити інтересам своєї нації та її духовному піднесенню [76, с. 5].

Наукова діяльність І. Верхратського припадає на кінець XIX – початок XX ст., на період, який характеризується значним пожвавленням духовного життя як у Галичині, так і в усій Україні, виникненням нових періодичних видань, у яких поступово домінуючими стали ідеї національного відродження України. Не випадково саме в цей період наддніпрянець Павло Чубинський і галичанин Михайло Вербицький створили український національний гімн “Ще не вмерла України”, який вперше було виконано в Перемишлі в 1865 р. Тоді працювали такі велетні української науки й культури, як Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Іван Франко та ін.

Розвиток національної науки та культури в другій половині XIX століття поставив перед мовознавцями невідкладне завдання – заповнити прогалини, що закономірно з'явилися, новими термінологічними назвами – ситуація типова для

всіх мов в період їх становлення і переходу від побутової до літературної і науково-технічної. Яким же шляхом ішов і пропонував далі йти Іван Верхратський при створенні наукової, зокрема природничої термінології. Основний принцип, якого він дотримувався на протязі усієї своєї діяльності, полягав у тому, що слова в науці, як і в літературі, повинні виростати “з основи народної” Іваном Верхратським було вжито багато нових влучних слів-термінів, які в українській мові до того не вживались. Перевага при цьому віддавалась структурним калькам з обов'язковим дотриманням характерних для української мови моделей словоутворення. Крім того, при створенні геологічного (мінералогічного) словника ним активно використовуються запозичені слова-терміни, які проникли в нашу мову і прижилися в ній [156, с. 98].

Про термінологічні праці І. Верхратського схвально висловились мовознавці Мікльосіч та Брікнер, а також Б. Грінченко, який вважав, що в Галичині серед учених-термінологів чітко виділяються дві постаті – І. Верхратський та В. Левицький.

У 1926 р. у статті “До історії організації термінологічної справи на Україні” Г.Холодний писав: “Праці Івана Верхратського намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі” [147, с. 56]. Вчений глибоко вірив, що наукова термінологія тим сильніша, чим глибший має корінь у живучій бесіді народу.

До наших днів запропонована І. Верхратським мінералогічна термінологія зазнала певних трансформацій, деякі терміни незаслужено відкинуті, на їх місце в українську геологічну термінологію ввійшов ряд русизмів. Така ж доля наукової термінології й у інших галузях науки (фізиці, хімії, біології), а особливо в нових галузях знань, які формувалися в останні десятиліття (електроніці, кібернетиці, космонавтиці). Тому розробка сучасної української наукової термінології з різних галузей знань, у тому числі й геології, є одним із актуальних завдань. Учений вважав калькуванням і запозиченням поповнення національної української термінології за рахунок інших мов.

Народна природописна термінологія дуже давня. Науковий опис її розпочався з XIX століття. У цьому напрямі дуже багато зробив І.Верхратський. Він писав: “Розсмотр наших термінів єсть дуже важний, указує на спосіб, як наш люд формує назви і як належить нам в науці творити вирази” [78].

Визначальною рисою народних “термінів” є прозора внутрішня форма, тобто можна встановити характер вмотивованості назви. Фактичний матеріал підтверджує, що найменування запропоновані І. Верхратським є: 1) простими словами (спориш, шишкарь, вівсянка, ласка та ін.), 2) складними словами (стокрастка, крижодзюб, кровонос та ін.); 3) словосполученнями (курена сліпота, пастушок кінський, жеворонок чубатий та ін.) [56, с. 34].

Народна термінологія базується на семантичному й формально-словотвірному принципах, відрізняючись від наукової термінології певним ступенем експресивності.

У своїй праці “Номенклатура. Термінологія” Іван Верхратський стверджував: “Основою, як номенклатури, так і термінології наукової у живучих народів повинні бути одвітні вислови відносного люду. Численні вирази наукові штучно утворені, проте не можуть бути позбавлені народного підкладу” [81, с. 3]

Іван Верхратський стояв біля витоків національних терміносистем, у тому числі й педагогічної. Його наукова діяльність, тісно пов'язана із загально-просвітницьким рухом у Галичині, визначалася передусім потребами культурного поступу народного життя. Так у “Початках до уложення номенклатури і термінології природописної, народної”, одній з лексикографічних праць, вчений-патріот писав: “Тепер, коли руська мова и руська письмо що разь обширніший кругь забирає,... дав чутись чимьразь то сильніше тріба наукових діль” [38, с. 56]. У цьому й бачимо першопричину насиченості науково-популярних праць І. Верхратського (понад 100), які, крім іншого, мають загальнокультурне спрямування, власне педагогічною

лексикою; це такі лексеми-педагогізми, як вчити, гімназія, руська мова, руське письмо, наукові діла.

Погляд ученого був спрямований на рідну мову: “мову освічену, освоєну з загально європейською наукою та здатну виражати вчені та абстрактні поняття як джерело “дорогоцінних забитків” номенклатури і термінології” [48, с. 17]. Укладаючи ботанічні гербарії, учений дуже бережно ставився до народних назв рослин, які він, як правило, подавав якомога повніше, “щоб знати, якь в різнихь сторонахь який плідь називається” [48, с. 23].

Сучасна педагогічна термінологія – приклад терміносистеми, основним джерелом якої була й залишається рідна мова та її діалекти, наприклад: навчання, виховання, іспит, залік, знання, відповідь, характер, приклад, терпеливість, навчатися, виховувати та ін. Слово “характер” спершу вживалося у виключно житейському значенні, як лексема первинної номінації і тільки з часом спеціалізувалося як педагогізм, стало галузевим терміном. У педагогічній лексиці сучасної української літературної мови натрапляємо на нашарування різних часів. І все ж у ній зберігається сталість термінів.

Сподвижницька наукова діяльність І. Верхратського заклала підвалини концептуальних засад термінотворення, зокрема педагогічного; видатний учений своєю працею довів усьому світові, що українська мова здатна бути мовою науки, як і всі інші мови, і забезпечив їй право розвитку в науці.

Лев Лопатинський у своїй статті “Сорок літ літературно-наукової праці характеризує” характеризує Івана Верхратського, як “невтомного трудівника, що зібрав пребагатий матеріал висловів на цілій області руських земель і тим положив певні й тривкі підвалини до укладу наукової природничої термінології” [85, с. 30].

У дослідженні виявлено та обґрунтовано напрями науково-методичної діяльності І. Верхратського в галузі природничих дисциплін: 1) формування науково-природничої термінології; 2) ентомологічні дослідження вченого;

3) підготовка першого тлумачного словника з мінералогії; 4) переклад іноземних та видання власних підручників з ботаніки, зоології та соматології.

Результати проведеного аналізу природничих та мовознавчих досліджень І. Верхратського свідчать, що його роботи відрізняються високим рівнем науковості, чіткою композиційною структурою, новаторським характером.

Нами розкрито зміст науково-педагогічної діяльності І. Верхратського через її основні напрями: науково-методичний; видавничо-педагогічний; освітньо-викладацький; громадсько-просвітницький; літературно-публіцистичний та перекладацький. Науково-методична діяльність виявилася у написанні підручників, удосконаленні технології викладацького процесу, розробці української наукової природничої термінології, діалектологічних дослідженнях, головуванні у МПЛС Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Освітньо-викладацька діяльність полягала у вихованні наукової зміни, організації навчально-виховного процесу в гімназіях, вихованні націоналістичних та гуманістичних настроїв у молоді, боротьбі за викладання шкільних предметів українською мовою. Видавничо-педагогічна діяльність зумовлена необхідністю забезпечення закладів освіти науковою літературою (редагування “Збірника Математично-природничо-лікарської секції” Наукового Товариства ім. Т. Шевченка; видання часопису “Денниця” 1880 р. у Станіславові; рецензування наукової літератури). Громадсько-просвітницькою діяльністю в товариствах “Просвіта” і “Руському (Українському) педагогічному товаристві” І. Верхратський сприяв популяризації освітньої проблематики та піднесенню педагогічної свідомості суспільства. Літературно-публіцистична та перекладацька діяльність ученого включала: збірки віршів, переклади світових класичних творів та праці персоніфікованого характеру (табл. 2.2).

Праці Івана Верхратського

З діалектології та мовознавства	Природничого спрямування
<ol style="list-style-type: none"> 1. В справі народного язика. 2. Говір Батюків. 3. Дещо до говору буковинсько-румунського. 4. Замітки про взаємини руського язика і народної літератури. 5. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. 6. Знадоби до словаря южноруського. 7. Значення рідної мови. 8. Наша правопись. 9. Про говір Галицьких Лемків. 10. Про говір Долівський. 11. Про говір Замішанців. 12. Про говір Марамороських українців Румунії. 13. Руска правопись зі словарцем. 14. Язикові замітки. 15. Язиче іста Галицької Руси морока. 16. Рецензія книжечки “Руска правопись зі словарцем” приписаної Вис. ц. к. Радою Шкільною краєвою для ужитку шкіл 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ботаніка. Підручник. 2. Зоологія на низші класи шкіл середніх. 3. Додаток до фауни метеликів. 4. За хруща звичайного і деякі інші посвячені роди. 5. Матеріяли до словаря зоологічного 6. Мінералогія : підручник для шкіл середніх 7. Мотилі шкідники господарству. 8. Начерк соматології. 9. Номенклятура і термінологія. 10. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної. 11. Соматологія коротко зібрана : підручник для шкіл середніх. 12. Спис важніших виразів з рускої ботанічної термінології і номенклятури з оглядом на шкільну науку в вищих клясах гімназій. 13. Уж звичайний. 14. Нічна лівка мотилів на івиних цвітах

2.4. Педагогічні погляди І. Верхратського

Іван Верхратський — автор багатьох власних і перекладач низки іншомовних підручників, що охоплюють все коло наук про природу. Учений намагався будувати свої підручники так, щоб їх зміст не лише збагачував учнів новою наковою інформацією, а й сприяв вихованню підростаючого покоління.

Творча спадщина вченого свідчить, що предметом уваги було формування пізнавального інтересу учнів. Для цього він на заняттях не тільки повідомляв наукову інформацію, а й намагався емоційним викладом, поєднанням різних методів навчання сприяти розвитку цього інтересу.

Як свідчать результати дослідження, І. Верхратський акцентував увагу на структуруванні процесу навчання. На думку вченого, він повинен будуватися в логічній послідовності й систематичності, щоб попередні знання були основою для нових. Вважав, що зміст освіти має відповідати сучасному розвитку науки. Під час навчання повинні враховуватися вікові особливості дітей. Він підкреслював, що не може людина вважатися розумною, освіченою і культурною, якщо вона не знає своєї мови, краю, народу, природи [56, с. 78].

На основі логіко-системного та структурного методів встановлено, що дидактичний зміст дисциплін, зокрема зоології, ботаніки та соматології для учнів гімназій І. Верхратський розробляв ґрунтуючись на принципах: 1) науковості та відповідності сучасному розвитку суспільства; 2) логічній послідовності; 3) систематичності; 4) доступності; 5) зв'язку теорії з практикою; 6) цілісності загальнонаукової картини світу.

Аналіз педагогічної спадщини І. Верхратського свідчить, що патріотичне, розумове, екологічне та естетичне виховання займає в ній провідне місце. Учений вважав, що важливе значення в розумовому вихованні має навчання. Воно повинне ґрунтуватися на національній основі й

проводитися українською мовою. Якість освіти залежить від програм, навчальних планів, підручників, методів організації праці.

Також надзвичайно важливим для виховання та навчання підростаючого покоління є особистість вчителя, його духовні цінності, кругозір, ерудиція та культура.

На думку І. Верхратського, основним засобом естетичного та екологічного виховання є природне середовище. Власним прикладом він намагався прищепити учням любов та бережливе ставлення до навколишнього світу. Хотів донести до учнів розуміння того, що природу потрібно досліджувати й пізнавати.

Кожні літні канікули І. Верхратський використовував для наукових подорожей. Про екскурсії, які здійснював учений, з приємністю згадував його учень Іван Франко у “Споминах моїх гімназійних часів”. З двох екскурсій до Нагуєвич колекція І. Верхратського поповнилася деякими незвичайними хрущами й великою отруйною змією [296. с. 10].

У різний час учений побував у Відні, Будапешті, Трієсті, Цюриху, Парижі, Венеції, де працював у музеях, ботанічних садах, відвідував наукові установи. У 1878 р. здійснив етнографічну експедицію по півночі та півдню України, проводячи цікаві мовні та природничі дослідження на Київщині, Житомирщині, Одещині, Херсонщині.

У своїй педагогічній діяльності І. Верхратський намагався розвивати в учнів навички наукової роботи. Для цього приділяв увагу розумовому вихованню дітей та формуванню в них наукового світогляду.

Виховання й навчання спрямовані на те, щоб нові покоління, засвоюючи основи наук, суспільно-історичний досвід, були підготовленими до самостійної життєдіяльності, цивілізованого ставлення до природи, культури, інших людей, адаптації у світі, який динамічно змінюється. Ці вимоги особистість засвоює свідомо чи несвідомо, як необхідні умови життя та діяльності. Разом зі знаннями, які формуються в дитини у процесі

виховання, розвиваються способи пізнавальної діяльності: вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати [267].

Отже, у процесі засвоєння дитиною знань, розвитку її інтелекту, мислення відбувається формування культури розумової праці. У цьому і полягає сенс розумового виховання. Розумове виховання — систематичний, цілеспрямований вплив дорослих на розумовий розвиток дитини з метою формування системи знань про навколишній світ, розвитку пізнавальної діяльності, здатності до самостійного пізнання .

Важливими напрямками розумового виховання, крім розвитку ерудиції, формування світогляду, оволодіння системою наукових і прикладних знань, досвіду пізнавальної діяльності, здатності до прийняття нетрадиційних рішень, що загалом характеризують інтелект людини, є формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до себе, а також розвиток пізнавальних інтересів, потреби у самоосвіті.

Мета розумового виховання — забезпечення засвоєння учнями основ наук, розвиток їх пізнавальних здібностей і формування на цій основі наукового світогляду. У процесі розумового виховання школяр повинен навчитися мислити [145, с. 67].

Особлива роль у розумовому вихованні належить формуванню інтелектуальних умінь. Цьому сприяє робота з різними типами завдань: дослідницькими (спостереження, дослідництво, підготовка експерименту, пошуки відповіді в науковій літературі, екскурсії та експедиції з метою збирання матеріалу та ін.); порівняльними (від простіших до порівнянь, що виявляють подібність або відмінність понять, складних явищ).

I. Верхратський вважав надзвичайно важливим завданням навчити підростаюче покоління бережливого ставлення до навколишнього середовища, культури взаємодії людини з природою.

Завдання екологічного виховання полягає в нагромадженні, систематизації, використанні екологічних знань, вихованні любові до природи, бажання берегти та примножувати її, у формуванні вмінь і навичок

діяльності у природі. Зміст його полягає в усвідомленні того, що світ природи є середовищем існування людини, тому вона має бути зацікавлена у збереженні його цілісності, чистоти, гармонії. Екологічне виховання неможливе без уміння осмислювати екологічні явища, робити висновки щодо стану природи, виробляти способи розумної взаємодії з нею. Ці вміння учні набувають на уроках та в позаурочній діяльності. Водночас естетична краса природи сприяє формуванню почуття обов'язку та відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності, запобігання нанесенню збитків природі.

Метою екологічного виховання є формування в особистості екологічної свідомості й мислення. Передумова для цього — екологічні знання, наслідок — екологічний світогляд. Екологічну свідомість як моральну категорію потрібно виховувати у дітей з раннього дитинства [205, с. 56].

Основними компонентами виховання особистості вчений вважав гуманізм, народність, зв'язок навчання з життям, врахування вікових та індивідуальних особливостей школярів.

Чільне місце у педагогічній спадщині І. Верхратського займає патріотичне, національне та громадянське виховання. Тексти його підручників зорієнтовані на виховання громадянина України, вчать любити свій народ, історію, культуру, Батьківщину. Те саме завдання ставить перед собою автор і в наукових працях, де поряд із діалектною лексикою подає зразки південно-західних говорів, наводить приклади віршів, казок, прислів'їв та приказок. Все це також сприяє проникненню в глибини української мови та виховує любов до рідного краю.

Національне й громадянське виховання є одним із головних пріоритетів та органічним компонентом розвитку освіти, воно має бути спрямоване на формування у дітей та молоді сучасного світогляду, ідей, поглядів, переконань, заснованих на найцінніших надбаннях вітчизняної та світової культури. В основу національного і громадянського виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї та

школи, наступності й спадкоємності поколінь. Головна мета національного та громадянського виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування в молоді особистісних рис громадян української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

Національне й громадянське виховання має здійснюватися впродовж усього процесу навчання дітей та молоді. Воно має забезпечити всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, формування громадянина України, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору й діяльності [45, с. 45].

І. Верхратського як педагога характеризували широта кругозору, багатогранність інтересів, уміння передавати свої знання підростаючому поколінню.

На основі наукових джерел та ворчої спадщини І. Верхратського нами обґрунтовано науково-педагогічну концепцію вченого: цілісність навчання та виховання учнів має базуватися на принципах єдності, патріотизму, сумлінності, вихованості, інтеграція змісту навчальних курсів.

Відповідно до науково-педагогічної концепції розроблено дидактичну систему І. Верхратського: визначено зміст, мету, завдання, принципи організації освіти, напрями виховання та методи навчання.

Мета освіти – забезпечення оптимальних шляхів засвоєння різноманітних знань про природу й суспільство, необхідних для вдосконалення суспільного життя; формування наукового світогляду учнів; гуманістичний та національний характер освіти.

Основою *змісту освіти* повинна бути рідна мова як провідний предмет навчання, засіб морального та розумового розвитку дитини та природничі дисципліни.

Завдання освіти: інтеграція змісту навчальних курсів; єдність виховання, навчання та наукового дослідження; активізація пізнавальної та дослідницької діяльності учнів; сприяння високому рівню суспільно значимого орієнтування молоді.

Освіта повинна базуватися на *принципах* науковості, інформативності, наочності, природовідповідності, народності, доступності, свідомості й активності, емоційності, систематичності й послідовності, зв'язку навчання з життям, міцності засвоєння знань.

Напрями виховання гармонійно розвиненої особистості: патріотичне, трудове, розумове, моральне, естетичне й екологічне.

Для підготовки підручників та подачі навчального матеріалу учням педагог використовував дедуктивний *метод навчання*: від розгляду конкретних представників флори чи фауни – до розуміння загальної систематики тваринного чи рослинного світу, а також складних взаємозв'язків живих організмів у природі.

Виявлено, що певне педагогічне навантаження мають байки І.Верхратського. Завдяки ним в учнів виховуються такі людські якості: сміливість, чесність, працьовитість, дружба та ін. Наведемо кілька зразків таких байок.

Два приятелі.

Максим і Клим друзяки раз були:

Тепер такої дружба нелегко вам знайти.

Там. де Максим, там, бач і Клим,

Де Клим, там і Максим.

Так дуже ся любили, що як оріх знайшли.

То й орішком рівненько ся ділили.

Гай -гай, що і казати:

Друзяки вам, друзяки, годі списати.

От раз і вибралась вони у дальни гори, у ліси,

На красні суніці, бач, зайшли у ліс, у темний бір,

Де найрясші ягоди зростають.
 Збирають. Втім, реве нараз страшенно звір.
 Друзяки дивляться — аж тут
 Ведмідь простісінько до них біжить.
 Клим, мовби вивірка, давай на дуба лізти,
 Максим же випучив баньки, на дерево не втне полізти.
 — Гай, Климоньку, зажди! Ой, поможи в біді! —
 Та де! Наш Клим вже на верху засів
 Гіллястої дубини. Максим зі страху аж гине.
 Ведмідь близенько вже; Максим упав, мов вмлів,
 Космач присунувся та й ну обнюхувать Максима.
 А той — мов неживий, й не вирухнесь.
 Ведмідь і дума: труп лежать —
 І обернесь та й гульк в гущавину!
 Ведмідь, бач, неживих ніколи не тикає.
 На дубі Клим цікаво зазирає,
 Та як у хашах зник уже Ведмедя слід
 І друг, відхолонувши, встав. До нього закричить:
 — Максиме, щастя, що Ведмідь тебе не розібрав!
 Та чом коло тебе так довго хукав-нюхав:
 Мабуть, щось нашептав Тобі до вуха!
 — О Климе, знай, казав мені Ведмідь кудлатий:
 “Правдивих друзів лиш в біді пізнати!”

Ворона і рак

Найшла Ворона Рака і тащить неборака до свого гнізда.
 Понад глибокою рікою із ним несесь вона стрілою.
 А хитрий Рак рече: — Кума! Коби тобі літа вернулись молодії,
 Коби справились всі туряння і надії! — Тим догодив Вороні Рак:
 Роззявила широко дзьоб. — Коб так! — Рекла.
 А Рак у ріку впав. Чим скорше ся на дні сховав...

Лінива Настка

Ах, Настко, встань, на гвалт бє дзвін. –

Горить в сусіди наш ой дім!

Бог з Вами, Єй мость, не кричіть, що у сусіди дім горить .

Йой, мати-земле, Божий світ!

Се єймость в ухах ми звенить [31, с. 5–6].

Дослідженням встановлено, що І. Верхратський був неординарною особистістю й талановитим викладачем. Спогади учнів свідчать, що уроки педагога вирізнялися: 1) науковістю; 2) послідовністю й логічністю викладу; 3) раціональним добором фактичного матеріалу; 4) умінням оптимально поєднувати наукову термінологію та живу мову; 5) професійною компетентністю.

Друг Івана Франка, Карло Бандрівський, згадує про Івана Верхратського: “В 1869–1870 рр. Прийшла нова наука – грецька мова. Викладати математику (алгебру) і українську мову прийшов молоденький учитель Іван Верхратський. Він мав великий вплив на українців, а головню на Франка. Як забракло Франкові книжок у Бібліотеці, тоді кликав Верхратський учнів у неділю до свого мешкання, і там читали книжки, спочатку Марка Вовчка. Потім настав 1870–1871 навчальний рік. Тут далі учив української Верхратський і давав до читання поезію Шевченка, польської мови вчив Ю. Турчинський, поляк, поет, повстанець. Як довідалися, що українці сходяться читати книжки до Верхратського, то він завів у себе читання для поляків” [276, с. 1].

Другий шкільний друг Івана Франка, Микола Коріневич, згадує: “В учительськым кружку, який взагалі молоддю не інтересувався, з русинів був катехит о. Олекс Торонський, відомий з видаваних релігійних підручників, якими довгі роки послуговувалися в школі, і його приятель, Микола Антонович і Іван Верхратський – сей останній, що прийшов до нас в другому класі, як один з молодих студентів. А для Івана Франка став початкуючим

керманичем, для досягнення того, що Франко здобув собі в своїй подальшій праці” [276, с.1].

Ще цікавіші для нашого дослідження спогади Івана Франка про свого вчителя: “Отся выдырваність від духовного життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші, що не мали своєї сім’ї, швидко забували про всіляку наукові інтереси, і розпливалися пересиджуючи дні й ночі в самотнім християнському склепі. Часто приходили вчителі до класу п’яні. Так була й їх наука. Остеронь від усієї компанії держалися лишень немногі: брати Турчинські, Д-р. Антонович та Іван Верхратський. Надзвичайно розривками в житті дрогобицьких гімназистів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії моїх часів і з моїм класом проводили Емерик Турчинський та Іван Верхратський, що із замилюванням займався соматологією, мав великі, та дуже гарно виконані збірки мотилів і надто займався збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важних екскурсій, устроєних вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них, під проводом професора І. Верхратського складалася майже з самих русинів і дала йому досить багату збірку рідких гуцульських хрущів” [276, с. 2].

Отже, з наведених спогадів можемо зробити висновок, що Іван Верхратський мав величезний вплив на формування світогляду своїх учнів. Його екскурсії сприяли формуванню в молоді любові до батьківщини, виховували в них гуманізм, патріотизм, розвивали відчуття єдності з природою. А допомога учнів під час збирання мовного діалектичного матеріалу формувала в них основи навичок наукового пошуку.

Проведене дослідження довело, що погляди І. Верхратського на навчання й виховання підрастаючого покоління не втратили своєї актуальності й у наш час.

**Основні напрями науково-педагогічної діяльності
Івана Верхратського**

Провідні напрями	Зміст діяльності
Науково-організаційна діяльність у НТШ	<ul style="list-style-type: none"> • Діяльність на посаді голови Математично-природописно-лікарської секції. • Редагування “Збірника” Математично-природописно-лікарської секції.
Дослідження діалектів Галичини	<ul style="list-style-type: none"> • Збирання матеріалу. • Видання діалектологічних праць та словників.
Науково-методична діяльність в галузі природничих дисциплін	<ul style="list-style-type: none"> • Формування науково-природничої термінології • ентомологічні досліджен • підготовка першого тлумачного словника з мінералогії • переклад і підготовка власних підручників із ботаніки, зоології, мінералогії та соматології
Педагогічна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> • 1868–1871 рр. молодший учитель природознавства та української мови в реальній гімназії м. Дрогобича. • 1871–1875 рр. – учитель у реальній школі. • 1875–1908 рр. – учитель у гімназії ім. Франца Йосифа м. Львова. • 1879 р. – отримав посаду старшого вчителя в м. Станіславі. • 1891 р. – працював учителем у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща). • перейшов на викладацьку роботу до академічної гімназії в м. Львові, у якій працював аж до виходу в 1908 р. на емеритуру.

2.5. Актуалізація досвіду науково-педагогічної діяльності Івана Верхратського в сучасний період

Процес об'єднання Європи, його поширення на Схід і на Прибалтійські країни супроводжується формуванням спільного освітнього й наукового простору та розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту. Він дістав назву Болонського – від назви університету в італійському місті Болонья, де було започатковано такі ініціативи. Це процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Його метою є створення до 2010 року Європейського наукового та освітнього простору задля підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентоспроможності європейської вищої школи.

Велике розмаїття систем освіти в європейському регіоні відображає його культурну, соціальну, політичну, філософську, релігійну й економічну різноманітність, яка становить виняткове надбання, що потребує усілякої поваги. Прагнення країн-підписантів полягає в тому, щоб надати всім людям цього регіону можливість повною мірою користуватися цим джерелом різноманіття, полегшивши доступ жителям кожної держави й учням навчальних закладів до освітніх ресурсів інших держав [20].

XXI століття висуває до освіти нові вимоги. Глобалізація, швидка зміна технологій, утвердження пріоритетів сталого розвитку суспільства зумовлюють зростання ролі освіти. Людство помітно змінює орієнтації в напрямі піднесення демократії, гідності особистості, її культури, національної освіти та науки.

Аналіз архівних і наукових джерел дає підстави стверджувати, що теоретичні положення та практичні результати науково-педагогічної

діяльності І. Верхратського знаходять своє втілення на новому етапі розвитку вітчизняної педагогічної науки. Узагальнення науково-педагогічної спадщини вченого дають можливість підтвердити співзвучність основних положень сучасних державних документів (Закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття), Національна доктрина розвитку освіти) з концептуальними ідеями вченого-педагога. Так, зокрема, спостерігається відповідність у таких напрямках: 1) забезпечення єдності навчання й виховання; 2) громадянська та національна спрямованість освіти; 3) науковий характер освіти; 4) орієнтація навчання та виховання на повсякденний світ людини; 5) гуманізм і демократизм освіти; 6) спрямованість навчання та виховання на розвиток особистості в усіх її виявах; 7) єдність освіти і науки; 8) стратегія мовної освіти [145, с. 148]; [72, с. 3–5]; [78]; [389, арк. 4–9].

І. Верхратський вказував на зв'язок між рівнем розвитку науки й освіти та благополуччям суспільства, його розвитком і прогресом. Учений усвідомлював необхідність розповсюдження наукових знань серед широких верств населення, розвитку народної просвіти як засобу реалізації інтелектуального потенціалу нації. Це визначило пріоритетні напрями науково-педагогічної діяльності І. Верхратського: науково-методичний, громадсько-просвітницький, видавничо-педагогічний, освітньо-викладацький, літературно-публіцистичний та перекладацький. Науково-педагогічні ідеї, які висловлював учений, залишаються актуальними й у наш час, оскільки тенденції розвитку українського суспільства на першому плані мають проблему оновлення змісту освіти. Підходи до цієї проблеми впродовж ХХ ст. зазнавали значних трансформацій у залежності від соціально-політичних вимог, стану суспільства, ідеології, освітньої політики.

На сучасному етапі проблематику узагальнення, становлення й розвитку системи освіти Галичини досліджують такі вчені: В. Андрущенко, Н. Дем'яненко, М. Євтух та інші [1]; [153]; [165]. Сучасні науковці під змістом

освіти розуміють педагогічно пристосовану систему знань, умінь, навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-вольового ставлення, засвоєння якої покликане забезпечити формування всебічно розвиненої особистості, підготовленої до збереження й розвитку матеріальної й духовної культури суспільства [145].

Зв'язковим компонентом змісту освіти вчені виділяють: аксіологічний (має на меті введення учнів у світ цінностей і надання їм допомоги у виборі особистісно значущої системи ціннісних орієнтацій); особистісний (забезпечує самопізнання, оволодіння способами саморегуляції, самовдосконалення, самовизначення, формує життєву позицію); діяльнісно-творчий (сприяє формуванню та розвитку в учнів різноманітних способів діяльності, творчих здібностей, необхідних для реалізації особистості в праці); когнітивний (забезпечує учнів науковими знаннями про людину, культуру, історію, природу як основу духовного розвитку) [145, с. 149–150].

Сучасні науковці розробляють положення про “орієнтацію змісту освіти на компетентісно спрямований підхід, який забезпечує можливість пов'язати процес навчання з потребами часу та суспільства, дає молоді необхідний інструмент для самореалізації на ринку праці та в суспільних процесах, сприяє розвитку взаємовідносин між людьми та навколишнім середовищем. Компетентісно орієнтований підхід має також сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства: відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина й патріота” [145, с. 151].

Питання науково-педагогічної діяльності І. Верхратського у своїх працях висвітлювали М. Гнатюк, Є. Зозуляк, О. Купчинський, І. Курляк, Р. Кучер та ін. Проте багато аспектів діяльності вченого залишаються не дослідженими та потребують подальшого вивчення та висвітлення [131]; [176]; [193]; [194–195]; [196].

Можна спостерігати у наш час розвиток науково-педагогічних ідей інтеграції змісту освіти, які обґрунтовував І. Верхратський. Учений довів власною науково-педагогічною діяльністю, що використання інтеграції дозволяє удосконалити зміст навчальної дисципліни педагогічними, філологічними, природничими аспектами з метою формування цілісного розуміння й пізнання наукової картини світу. Науково-педагогічні ідеї І. Верхратського переконують у їх життєвості й перспективності. Думки вченого про необхідність залучення молоді до наукових мовознавчих та природознавчих досліджень, спостережень за природою, збирання та опрацювання дослідного матеріалу, знайшли своє відображення в діяльності сучасної школи.

У зв'язку з цим можемо стверджувати, що науково-педагогічні ідеї І. Верхратського щодо необхідності орієнтації змісту освіти на повсякденні життєві потреби людини, передбачають набуття молоддю знань, умінь та навичок і сприяють здатності швидко реагувати на запити часу, підвищують особистісно-культурний розвиток учнів, дозволяють легко адаптуватися до вимог сьогодення.

Тенденції модернізації системи освіти України на сучасному етапі визначають стратегію формування особистості, яка самостійно прийматиме рішення, зможе вільно орієнтуватися у середовищі, яке швидко змінюється. Для вирішення цього завдання важливим є використання поглядів І. Верхратського, щодо створення у молоді цілісної системи знань, а не фрагментарного їх нагромадження [145, с. 151–152].

Аналіз науково-педагогічної спадщини І. Верхратського свідчить, що вчений свідомо засвоїв кращі надбання світової науково-педагогічної думки та поєднав їх із найкращими національними традиціями виховання особистості, з потребами духовного відродження української нації. В наш час пошуку шляхів виховання громадянина України, – патріота, громадського діяча й трудівника, вироблення національної освітньої

політики, набувають особливої актуальності науково-педагогічні погляди І. Верхратського.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що науково-педагогічні погляди вченого на загальнонаукові й фундаментальні педагогічні положення теорії навчання й виховання, що визначали стратегію науково-педагогічних пошуків, мали гуманістичне, націоналістичне та патріотичне спрямування. Вчений вважав необхідним організацію освіти з максимальним урахуванням індивідуальності учня, створення сприятливих умов для розкриття здібностей молодого людини, її самовизначення, індивідуального та творчого розвитку кожної особистості [145, с. 155].

В науково-педагогічній спадщині вченого знайшли органічне поєднання наукова і педагогічна діяльність. Теоретичний доробок ученого різноманітний за змістом, великий за обсягом і результативністю. Головною метою науково-педагогічної діяльності І. Верхратського було досягнення єдності науки, навчання та виховання. У наш час ця науково-педагогічна ідея є актуальною, оскільки наука є органічною частиною освіти, її базовим елементом, рушійною силою розвитку. Освіта забезпечує безперервність процесу пізнання, теоретико-концептуальні й методичні засади навчально-виховної діяльності, становлення освіченої, всебічно розвиненої особистості та відтворення інтелектуального потенціалу українського суспільства [145].

Питанням розвитку та формуванню української мови Іван Верхратський приділяв велику увагу протягом усього життя. Він написав низку рецензій і полемічних статей, уклав словник наукової термінології, писав вірші, оповідання. Різнобічні мовознавчі погляди вченого важливі дотепер. Іван Верхратський вважав, що народ, який втратить свою мову, перестане бути народом. Саме через неї виявляється внутрішній світ людини, її душа. Надто важливим є те, як І. Верхратський розумів вплив діалектів на розвиток літературної мови. Лінгвістична спадщина вченого заслуговує особливої

уваги, а її детальне дослідження допомагає кращому вивченню сучасного стану української мови [255, с. 25].

Науково-педагогічні ідеї вченого пов'язані зі значенням рідної мови у вихованні й навчанні. На думку І. Верхратського, без рідної мови наука не має можливості для повноцінного розвитку. У своїх працях, листах до колег учений визначав рідну мову як основу всякого навчання, як складову загальної культури. Він переконував, що виховання та навчання повинно здійснюватися рідною мовою, оскільки вона виступає засобом пізнання, інтелектуальним, педагогічним і творчим інструментарієм [148, с. 28]; [145, с. 153].

Здобутки ученого неоціненні. Він вважався найкращим фахівцем з термінологічних питань в усіх природничих науках. За усною чи письмовою консультацією до нього зверталось багато природознавців та вчителів з різних кінців України. Сучасна українська наукова ботанічна та зоологічна термінологія та номенклатура базуються головним чином на доробку І. Верхратського. Особливу цінність мають матеріали, що стосуються безхребетних тварин, зокрема комах, адже їх народні назви майже забуті. На даному етапі потрібно повертатися до наукового доробку вченого тому, що сучасна термінологія засмічена іншомовними включеннями, а в деяких ділянках ще й не розроблена та опинилася в жалюгідному стані [19, с. 24].

Таким чином, можна дійти висновку, що науково-педагогічний потенціал творчої спадщини І. Верхратського практично не використаний. Тому науково-педагогічні погляди вченого значущі й важливі для сучасної педагогічної теорії й практики. Це сприяє зростанню актуальності науково-педагогічної діяльності вченого, розширенню галузі застосування ідей, досвіду, результатів цієї діяльності. Маючи велику творчу енергію, широку ерудицію, будучи цілеспрямованим і надзвичайно працьовитим, учений умів поєднати свої наукові інтереси у межах досить віддалених галузей знань: природознавство, мінералогія, мовознавство. Його таке широке коло наукових інтересів, величезна працьовитість гідна того, щоб

актуалізувати досвід І. Верхратського в період входження України у європейський освітній простір [134, с. 5].

Звернення до творчої спадщини І. Верхратського спричинене важливістю його наукових ідей і зв'язків між педагогічною діяльністю вченого й проблемами розвитку освіти сьогодення.

Вищезгадані факти зумовили необхідність розробки й обґрунтування теоретичних засад спецкурсу “Науково-педагогічні погляди та освітня діяльність Івана Верхратського (1846–1919 рр.)” та введення його до змісту професійної підготовки викладачів. Метою розробленого спецкурсу є залучення слухачів до осмислення освітніх проблем сучасності крізь призму науково-педагогічних ідей і досвіду діяльності І. Верхратського. Програма націлює студентів на поглиблене вивчення провідних аспектів науково-педагогічної спадщини вченого, визначення їхньої об’єктивної зумовленості соціально-політичними та науково-педагогічними реаліями. У ході вивчення курсу студенти набувають знання про тенденції розвитку освіти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., усвідомлюють різні варіанти реалізації освітньої політики в історичному досвіді, що забезпечує визначення власних позицій у сучасному освітньому просторі [145, с. 161].

Науково-педагогічна спадщина І. Верхратського розглядається в контексті сучасних тенденцій модернізації національної системи освіти. Це сприяє більш ґрунтовній підготовці фахівців, оволодінню формами та методами науково-педагогічної діяльності, вдосконаленню навчально-виховного процесу, зростанню їхнього творчого потенціалу, формуванню світоглядного базису. Опанування курсу спрямоване на формування свідомого ставлення до проблем освіти на прикладі кращих надбань науково-педагогічного досвіду. Вивчення цього курсу забезпечує формування у студентів педагогічного мислення, яке дозволяє їм успішно здійснювати ефективний навчально-виховний процес, збагачує майбутніх фахівців знаннями про творчість педагога й науковця, що сприяє формуванню основ індивідуальної майстерності. Студенти мають змогу ознайомитися з науково-

педагогічними ідеями, що створює умови для осмислення нових моделей освітнього процесу [145, с. 161].

В основу спецкурсу “Науково-педагогічні погляди та освітня діяльність Івана Верхратського (1846–1919 рр.)” покладена система науково-педагогічних підходів вченого: 1) біографічний (особистість ученого сприяє відображенню особливостей історичної епохи другої половини ХІХ – початку ХХ ст.); 2) герменевтичний (сприяє осягненню, розумінню й інтерпретації наукових праць ученого); 3) парадигмальний (забезпечує можливість дослідити генезис науково-педагогічних ідей І. Верхратський), 4) феноменологічний (полягає у відмові від ідеалізації, стереотипів при розкритті досвіду діяльності вченого) [145, с. 161].

Розроблений авторський спецкурс рекомендується використовувати в органічній єдності з викладанням лекційного курсу “Персоналії в історії педагогіки Галичини в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття”, який розкриває теоретичні та практичні основи освітньої діяльності та науково-педагогічної спадщини І. Верхратського.

Програма спецкурсу розрахована на 24 години, з них 14 лекційних, 10 практичних і залікових годин занять (додаток Б).

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ

“НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО (1846–1919 рр.)”

ТЕМА 1. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХст. - ПОЧАТКУ ХХ ст. У КОНТЕКСТІ НАУКОВО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Стан науки, освіти та шкільництва Галичини в другій половині ХІХ ст.- початку ХХ ст., провідні тенденції розвитку педагогічної теорії та практики. Державні освітні документи означеного періоду, політика уряду в сфері освіти: прогресивні й реакційні впливи. Піднесення громадсько-педагогічного

руху. Визначні представники суспільно-політичної та науково-педагогічної думки XIX ст. - початку XX ст. про перспективи розвитку освіти.

Тема включає 2 год. лекційних занять.

ТЕМА 2. ОСОБИСТІСТЬ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО. ЙОГО ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ.

Головні етапи життя й творчості Івана Верхратського. Родина вченого, коло спілкування та товаришування. Зацікавлення українською мовою та природознавством. Листування з вченими.

Тема включає 2 год. лекційних занять.

ТЕМА 3. БАЗОВІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Родинне та соціальне оточення, у якому зростав учений. Система університетської освіти, в умовах якої відбувалося становлення його особистості. Постійне творче самовдосконалення та самостійні науково-педагогічні І. Верхратського.

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ПЕРІОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського: обумовленість визначення періодів початком роботи вченого на якісно новому рівні професійної діяльності, переважання одного творчого напрямку над іншим, виконання нових посадових обов'язків.

Тема включає 2 год. лекційних занять.

ТЕМА 5. НАУКОВО- МЕТОДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО.

Види науково-методичної діяльності вченого: 1) формування науково-природничої термінології; 2) ентомологічні дослідження; 3) підготовка першого тлумачного словника з мінералогії; 4) переклад і підготовка власних підручників із ботаніки, зоології, мінералогії та соматології.

5) удосконалення технології викладацького процесу; 6) діалектологічні дослідження, 7) головування в МПЛС Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 6. ЗМІСТ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Етапи науково-організаційної діяльності І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка: 1) обрання дійсним членом НТШ у 1899 р.; 2) головою Математично-природописно-лікарської секції та редактором її “Збірника” в 1899 р.; 3) почесним членом Товариства в 1905 р. Діяльність науковця в громадсько-просвітницьких товариствах “Просвіта”, “Руському (Українському) педагогічному товаристві”. Членство в філологічній комісії Краківської академії наук та Орнітологічному товаристві у Відні.

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 7. ОСВІТНЬО - ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Досвід практичної викладацької діяльності вченого в гімназіях Дрогобича, Львова, Станіславова, Ряшева. Виховання наукової зміни, організація навчально-виховного процесу в гімназіях, виховання націоналістичних та гуманістичних настроїв у молоді, боротьба за викладання шкільних предметів українською мовою

Тема включає 2 год. лекційних занять.

ТЕМА 8. ВИДАВНИЧО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВЦЯ
Редагування “Збірника МПЛС”, видання часопису “Денниця” в Станіславові в 1880 р., рецензування наукової літератури.

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 9. ЛІТЕРАТУРНО-ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГА.

Літературно-публіцистична та перекладацька діяльність ученого включала: збірки віршів, переклади світових класичних творів та праці персоніфікованого характеру.

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 10. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ДИДАКТИЧНА СИСТЕМА ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО.

Науково-педагогічна концепція вченого: цілісність навчання та виховання учнів має базуватися на принципах єдності, патріотизму, сумлінності, вихованості, інтеграції змісту навчальних курсів.

Відповідно до науково-педагогічної концепції в дидактичній системі І. Верхратського визначено зміст, мету, завдання, принципи організації освіти, напрями виховання та методи навчання.

Тема включає 2 год. лекційних занять.

ТЕМА 11. АКТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ ВЧЕНОГО.

Можливості й результативність упровадження педагогічних ідей ученого, що зазнали сучасної інтерпретації та практичного вдосконалення у теоретичних дослідженнях науковців і досвіді діяльності викладачів.

Завдання для самостійної роботи: обґрунтувати фактори, від яких залежить процес подальшого розвитку й упровадження в роботу вищих навчальних закладів науково-педагогічних ідей І. Верхратського

Тема включає 2 год. практичних занять.

ТЕМА 12. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Вивчення сучасних напрямів навчання й виховання: інтегративна освіта, особистісно орієнтована освіта, особистісно-гуманістична парадигма виховання, освіта життєвої компетентності, культуроцентрична парадигма освіти. Методологічні й теоретичні засади конструювання нової моделі освіти.

Тема включає 2 год. лекційних занять.

У ході вивчення спецкурсу слухачі мають змогу ознайомитися з тенденціями розвитку освіти Галичини другої половини XIX ст. – початку XX ст., провідними науково-педагогічними ідеями та діяльністю І. Верхратського, самостійно актуалізувати науково-педагогічну спадщину вченого у контексті сучасних освітніх тенденцій, обґрунтувати доцільність реалізації його науково-педагогічних поглядів у викладацькій практиці. Зміст курсу не лише забезпечує цілісне уявлення про науково-педагогічну діяльність ученого, але й одночасно сприяє: 1) отриманню теоретичних знань і виробленню практичних умінь, необхідних для виконання професійних обов'язків; 2) здійсненню усвідомленого вибору майбутніми фахівцями методів і форм навчально-виховної роботи; 3) формуванню майбутнього фахівця як всебічно розвиненої особистості; 4) розвитку в педагогів патріотизму, гуманізму, чіткої громадянської позиції [145, с. 163–164].

Актуалізація досвіду науково-педагогічної діяльності І. Верхратського дає можливість пропонувати для впровадження такі його науково-педагогічні ідеї: 1) науковість природничих знань; 2) зв'язок науки й освіти з життям; 3) поширення наукових знань серед молоді; 4) загальний розвиток мислення й пізнавальних здібностей підростаючого покоління; 5) формування мовознавчих інтересів і захоплень учнів; 6) розвиток самоосвітніх навичок [145, с. 164].

Науково-педагогічна діяльність І. Верхратського є яскравим прикладом служіння народові. Його безупинне прагнення до досконалості, широта науково-педагогічних поглядів, віра в необхідність формування національної системи освіти, що сприяє становленню людини як особистості, є прикладом української освітньої традиції.

Висновки до другого розділу

Проведене дослідження показало, що Наукове Товариство ім. Т. Шевченка було засноване з метою створити базу для

вільного розвитку української літератури, науки, освіти поза російською цензурою. Воно було великим українським науковим осередком перед Першою світовою війною. Об'єднувало всіх українських учених до спільної праці й систематично готувало молоді кадри українських науковців. Поруч з цим воно сприяло піднесенню галицької науки до рівня всеукраїнської.

Джерелом високої життєстійкості товариства була подвижницька діяльність його членів, насамперед М. Грушевського (голова НТШ), І. Верхратського (голова МПЛ секції), І. Франка (голова Філологічної секції) та В. Гнатюка (науковий секретар НТШ).

Завдяки своїй науковій та особливо видавничій діяльності НТШ весь цей час відіграло роль важливого національного чинника, що протидіяв процесам імперського поглинання та русифікації України. Товариство служило розвиткові національної науки й культури.

Науково-педагогічна діяльність І. Верхратського припадає на період, коли становлення української науки було неповним. Розвивалися переважно напрями пов'язані з народознавством, українською історією, фольклором, етнографією. Вони розроблялися, зокрема на систематичній основі в Галичині в Науковому Товаристві імені Т. Шевченка. Учений був активним учасником національно-визвольної боротьби за державну незалежність. Вся його діяльність була спрямована на українізацію шкіл та вузів та закладення основ вітчизняної науки.

Нами визначено, узагальнено та висвітлено основні етапи науково-організаційної діяльності І. Верхратського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка: обрання дійсним членом НТШ у 1899 р.; головою математично-природничо-лікарської секції та редактором її збірника у 1889 р.; почесним членом Товариства у 1905 р.

НТШ розбудовувалося у фактичну Академію Наук і здобуло для Галичини і Львова передове місце в національному й культурному розвитку.

Визначено, що складним, неусталеним і суперечливим було в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. правописне питання, вирішення якого пропонували, з

одного боку, “москвофіли”, відстоюючи етимологізацію, і, з другого, — прихильники фонетичного письма. Виступаючи за народнорозмовну основу літературного мовлення, практично використовуючи живу народну мову в науковій, художній і літературно-публіцистичній діяльності, І. Верхратський тим самим обстоював постулат про доцільність фонетичної основи правопису, найлегшого для вивчення й користування та відмежовувався від правописних норм “москвофілів”.

Ми виявили, що І. Верхратським було вжито багато нових влучних наукових слів-термінів, які в українській мові до того не вживалися. Протягом усього свого творчого життя він працював над удосконаленням ботанічної, зоологічної, кристалографічної, мінералогічної термінології. І. Верхратський дотримувався думки, що національна наукова термінологія повинна базуватися на основі народної мови, виростати з основи народної, а не творитися на базі чужої. При творенні власних термінів автор часто послуговувався словами-кальками, утвореними у відповідності зі словотвором української мови. Термінам І. Верхратського притаманна прозора внутрішня форма. Зрозуміло, що не все, запропоноване вченим у галузі української термінологічної системи, витримало випробовування часом, але зроблене уже було і в майбутньому буде належно поціноване українською наукою.

Досліджено, що велике значення в україністиці мають лексикографічні набутки І. Верхратського, які розробляли основи українського словникарства не тільки в прикладному, а й у теоретичному аспекті.

Наприкінці XIX ст. питання про діалектне вираження української мови виходить на перший план лінгвістичних зацікавлень І. Верхратського. Учений описував переважно периферійні говори, у яких збереглися найдавніші мовні особливості. Значний обсяг праць свідчить про представлений автором багатий фактичний матеріал (найменша робота побудована на матеріалі з восьми сіл, найбільша - з тридцяти шести). З

великою увагою відносився І.Верхратський до звукових особливостей говору.

Таким чином, І.Верхратський увійшов в історію української діалектології і як лексикограф, і як теоретик, і як дослідник українських говорів прикладного й описового планів. Думки й висновки вченого й на сьогоднішній день є важливими й аргументованими позиціями для сучасних українських діалектологів. Не стануть вони архаїчними і в наступні десятиліття.

Ученого по праву вважають засновником українського природознавства. Поряд із природничо-науковою термінологією, ентомологічними працями, не менш вагомий є педагогічний доробок видатного вченого, який набуває особливої актуальності в умовах становлення сучасної української національної школи. Педагогічна сторона діяльності І.Верхратського пов'язана із написанням українських підручників. Як активний член Товариства "Просвіта", він доклав чимало зусиль для розвитку українського шкільництва.

У дослідженні розкрито зміст науково-педагогічної діяльності І.Верхратського через її основні напрями: науково-методичний; видавничо-педагогічний; освітньо-викладацький; громадсько-просвітницький; літературно-публіцистичний та перекладацький. Систематизовано основні науково-педагогічні ідеї І.Верхратського; обґрунтовано науково-педагогічну концепцію вченого та визначено зміст, мету, завдання, принципи організації освіти, напрями виховання та методи навчання; розроблено дидактичну систему науковця.

Аналіз педагогічної спадщини І.Верхратського свідчить, що патріотичне, розумове, екологічне та естетичне виховання займають у ній провідне місце.

Сьогодні праці цього здібного й сумлінного вченого, активного громадського діяча викликають насамперед інтерес у дослідників історії української науки, зокрема мовознавчої та природознавчої, які відзначають

його незаперечні наукові заслуги, а також у розвитку шкільної справи в Україні. Свого часу на його публікації, висловлені в них ідеї, судження, відгукувалися відомі українські діячі, на нього посилалися, використовували зібраний дослідником багатий мовний матеріал.

Протягом усього свого творчого життя І. Верхратський працював над удосконаленням ботанічної, зоологічної, кристалографічної, мінералогічної термінології. Він дотримувався думки, що національна наукова термінологія повинна базуватися на основі народної мови, виростати з основи народної, а не творитися на базі чужої. При творенні власних термінів автор часто послуговувався словами-кальками, утвореними у відповідності зі словотвором української мови. Термінам І. Верхратського притаманна прозора внутрішня форма. Зрозуміло, що не все, запропоноване вченим у галузі української термінологічної системи, витримало випробовування часом, але зроблене уже було і в майбутньому буде належно поціноване українською наукою.

І. Верхратський заклав основи української наукової термінології з природознавства. Автор підручників з ботаніки, зоології, мінералогії, соматології для середніх шкіл та гімназій, науково-популярних статей з природознавства. Наукова, художньо-літературна й публіцистична спадщина І. Верхратського налічує більше 200 праць, які відзначаються спрямованістю на цілісне розкриття процесів формування творчої особистості. Вчений постійно розкривав величезне багатство рідної мови. Плідна дослідницька робота вченого знаходить належну оцінку в багатьох працях І. Франка.

Проведене нами дослідження показало, що Іван Верхратський увійшов в історію як педагог, дослідник українських діалектів, а також як авторитетний природодослідник, що заклав основи національної природничої термінології. Крім цього, значними є його заслуги і в інших галузях науки: у виробленні наукових принципів української мови, збору матеріалів усної народної творчості тощо. Він був авторитетним мінералогом, автором багатьох українських шкільних підручників, перекладачем науково-

педагогічної літератури, журналістом, культурно-освітнім діячем. Важливою є роль І. Верхратського в організації науково-дослідної роботи: протягом багатьох років він був членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а з червня 1899р. - головою математично-природописно-лікарської секції Товариства. Водночас він займав посаду викладача у гімназіях Станіславова, Дрогобича, Львова, Ряшева.

Громадянська позиція І. Верхратського чітко проявлялася не тільки на ниві науки та освіти. Він активно включався в питання розвитку і становлення української літературної мови, гостро виступав проти спроб галицько-буковинських москвофілів заперечувати українську мову.

Викладацький досвід і педагогічні ідеї І. Верхратського не втратили своєї актуальності в контексті сучасних освітніх трансформацій і заслуговують на більш детальне вивчення й упровадження в освітній процес.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що виявилось в цілісному теоретичному історико-педагогічному аналізі науково-педагогічної діяльності І. Верхратського, обґрунтуванні та систематизації його педагогічних поглядів. Нами визначено місце творчого доробку вченого в українській педагогічній науці та практиці. Результати дослідження підтверджують гіпотезу, покладену в його основу. Узагальнення результатів наукового пошуку, реалізовані мета і завдання дослідження дають можливість зробити такі висновки, що мають теоретичне й практичне значення.

1. Ґрунтуючись на пошуково-бібліографічному методі аналізу наукової літератури й архівних документів узагальнено науково-теоретичні дослідження педагогічної спадщини І. Верхратського, виявлено, що науково-педагогічна діяльність вченого ще не була до цього часу предметом спеціального та комплексного вивчення.

Проведено системний аналіз архівних джерел, наукових праць за темою дослідження та здійснено їх поділ за дванадцятьма групами: 1) творча та епістолярна спадщина вченого (більше 200 праць); 2) архівні джерела; 3) енциклопедичні видання й довідково-бібліографічна література; 4) творча спадщина науковців другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.; 5) збірники наукових праць і матеріалів конференцій; 6) монографії; 7) дисертаційні дослідження та автореферати; 8) підручники й посібники; 9) сучасна науково-педагогічна преса та періодичні видання другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.; 10) навчальні плани та програми; 11) збірники нормативних документів; 12) збірники нормативних документів та інформаційних матеріалів ВАК України.

До кола наукових інтересів дослідників входили різні аспекти творчого та життєвого шляху І. Верхратського: науково-педагогічна діяльність у контексті розвитку освіти України; основні віхи біографії педагога; науково-організаторська діяльність у Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка;

дослідження в галузі ботаніки, зоології, соматології, мінералогії та екології; діалектологічні праці вченого; науково-методична та літературно-публіцистична діяльність І. Верхратського; його вплив на розвиток української літературної мови. Проте ці дослідження мають фрагментарний характер і здійснювалися у зв'язку з вирішенням інших проблем розвитку освіти. Зокрема недостатньо висвітленою в наукових працях залишається діяльність ученого в гімназіях Львова, Дрогобича та Станіслава, детальнішого розкриття потребують його погляди на навчання й виховання підростаючого покоління.

Усе це дало підстави вважати стан наукового опрацювання вказаної теми перспективним та зумовило вибір основних напрямів дослідження: 1) вивчення тенденцій розвитку шкільництва й освіти Галичини другої половини XIX – початку XX ст.; 2) виявлення та обґрунтування базових чинників формування науково-педагогічного світогляду І. Верхратського в контексті розвитку науки та освіти означеного періоду; 3) розроблення періодизації науково-педагогічної діяльності вченого; 4) аналіз змісту й дослідження основних напрямів його науково-педагогічної діяльності; 5) формулювання науково-педагогічної концепції І. Верхратського; 6) дослідження педагогічних поглядів науковця; 7) актуалізація його педагогічних ідей у період інтеграції України в європейський освітній простір.

2. Визначено етапи життєвого й творчого шляху І. Верхратського; з'ясовано, встановлено й охарактеризовано базові чинники, що впливали на формування науково-педагогічного світогляду вченого: родинне виховання й соціальне оточення; історична доба другої половини XIX – початку XX ст, що визначила його соціальні, національні та політичні орієнтири; система гімназійної та університетської освіти; наукове середовище, де вчений розпочав науково-педагогічну діяльність; співпраця з провідними українськими педагогами, істориками, громадськими діячами досліджуваного періоду; самовдосконалення й творчі науково-педагогічні

пошуки. Простежено шлях становлення вченого-педагога, виявлено провідні педагогічні ідеї, розкрито його внесок у розвиток природничих дисциплін, мовознавства та діалектології.

3. Теоретично обґрунтовано й узагальнено досвід науково-педагогічної діяльності І. Верхратського (з урахуванням хронологічного, біографічного та діяльнісного критеріїв, на основі переважання певного виду діяльності в конкретному періоді) та розроблено її наукову періодизацію, структуровану в три основні етапи: I – *пошуково-пропедевтичний (1857–1868 рр.)*; II – *науково-педагогічний (1868–1908 рр.)*; III – *науково й дидактично узагальнюючий (1908–1919 рр.)*.

4. Систематизовано основні науково-педагогічні ідеї І. Верхратського; обґрунтовано науково-педагогічну концепцію вченого та визначено зміст, мету, завдання, принципи організації освіти, напрями виховання та методи навчання; розроблено дидактичну систему науковця.

5. Розкрито зміст науково-педагогічної діяльності І. Верхратського через її основні напрями: науково-методичний, видавничо-педагогічний, освітньо-викладацький, громадсько-просвітницький, літературно-публіцистичний та перекладацький. Науково-методична діяльність виявилася в написанні підручників, удосконаленні технології викладацького процесу, розробці української наукової природничої термінології, діалектологічних дослідженнях, головуванні в МПЛС Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Освітньо-викладацька діяльність полягала у вихованні наукової зміни, організації навчально-виховного процесу в гімназіях, вихованні націоналістичних і гуманістичних настроїв у молоді, боротьбі за викладання шкільних предметів українською мовою. Видавничо-педагогічна діяльність зумовлена необхідністю забезпечення закладів освіти науковою літературою (редагування “Збірника Математично-природописно-лікарської секції” Наукового Товариства ім. Т. Шевченка; видання часопису “Денниця” в 1880 р. у Станіславові; рецензування наукової літератури). Громадсько-просвітницькою діяльністю в товариствах “Просвіта” і “Руському

(Українському) педагогічному товаристві” І. Верхратський сприяв популяризації освітньої проблематики та піднесенню педагогічної свідомості суспільства. Літературно-публіцистична та перекладацька діяльність вченого включала власні збірки віршів, переклади світових класичних творів і праці персоніфікованого характеру.

6. У дослідженні актуалізовано кращий педагогічний досвід І. Верхратського: створення підручників, погляди вченого на розвиток української літературної мови, організація науково-дослідної роботи, самовиховання та самовдосконалення.

Дослідження І. Верхратського цінні для сучасного мовознавства насамперед тим, що в них відображається та водночас аналізується процес становлення української літературної мови на західноукраїнських землях. У наш час відродження української нації, її мови й культури мовознавчі праці науковця мають особливе значення.

Сформульовані в дисертації теоретичні положення можуть використовуватися: при викладанні навчальних курсів “Загальна педагогіка” та “Історія педагогіки”, нормативних курсів “Методика викладання природознавства”, “Методика викладання української мови” та “Теорія виховання” для закладів педагогічної освіти III-IV рівнів акредитації; підготовки студентами наукових повідомлень, рефератів із апробованої тематики; у роботі факультативів, наукових гуртків, науково-пошукових розвідках вищої школи.

Результати дослідження доводять актуальність для сьогодення основних положень науково-педагогічної концепції І. Верхратського, її співзвучність із теоретико-методичними засадами національної системи освіти. Передусім це стосується його ідей про застосування в навчально-виховному процесі рідної мови як основної ознаки нації, виховання в підростаючого покоління любові до України, вплив природничих дисциплін на формування гуманістичних, естетичних, патріотичних рис у молоді.

В умовах розбудови української національної освіти можна використати досвід науково-педагогічної та просвітницької діяльності І. Верхратського в таких напрямках: 1) посилення виховної функції навчального процесу; 2) підвищення ролі національного й громадянського виховання молоді; 3) прищеплення учням любові до рідної мови, культури, природи.

Наша дисертаційна робота не вичерпує всіх питань, пов'язаних із науково-педагогічною діяльністю І. Верхратського. Подальшого дослідження потребують його концептуальні підходи до методики викладання природничих дисциплін, зміст розроблених ним навчальних курсів, окремі аспекти його педагогічної діяльності та ін.

ДОДАТКИ

Додаток А

Портрет Івана Верхратського

**Навчальний план спецкурсу
“Науково-педагогічні погляди та освітня діяльність
Івана Верхратського (1846 – 1919 рр.)”**

№ п.п	Назва теми	Кількість годин	
		лекційні	практичні
1.	Тенденції розвитку освіти та науки Галичини другої половини XIX ст. – початку XX ст. у контексті науково-педагогічної творчості І. Верхратського	2	
2.	Особистість І. Верхратського, його життєвий і творчий шлях	2	
3.	Базові чинники формування та розвитку науково-педагогічного світогляду І. Верхратського		2
4.	Основні періоди науково-педагогічної діяльності І. Верхратського	2	
5.	Науково-методична діяльність вченого	2	
6.	Зміст громадсько-просвітницької діяльності І. Верхратського		2
7.	Освітньо-викладацька діяльність І. Верхратського	2	
8.	Видавничо-публіцистична діяльність науковця		2
9.	Літературно-перекладацька діяльність педагога	2	
10.	Науково-педагогічна концепція та дидактична система І. Верхратського	2	
11.	Актуалізація ідей вченого		2
12.	Сучасні тенденції і перспективи модернізації національної системи освіти		2
Усього:		14	10

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. П. Наука, освіта і культура України в пост-Болонському просторі / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2004. – (додат.). – С. 11–13.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович ; [уклад. Я. Б. Тимошенко]. – К. : Либідь, 1991. – 256 с.
3. Аркушин Г. Словник західноподільських говорок в 2 т. [Електронний ресурс] / Григорій Аркушин – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с. – Режим доступу до кн. : <http://www.kosyva.livejournal.com/2683.htm>
4. Аркушин Г. Словник західноподільських говорок в 2 т. [Електронний ресурс] / Григорій Аркушин – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 2. – 456 с. – Режим доступу до кн. : <http://www.kosyva.livejournal.com/2683.htm>
5. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Бабич Н. Д. – Л. : Світ. – 1990. – 232 с.
6. Бабич Н. Концепція Івана Верхратського і сучасні дискусії з унормування українського письма / Надія Бабич // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 7–8.
7. Бабій І. Опрацювання діалектної лексики у наукових студіях Івана Верхратського / Ірина Бабій // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 26–27.

8. Бай І. Б. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. Б. Бай. – Івано-Франківськ : “Лілея-НВ”, 2004. – 20 с.
9. Баран. З. Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин: (Місія Теофіля Окуневського до Угорщини на поч. 1919 р.) / З. Баран // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1993. – Т. 233. – С. 468–481.
10. Баран С. Галицьке шкільництво в цифровім освітленню / С. Баран // Діло. – 1912. – Ч. 65. – С. 15–20.
11. Барвінський О. Відповідь Пр. І. Верхратському на його “Опрокид клевети” / Олександр Барвінський // Правда. – 1895. – Ч. 10. – С. 478–479.
12. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський ; [упоряд. : А. Шацька, О. Федорук]. – К. : Смолоскип, 2004. – 528 с.
13. Барив С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл / Степан Барив. – Львів, 1910. – 245 с.
14. Бевз Т. Джерела концептуальних засад педагогічного термінотворення у науковому доробку Івана Верхратського / Тамара Бевз // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 3–4.
15. Бичко З. Питання української діалектології в працях Івана Верхратського / Зиновій Бичко // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн.

НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 26.

16. Білавич Г. Українське педагогічне товариство “Рідна школа”: етапи становлення та розвитку / Г. Білавич // Товариство “Рідна школа” історія і сучасність. – К., 2001 – Ч. 1. – С. 70–83

17. Біланюк П. До чого змагається сучасна школа взагалі і “Рідна школа” зокрема / П. Біланюк // Рідна школа. – 1938. – № 15–16. – С. 24–25.

18. Біленький Я. З старшої письменності Угорської Русі / Я. Біленький // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1914. – Т. 117–118. – С. 179–195.

19. Білоніжка П. Роль Івана Верхратського в розробці української мінералого-кристалографічної термінології / П. Білоножка, О. Матковський // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 23–24.

20. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / [упоряд. : М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин]. – Тернопіль : “Економічна думка” ТАНГ, 2003. – 60 с.

21. Бохорська Л. Іван Верхратський і наукова природнича термінологія / Л. Бохорська, Р. Вовченко, О. Матковський // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 22–23.

22. Брик І. "Зоря" відродження / Іван Брик // Життя і знання, Ч. 2. – 1934. – С. 34.
23. Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 року і українська справа / Іван Брик // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1920. – Т. 129. – С. 141–217.
24. Бубній П. Неформальна академія наук / Петро Бубній, Юрій Ковальков // Вільне життя. – 2006. – 10 черв. – С. 6.
25. Бучко Д. Іван Верхратський – філолог і природознавець / Дмитро Бучко, // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 5–6.
26. Вадзюк О. Видатні природодослідники – члени Наукового Товариства ім. Т. Шевченка / Ольга Вадзюк // Біологія і хімія в школі. – 1998. – № 3. – С. 53.
27. Васькович Г. Шкільництво в Україні / Г. Васькович; [супровід. слово А. Алексюка]. – К. : Український вільний університет, 1996. – 307 с. – (Серія : Габілітації ; Ч. 2).
28. Вашків Л. Художня та Літературно-критична творчість Івана Верхратського в оцінці Івана Франка / Леся Вашків // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 19.
29. Великанович Д. За українську школу / Д. Великанович. – Львів, 1937. – 26 с.

30. Верхратський І. Азбучне геройство “Родимого листка” : полеміка про замітку о переводі Пр. І. Верхратського “Рукопись Короледворська”, що помістила Черновецька газета “Родимий листок” в “Записках літературних”. – Ч. 11. / Іван Верхратський // Правда. – 1897. – Ч. 4. – С. 433–439.
31. Верхратський І. Байки, приказки, повісті / Іван Верхратський // Правда. – 1876. – Ч. 6. – С. 235–255.
32. Верхратський І. Білюк капустяний (шкідливий мотиль) / Іван Верхратський // Руслан. – 1908. – Ч. 189. – С. 4 ; Ч. 190. – С. 4 ; Ч. 191. – С. 3–4.
33. Верхратський І. Бліда поганка / Іван Верхратський // Правда. – Ч. 7. – С. 317–323.
34. Верхратський І. Ботаніка. На висші кляси шкіл середніх після учебника О. Ростафинського / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1896. – 150 с.
35. Верхратський І. Ботаніка. На низші кляси шкіл середніх / Іван Верхратський. – [2-ге вид. розшир. і поправ.]. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1893. – 176 с.
36. Верхратський І. Веретильниця / Іван Верхратський // Правда. – Ч. 6. – С. 289–292.
37. Верхратський І. Виразня мінералогічна / Іван Верхратський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1907. – Т. 13. – С. 2–64.
38. Верхратський І. В справі народного язика / Іван Верхратський. – Л., 1874. – 125 с.
39. Верхратський І. Говір Батюків / Іван Верхратський // Збірник Фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1912. – Т. XV. – С. 1 – 308.
40. Верхратський І. Гоя Дюндя і собітки на Угорській Русі / Іван Верхратський // Діло. – 1899. – № 6. – С. 12–21.

41. Верхратський І. Два приятелі; Ворона і рак : [байки] / І. Верхратський // Тернопіль : Тернопільщина літературна. – Дод. № 4. – Тернопіль, 1992. – Вип. 2. – С. 16–17.
42. Верхратський І. Дещо до говору буковинсько-румунського / І. Верхратський. – Л., 1908. – 118 с.
43. Верхратський І. Дещо о способі життя журавлів і об тім, яку роль відіграють вони в загальній ладні природи // Правда. – 1872. – Ч. 1. С. 21–26
44. Верхратський І. Додаток до фауни метеликів / Іван Верхратський // Денниця. – 1880. – № 3. – С. 15–19.
45. Верхратський І. Доктор І. Яхно : згадка посмертна / Іван Верхратський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1907. – Т. 11. – С. 1–5.
46. Верхратський І. Доктор Олександр Огоновський : посмертна згадка / Іван Верхратський // Правда. – 1894. – Ч. 11. – С. 773–776.
47. Верхратський І. Доктор Юліан Целевич : згадка посмертна / Іван Верхратський – Л., 1892. – 7 с.
48. Верхратський І. Думка бездольного : [поезія] / Іван Верхратський // Антологія Руська. – Л., 1881. – Ч. 3. – С. 151–167.
49. Верхратський І. Замітки про взаємини руського язика і народної літератури / Іван Верхратський // Денниця. – 1880. – № 6. – С. 56.
50. Верхратський І. За хруща звичайного і деякі інші посвячені роди / Іван Верхратський // Правда. – 1873. – Ч. 9. – С. 329–337.
51. Верхратський І. Злобні видумки Д-ра І. Франка / Іван Верхратський. — Л. : З печатні В. А. Шийковського, 1907. – 125 с.
52. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів : у 2 кн. / Іван Верхратський // Відбит. із Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1899. – Т. 27–30 ; Кн. 1 : Говори з наголосом движимим. – Л., 1899. – 276 с.
53. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів : у 2 кн. / Іван Верхратський // Відбит. із Записок Наукового Товариства

ім. Т. Шевченка. – Л., 1901. – Т. 40-45 ; Кн. 2 : Говори з наголосом сталим. – Л., 1901. – 280 с.

54. Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського / Іван Верхратський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 35–36. – С. 88–108.

55. Верхратський І. Значення рідної мови / Іван Верхратський // Руслан. – 1897. – 5–17 лют. – С. 5–6.

56. Верхратський І. Зозуля / Іван Верхратський // Зоря. – 1893. – Ч. 11. – С. 217–225.

57. Верхратський І. Зозуля на свободі і в неволі : [ст. з природи] // Руська читанка для четвертої кляси сер. шкіл / [ред. А. Крушельницький] / Іван Верхратський. – Л., 1913. – С. 322–329.

58. Верхратський І. Зоологія на низші класи шкіл середніх / Іван Верхратський. – [2-ге вид.]. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1899. – 160 с.

59. Верхратський І. Зоологія на низші класи шкіл середніх / Іван Верхратський. – [після 4-го вид. переробив М. Мельник]. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1922. – 188 с.

60. Верхратський І. З первих літ народовців (1861–1866) / Іван Верхратський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1915. – Т. 122. – 101 с.

61. Верхратський І. Калина : збірник поезії / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні С. Гучковського, 1874. – 100 с.

62. Верхратський І. Кілька слів о “Словарі О. Партицкого” / І. Верхратський. – Л., 1875. – 28 с.

63. Верхратський І. Малий фейлетон. *Pieris brassicae* / Іван Верхратський // Руслан. – 1908. – Ч. 189. – С. 4.

64. Верхратський І. Маркіян Шашкевич : річ Пр. І. Верхратського в зо-ті роковини смерті М. Шашкевича / Іван Верхратський // Правда. – 1873. – Ч. 11. – С. 392–399 ; Ч. 12. – С. 424–430.

65. Верхратський І. Матеріали для словаря древне-руського языка по письменним памятникам, труд И. И. Срезневського : [Рецензія] / Іван Верхратський // Відбит. Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1893. – Т. 3. – 15 с.
66. Верхратський І. Матеріали до словаря зоологічного / Іван Верхратський // Вечорниці. – № 11–12. – 1863. – С. 5–22.
67. Верхратський І. Михайло Полянський : згадка посмертна / Іван Верхратський // Відбит. зі Збірника Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1904. – Т. 10. – 6 с.
68. Верхратський І. Мінералогія : підручник для шкіл середніх / Іван Верхратський. – [2-ге вид.]. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1898. – 185 с.
69. Верхратський І. Мотилі шкідники господарству / Іван Верхратський. – Л., 1890. – 28 с.
70. Верхратський І. Наріжна кам'яниця / Іван Верхратський // Правда. – 1874. – Ч. 4. – С. 146–154.
71. Верхратський І. Начерк соматології / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1907. – 203 с.
72. Верхратський І. Наша правопись / Іван Верхратський. – Л. : З печатні В. А. Шийковського, 1913. – 57 с.
73. Верхратський І. Не віднинішня заморока : [статті] / Іван Верхратський // Руслан. – 1913. – Ч. 64. – С. 1 ; Ч. 65. – С. 1–2.
74. Верхратський І. Не змовкаючий гургурдядько / Іван Верхратський // Руслан. – Л., 1911. – № 154. – С. 1–2 ; № 155. – С. 1–2 ; № 156. – С. 1 ; № 157. – С. 1 ; № 158. – С. 1 ; № 159. – С. 1 ; № 160. – С. 1 ; № 161. – С. 1–2 ; № 162. – С. 1 ; № 163. – С. 1. – ((Про поезію В. Щурата).
75. Верхратський І. Неможливі пуризми : [статті] / Іван Верхратський // Руслан. – Л., 1913. – Ч. 213. – С. 3–4 ; Ч. 214. – С. 3–4 ; Ч. 215. – С. 3–4 ; Ч. 216. – С. 3–4.
76. Верхратський І. Нічна лівка мотилів на івиних цвітах / Іван

Верхратський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1898. – Т. 3. – С. 1–7.

77. Верхратський І. Нові знадоби номенклятури і термінології природописної народної, збирані між людьми / Іван Верхратський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1908. – Т. 12. – С. 2–11.

78. Верхратський І. Номенклятура і термінологія : статті / Іван Верхратський // Руслан. – 1910. – Ч. 100. – С. 4 ; Ч. 102. – С. 4 ; Ч. 103. – С. 4.

79. Верхратський І. Одвіт П. О. Партицкому на его замітку, вимірену против статті: “Кілька слів о словарі О. Партицкого”/ Іван Верхратський. – Л. : З печаті Ставропигійського Інституту, 1876. – 40 с.

80. Верхратський І. Подільські метелики / Іван Верхратський // Денниця. – 1880. – № 12. – С. 5–9.

81. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Ставропигійського Інституту, 1864. – Т. 1. – 1864. – 18 с.

82. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Ставропигійського Інституту, 1869. – Т. 2. – 1869. – 40 с.

83. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Ставропигійського Інституту, 1869. – Т. 3. – 1869. – 23 с.

84. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Ставропигійського Інституту, 1872. – Т. 4. – 1872. – 23 с.

85. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Ставропигійського Інституту, 1872. – Т. 5. – 1872. – 40 с.

86. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народної : в 6 т. / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні

Ставропигійського Інституту, 1879. – Т. 6. – 1879. – 24 с.

87. Верхратський І. Правда в очі коле / Іван Верхратський. – Л., 1905. – 14 с.
88. Верхратський І. Про говір Галицьких Лемків / Іван Верхратський // Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1902. – Т. V. – С. 1 – 368.
89. Верхратський І. Про говір Долівський / Іван Верхратський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 35–36. – С. 1–128.
90. Верхратський І. Про говір Замішанців / Іван Верхратський. – Л. : 3 друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1894. – 58 с.
91. Верхратський І. Про говір Марамороських українців Румунії : [Uber die Mundart der Marmaroscher Rufhe nen] / Іван Верхратський. – Станіславів, 1883. – 48 с.
92. Верхратський І. Про “Малакку” / І. Верхратський // Правда. – Ч. 5. – 1876. – С. 69–72.
93. Верхратський І. Рецензія книжечки “Руска правопись зі словарцем” приписаної Вис. ц. к. Радою Шкільною краєвою для ужитку шкіл / Іван Верхратський. – Л., 1905. – 20 с.
94. Верхратський І. Рецензія на поему Юліуша Словацького “Заджумлених батько” / Іван Верхратський // Правда. – 1876. – Ч. 3. – С. 109–110.
95. Верхратський І. Рецензія на працю Винера Л. “Європейсько-німецькі слова в руських наріччях” / Іван Верхратський // Живая старина. – 1895. – № 1. – С. 57–70.
96. Верхратський І. Рецензія руского перекладу про “Дарвінізм” Є. Ферріера і декотрі замітки щодо нашої бесіди і щодо рускої термінології взагалі / Іван Верхратський // Учитель. – 1904. – № 18–21. – С. 5–19.
97. Верхратський І. Річ про Григорія Квітку-Основяненка / Іван Верхратський. – Л. : 3 друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1878. – 40 с.

98. Верхратський І. Руска правопись зі словарцем / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1904. – 152 с. – (Приписано Вис. ц. к. Радою Шкільною краєвою для ужитку шкіл).
99. Верхратський І. Скільки часу потребують мотилі свіжо виляглі до повного розвитку своїх крил / Іван Верхратський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1897. – Т. 1. – С. 1–4.
100. Верхратський І. Скринька оранжева (Le Zeduc) : казочка / Іван Верхратський ; [пер. з фінськ.] // Правда. – 1874. – Ч. 6. – С. 245–257.
101. Верхратський І. Слово правди про страйки і заробітки в Пруссії / Іван Верхратський. – Л., 1906. – 16 с.
102. Верхратський І. Соматологія коротко зібрана : підручник для шкіл середніх / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1897. – 105 с.
103. Верхратський І. Спис важніших виразів з рускої ботанічної термінології і номенклятури з оглядом на шкільну науку в вищих клясах гімназій / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1892. – 48 с.
104. Верхратський І. Стрижок : [зб. сатиричних епіграм, розповідей та ін.] / Іван Верхратський. – Л., 1876. – 46 с.
105. Верхратський І. Тріолети : [збірка поезій] / Іван Верхратський. – Л. : З друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1876. – 16 с.
106. Верхратський І. Три побратими або як поконали люди біду / Іван Верхратський. – Л. : “Просвіта”, 1893. – 81 с. – (Оповідання для народу).
107. Верхратський І. Уж звичайний : [зоологічна стаття] / Іван Верхратський // Правда. – 1873. – Ч. 2. – С. 77–82.
108. Верхратський І. Цар-Мотиль : казочка / Іван Верхратський // Правда. – 1873. – Ч. 15. – С. 511–519.
109. Верхратський І. Чорнобровець / Іван Верхратський ; [пересп. Любарта Горовського]. – Л. : З друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1878. – 48 с.

110. Верхратський І. Що пишуть в Росії газети про Галичину / Іван Верхратський // Правда. – 1870. – Ч. V. – С. 238–240 ; Ч. VI. – С. 278–280.
111. Верхратський І. Язикові замітки / Іван Верхратський // Руслан. – Л., 1910. – № 48. – С. 1–2 ; № 49. – С. 1–2 ; № 51. – С. 1–2 ; № 52. – С. 1 ; 1911. – № 198. – С. 3–4 ; № 199. – С. 3–4 ; № 200. – С. 3–4 ; № 201. – С. 3 ; № 202. – С. 3–4 ; № 203. – С. 3–4 ; № 204. – С. 3–4.
112. Верхратський І. Язиче іста Галицької Руси морока / Іван Верхратський. – Л., 1903. – 24 с.
113. Визначні постаті Тернопілля : Біограф. зб. / [уклад. : О. Бенч, В. Троян]. – К. : Дніпро, 2003. – 232 с.
114. Винар Л. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і М. Грушевський / Л. Винар // Український історик. – 1968. – № 11. – С. 41–51.
115. Відозва до руського народу // Зоря Галицька. – Ч. 1. – 15 травня. – 1848. – С. 1–3.
116. Вісник законів і розпоряджень краєвих. – Львів, 1869. – 511 с.
117. Вітка бозу : повість / [пер. з англ. І. Верхратський] // Правда. – 1873. – Ч. 20. – С. 5–10.
118. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні. Нариси. – К. : КДПУ, 1994. – 226 с.;
119. Возняк М. До характеристики Петра Лодія / Михайло Возняк // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1913. – Т. 113. – С. 150–175.
120. Возняк М. Як пробудилось українське народне життя в Галичині за Австрії / Михайло Возняк. – Л., 1924. – 147 с.
121. Воланюк Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей в Галичині (друга пол. ХІХ – перша третина ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Р. Я. Воланюк. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
122. Галуцинський М. Від редакції / Михайло Галуцинський // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 1.

123. Гамалія В. М. Історія становлення і розвитку української наукової ботанічної термінології : дис. кандидата істор. наук. : 07.00.07. / Віра Миколаївна Гамалія. – К., 2003. – 196 с.
124. Гарат Р. М. Діяльність Товариства “Просвіта” в Галичині (1868-1921рр.) / Гарат Р. М., Коцур А. П., Коцур В. П. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2005. – 168 с. – (Монографія).
125. Гасай Є. Творці українського природознавства (І. Верхратський) / Є. Гасай // Подільське слово. – 1993. – 21 серпня. – С. 4.
126. Герасимович І. Завдання нашого часопису / І. Герасимович // Рідна школа – 1932. – № 1. – С. 1.
127. Гнатюк В. Запропашена збірка угроруських казок / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1914. – Т. 117–118. – С. 235–243.
128. Гнатюк В. Причинки до пізнання Гуцульщини / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1917. – Т. 123–124. – С. 1–48.
129. Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 35–36, кн. 3–4. – С. 1–70.
130. Гнатюк В. Словаки чи русини? (причинки до вияснення спору про національність західних русинів) / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1901. – Т. 42, Кн. 4. – С. 1–81.
131. Гнатюк М. Безкомпромісна полеміка (до взаємин І. Франка з І. Верхратським) / М. Гнатюк // Дзвін. – 1996. – № 8. – С. 141–144.
132. Головин Б. Олександр Барвінський. На його 150-річчя від дня народження / Б. Головин // Тернопілля’97. Регіональний річник. – Кн. 3 – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 136–141.
133. Голос зо села // Зоря Галицька. – Ч. 10. – 18 лип. – 1848. – С. 2–3.
134. Головацький І. Іван Верхратський – природодослідник, організатор науки / Іван Головацький // Національна наукова конференція, присвячена

150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 4–5.

135. Головацький І. Стати поруч з мовами інших народів (До 150-річчя від дня народження І. Верхратського) // За вільну Україну. – 1996. – 4 черв. – С. 2.

136. Гончарук П. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П. Гончарук – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 528 с.

137. Городецька О. В. Роль громадсько-просвітницьких товариств у формуванні національної свідомості українців Галичини (1848-1939р.) / О. В. Городецька // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” : [Зб. наук. праць]. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – № 13. – С. 36–39.

138. Городецька О. В. Проблеми навчання та виховання дітей дошкільного віку в діяльності «Українського педагогічного товариства» Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Городецька // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” : [Зб. наук. праць]. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – № 14. – С. 61–63.

139. Городецька О. В. Науково-просвітницька діяльність Івана Верхратського в Науковому Товаристві імені Шевченка в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. / О. В. Городецька // Гуманітарний Вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” : [Зб. наук. праць]. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – № 18. – С. 30–35.

140. Городецька О. В. Використання досвіду науково-педагогічної, громадської та просвітницької діяльності Івана Верхратського в період входження України в європейський освітній простір / О. В. Городецька // Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – К., 2009. – Т. І (13). – С. 114–121.

141. Городецька О. В. Проблема культури мовлення в науково-педагогічній спадщині Івана Верхратського / О. В. Городецька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України “Актуальні проблеми психології”. – К., 2009. – Т. IX. – С. 106–112.
142. Городецька О. В. Актуалізація досвіду науково-педагогічної діяльності І. Верхратського при підготовці майбутнього фахівця / О. В. Городецька // Підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності: теорія і практика : [Наук.-теорет. посіб. / наук. ред. В.П. Коцур, О.І Шапран]. – Переяслав-Хмельницький : Видавництво К.С.В. : Вип. 3: Сучасні проблеми професійної підготовки майбутнього фахівця: інноваційний досвід і перспективи. – 2010. – С. 103–104.
143. Городецька О. В. Питання навчання, виховання і розвитку обдарованої особистості в науково-педагогічній спадщині Івана Верхратського / О. В. Городецька // Навчання, виховання і розвиток обдарованої особистості: ретроспектива і перспектива : [зб. наук. Праць / наук. ред. В.П. Коцур, О. І. Шапран]. – Переяслав-Хмельницький : Видавництво К.С.В., 2010. – С. 93–96.
144. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
145. Грищенко С. В. рищенко С. Вауково-педагогічна діяльність В. С. Іконнікова у вищих закладах освіти України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.01 / Грищенко Світлана Владиславівна. – К., 2006. – 214 с.
146. Грінченко Б. – Драгоманов М. – діалоги про українську національну справу / [упоряд. А. Жуковський]. – К., 1994. – 288 с.
147. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К., 1995. – 610 с. – (Репринтне відтворення видання 1913 р.).
148. Гузар О. Іван Верхратський і дискусія щодо усталення єдиних норм українського правопису в перші десятиліття XX століття / Олена Гузар // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження

видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 28.

149. Гуйванюк Н. В. Іван Верхратський у “листуванні українських славістів з Францем Міклошичем” / Н. В. Гуйванюк // Тернопілля’96 : Регіон. річник. – Кн. 2. – Тернопіль : Збруч, 1996. – С. 394–396.

150. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині : дис. кандидата філолог. наук. : 10.02.01. / Оксана Климівна Данилюк. – К., 2000. – 190 с.

151. Двадцятип’ятиліття Товариства “Учительська громада” [Ювілейний науковий збірник]. – Львів : Видавництво Товариства “Учительська громада”, 1935. – 264 с.

152. Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень : [Зб. нормат док. з питань атестації наук працівн. / уклад. Ю. І. Цеков]. – 4-е вид., випр. і допов. – К. : Ред. “Бюл. Вищої атестац. коміс. України”, Вид-во “Толока”, 2007. – 128 с.

153. Дем’яненко Н. Педагогічна освіта в університетах України (1880–1910) / Наталія Дем’яненко // Дзвін. – 1997. – № 1. – С. 44–47.

154. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – Київ: Райдуга, 1994. – 62с.

155. Джура І. Некролог Івана Верхратського / І. Джура // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1920. – Т. 63–64. – С. 47–54.

156. Дністренко Я. Найдавніша Наукова інституція України / Ярема Дністренко // Свобода. – 1999. – № 5. – С. 5.

157. Довідник здобувача наукового ступеня: Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / За ред. Р. Бойка. – 2-е вид., виправлене і допов. – К. : Редакція “Бюлетня Вищої атестаційної комісії України”, 2000. – 63 с.

158. Довідник офіційного опонента: [Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань експертизи дисертаційних досліджень / Упоряд. Ю. Цеков] – 3-є вид., випр. і доповн. – К. : Редакція “Бюлетня Вищої атестаційної комісії України” ; Вид-во “Толока”, 2010. – 64 с.
159. Дорошенко В. Просвіта, її заснування й праця / В. Дорошенко. – Філадельфія, 1959. – С. 24.
160. Дроб’язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність / П. І. Дроб’язко. – К. : Видавничий центр “Академія”, 1997. – 184 с.
161. Духнович О. В. Народная педагогія / О. Духнович. – Львів, 1857. – 60 с.
162. Енциклопедія українознавства / [За ред. В. Кубійовича]. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 234.
163. Етнографічний збірник Етнографічної комісії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка / [збір. В. Гнатюк]. – Л.: З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1916. – Т. 37–38 : Українські народні байки (Звіриний епос). – 1916. – 558 с.
164. Євселевський Л. І. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина. – К. : Просвіта, 1993. – 128 с.
165. Євтух М. Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності / М. Євтух, А. Ткаченко, О. Штепа, Н. Беляєва, І. Кривошопка // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2009. – № 2. – С. 93–98.
166. Єрмаков С. Диссертація: как избежать ошибок при ее подготовке: Методические рекомендации / С. Єрмаков. – Харьков, 2002. – 63 с.
167. Єрмаков С. Інформаційне забезпечення підготовки дисертації // Методика та теорія викладання фізичного виховання. - 2007. – № 2. С. 5–8.
168. Єфименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Єфименко. – К., 1990. – 393 с.
169. Жилко М. Л. Верхратський І. Г. [про дослідницьку роботу в галузі українського мовознавства] до 120-річчя з дня народження / М. Л. Жилко // Укр. мова і література в школі. – 1966. – № 4. – С. 94–95.

170. Жук А. Статистика українських бурс в Галичині / А. Жук // Наша школа. – 1911. – Кн. 2-3. – С. 38.
171. Журавський В. С Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В. С. Журавський, М. З. Згуровський . – К. : ІВЦ ”Видавництво “Політехніка”, 2003. – 200 с.
172. Заброцький М. Вікова психологія : навч. посібник / М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92с.
173. Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка / [упоряд. О.Барвінський]. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка – Л., 1893. – Т. 2 : Незабутній пам’яті доктора Уляна Целевича. – 1893. – 189 с.
174. Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Т. 4 / [ред. І. Верхратський]. – Л., 1908. – 258 с.
175. Звіт шкіл “Руського педагогічного товариства ” у Львові за шкільний рік 1911/1912. – Львів, 1912. – 19 с.
176. Зозуляк Є. Подвижник з Більче-Золотого / Є. Зозуляк // Вільне життя. – 1996. – 14 трав. – С. 3.
177. Іваничук Р. Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, І. Мельник, А. Середяк. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 233 с. (Популярна енциклопедія “Просвіти”, Ч. 1.).
178. Іванчук О. Іван Верхратський – дійсний член Математично-природописно-лікарської секції НТШ / О. Іванчук // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. – Л. : З друкарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1900. – Т. 1. – С. 77–78.
179. Іванюта І. П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. кандидата істор. наук. : 07.00.01. / Ігор Петрович Іванюта. – Чернівці, 2002. – 192 с.
180. Історія України / [Баран В., Грицак Я., Зайцев Ю. та ін.]. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.

181. Історія українського правопису : хрестоматія / [упоряд. : В. Німчук, Н. Пуряєва]. – К. : Наукова думка, 2004. – 583 с.
182. Кміт Ю. Народна сільська школа в Галичині в 1810–1824 рр. / Ю. Кміт // Карпатсько-руський архів, Т. IV. – Л., 1910. – С. 165.
183. Княжевич М. Археологічний з'їзд у Києві / М. Княжевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 37. – С. 125–140.
184. Кобів Ю. Й. Творці українського природознавства Іван Верхратський та Микола Мельник / Ю. Й. Кобів // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці : [зб. нарисів : статті] / [упоряд. і передм.: О. К. Романчук]. – Львів : Істор.-просв. організація “Меморіал”, 1992. – С. 498–503.
185. Колесса О. Причинки до історії угорсько-руської мови й літератури / О. Колесса // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 35–36. – С. 6–98.
186. Костюк С. Суперечливість тлумачень біографії Івана Верхратського / Степан Костюк // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 17–18.
187. Кравець В. Історія Української школи та педагогіки / В. Кравець. – К., 1994. – 230с.
188. Копач І. Утраквізм в школах середніх / Іван Копач // Учитель. – 1904. – Ч. 4. – С. 58.
189. Крамаров О. Ідеал виховання як чинник формування людини-громадянина в Галичині (1918-1939 рр.) / О. Крамаров // Рідна школа. – 2005. – № 4. – С. 69–70.
190. Кровицька О. Назви осіб в лексикографічному опрацюванні Івана Верхратського / Ольга Кровицька // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-

- природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 16–17.
191. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894-1913 рр. / І. Крип'якевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1990. – Т. 222. – С. 392–411.
192. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / [упоряд., Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів]. – К. : Наукова думка, 1995. Т.1. – 715 с.
193. Купчинський О. Перша академія наук / О. Купчинський // Вільне життя. – 2003. – 9 груд. – С. 4.
194. Курляк І. Зміст і методика викладання природничих наук у перших українських гімназіях / І. Курляк // Шлях освіти. – 1997. – № 1. – С. 48–51. С. 49. – (Про підручник біології І. Верхратського).
195. Курляк І. Іван Верхратський (26.04.1846 — 29.11.1919) — філолог, письменник, природознавець / І. Курляк // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 51–57; фотогр.
196. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т.Шевченка / Р. В. Кучер – К. : Наукова думка, 1992. – 112 с.
197. Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в 1772–1800 рр. / І. Левицький // Матеріали до культурної історії. – 1934. – С. 165–177.
198. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. / К. Левицький. – Л., 1926. – 57 с.
199. Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник. / М. В. Левківський – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
200. Листування укр. славістів з Ф. Міклошичем. – К. : Наукова думка, 1993. – 467 с.

201. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2001 рік / [Уклад. М. Друневич]. – Тернопіль: Астон, 2000. – 100 с.
202. Лозинський М. Українська школа в Галичині / М. Лозинський. – Л., 1906. – 250 с.
203. Лопатинський Л. Іван Верхратський – 40 літ науково-літературної праці / Лев Лопатинський // Руслан. – Л., 1904. – № 121. – С. 1.
204. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. кандидата філолог. наук. : 10.02.01. / Лілія Павлівна Лушпинська. – Івано-Франківськ, 2000. – 190 с.
205. Любар О. О. Історія української педагогіки : [за ред. М. Г. Стельмаховича] / Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. – К., 1999. – 309 с.
206. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар – К. : Заня, 2006. – 448 с.
207. Мазурок О. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка у вивченні історії Закарпаття / О. Мазурок // Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип. 1. – С. 106–134.
208. Маковей О. Кілька документів з Гуцульщини з другої половини ХVІІІ ст. / О. Маковей // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1909. – Т. 87 – С. 1–18.
209. Маланюк П. М. Освітні тенденції та виховні ідеали просвітницьких сподвижників Галичини / П. М. Маланюк – Тернопіль, 2000. – 160 с.
210. Малицька К. В сорокові роковини УПТ (1881–1921) / К. Малицька. – Львів, 1912. – 102 с.
211. Малицька К. Перша жіноча школа “Рідної школи” // Рідна школа. – 1933. – № 12. – 201.
212. Малицький К. Свято книги / К. Малицький // Рідна школа. – 1927. – № 4. – С. 6–7.

213. Матеріали до культурної історії Галицької Руси XVIII – XIX ст. – Львів, 1902. – 176 с.
214. Микитюк О. А для мене найдорожчі кургани України / О. Микитюк // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 51–57.
215. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і суспільне питання. Документи і матеріали: 1899–1944. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. II. – Кн. 1. – 572 с.
216. Михальчук К. Наречя, поднаречя и говори Южной России в связи с наречьями Галичины / К. Михальчук // Труды Этнографическо-статистической экспедиции. – 1890. – Т.7. – С. 453–512.
217. Мозирський В. Олександр Барвінський: видатний педагог, історик, громадсько-політичний діяч / В. Мозирський, О.Шендеровський // Урядовий кур'єр. – 2002. – 31 серп. – С. 12.
218. Мороз І. Золоте ім'я з Більче-Золотого (І. Верхратський) / І. Мороз // Свобода. – 1996. – 1 травня. – С. 3.
219. Нагачевська З. І. Становлення і розвиток українського суспільного дошкільного виховання в Східній Галичині (1869-1939 рр.): Автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1995. — 24 с.
220. Нарис історії „Просвіти” / [Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А.Сердяк]. – Львів-Краків-Париж : Просвіта, 1999. – 320 с.
221. Наумович О. Падіння народних шкіл і як би тому зарадити / О. Наумович // Учитель. – Ч. 3. – 1869. – С. 35.
222. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті : [проект]. – Київ: Шкільний світ, 2001. – 24с.
223. Невідомська Л. Іван Франко про наукову діяльність і літературну творчість Івана / Лідія Невідомська, Людмила Пархонюк // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім.

- Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 23–24.
224. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко ; [Упоряд. М. С. Тимошик]. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
225. Огляд життя і діяльності Івана Верхратського // Зоря. – Л., 1895. – Ч. 2. – С. 37–38.
226. Одинцова Г. Іван Верхратський і проблема культури мовлення / Галина Одинцова, Володимир Мосіяшенко // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 19–20.
227. Олесницький Є. Конкуренція школьна / Євгеній Олесницький. — Львів, 1890. – С. 121.
228. Олесків-Федорчакова С. Українська захоронка / С. Олесків-Федорчакова // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 10–11.
229. Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів “Просвіти” кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н. І. Опанасенко. – К., 2002. – 20 с.
230. Очерк истории воспитания и обучения съ древнейших до нашихъ временъ / [упоряд. Л. Модзалевський]. – С.-Петербургъ, 1877 – С. 369.
231. Павлишин С. Брати Барвінські / С. Павлишин // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. – Тернопіль – Львів, 1998. – С. 155–171.
232. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. – Київ ; Одеса : Головне видавництво видавничого об’єднання “Вища школа”, 1978. – 234 с.

233. Панькевич І. Говір села Велашковець бувшої Земплинської жупи на Закарпатті / І. Панькевич // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка Л., – 1930. – Т. 99. – С. 337–376.
234. Панцьо С. Роль Іван Верхратський – дослідник лемківських говірок / Стефанія Панцьо // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 13–14.
235. Панцьо С. Іван Верхратський “Я русин есмь” / Стефанія Панцьо, Наталія Парасин // Тернопілля’96 : Регіон. річник. – Кн. 2. – Тернопіль : Збруч, 1996. – С. 95–100.
236. Парасин Н. Верхратський Іван Григорович (псевд. – Любарт Горовський, Любарт Співомир, Лосун, Петро Правдолюб, Подоляк, Іван Щипавка; 26.04.1846, с. Більче, нині Більче-Золоте Борщів. Району – 29.11.1919, м. Львів) – педагог, мовознавець, природознавець / Наталія Парасин // ТЕС. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 252 – 253.
237. Парасин Н. Мовно-каріографічний опис Галичини Івана Верхратського / Наталія Парасин // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 12–13.
238. Партицький М. І ми мовчимо! / М. Партицький // Діло. – 1912. – Ч. 24. – С. 15–17.
239. Пастернак Я. Гальштадська культура Закарпаття в його природніх межах / Я. Пастернак // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1910. – Т. 100. – С. 15–49.

240. Пенішкевич Д. формування змісту класичної гімназійної освіти на Буковині в першій половині XIX століття / Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Дзвін – 1997. – № 1. – С. 51–52.
241. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н. С. Побірченко. – К., 2001. – 20 с.
242. Полюга Л. Іван Верхратський в епістолярію Івана Франка/ Левко Полюга // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 9–10.
243. Похила Л. Науково-методична діяльність Івана Верхратського / Лідія Похила, Наталія Міщук // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 14–15.
244. Поступ до рідної школи : істор.–пед. нариси. / [Сікорський П., Лісовський М., Офіцинський В., Барна М.]. – Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – Л. : Дивосвіт, 1998. – 156 с.
245. “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з дня заснування) : матеріали міжнар. наук. конф., 10–12 груд. 2009 р., Тернопіль / голов. ред І. Зозуляк. – Т. : М-во освіти і науки України, НАН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, 2009. – 279 с.

246. Рильський М. Як парость виноградної лози / Максим Рильський. – К. : Наукова думка, 1973. – 257 с.
247. Розвиток освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : Нариси / [відп. ред М. Д. Ярмаченко]. – К. : Рад. шк., 1991. – 384 с.
248. Романів О. Іван Верхратський – будівничий нової України / Олег Романів // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 3–4.
249. Рукопись Короледворська : [зб. сатиричних і ліричних пісень / пер. зі старочеськ. І. Верхратський] // Правда. – Вип. V. – С. 326–328.
250. Русанівський В. М. Мова в нашому житті / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1989. – 372 с.
251. “Русалка Дністрова” : документи і матеріали. – К. 1989. – 544 с.
252. Савицький Ю. Він розбудив з летаргічного сну українців Тернополя: [155р. від дня народження громадського діяча О. Барвінського] / Ю. Савицький // Тернопільська газета. – 2003. – 19–22 черв. – С. 9.
253. Сварник І. Забутий ювілей / І. Сварник // Літературний Львів. – Львів, 1998. – Ч. 72–73. – С. 29.
254. Свенціцький І. Освіта і виховання людини / І. Свенціцький // Письмо з Просвіти. – 1922. – № 5–6. – С. 44–45.
255. Свинко Й. Іван Верхратський – творець української мінералогічної термінології / Йосип Свинко // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 24–25.

256. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К., 1993. – С. 300–310
257. Сірополко С. Боротьба за рідну школу на Великій Україні за час деникінців / Степан Сірополко // Рідна школа. – 1927. – № 4. – С. 2.
258. Сірополко С. Національне виховання / Степан Сірополко // Рідна школа. – 1927. – № 5. – С. 8–9.
259. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
260. Скаб М. Наша правопись” Івана Верхратського та сучасні правописні проблеми / Мар’ян Скаб // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 20–21.
261. Созанський І. Поетична творчість О. Духновича / І. Созанський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1908. – Т. 86, – С. 123–140.
262. Сохацький М. Верхратський Іван Григорович / Михайло Сохацький / Селянська доля. – 1990. – 8 лист. – С. 6.
263. Сохацький М. І. Г. Верхратський – відомий український філолог, письменник і природознавець / Михайло Сохацький // Літопис Борщівщини. – 1993. – Вип. IV. – С. 74–75.
264. Сохацький М. Іван Верхратський (До його 150-ліття) / Михайло Сохацький // Галицький вісник. – 1996. – 20 квіт. – С. 4–5.
265. Сохацький М. Родом з Більче-Золотого: Верхратський Іван Григорович – відомий український філолог, природознавець, письменник // За вільний край. – 1991. – 18 трав. – С. 10.
266. Стахів М. Над берегом пропасти. Коротка історія українського політичного руху в новітніх часах / М. Стахів. – Львів, 1937. – 59 с.

267. Стинська В. В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Стинська. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
268. Сто двадцять п’ять років Науковому Товариству ім. Т. Шевченка : [зб. наук. праць і матер. присв. ювілею Тов. / відп. ред. О. Купчинський]. – Л., 2001. – 388 с.
269. Стрипський Г. Листи до Гнатюка В. М. (1897–1918) / Г. Стрипський // Рукописний відділ бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 34. Гнатюк. – Спр. 539. – 37 с.
270. Струтинський М. Головна Управа “Рідної школи”/ М. Струтинський // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 1–2.
271. Ступарик Б. Ідея національної школи і національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939) / Б. Ступарик, В. Моцюк. – Коломия, 1995. – 64 с.
272. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Богдан Ступарик – Івано-Франківськ : Друкарня Івано-Франківського управління по пресі, 1994. – 144 с.
273. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
274. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його околиці / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – № 4. – С. 43–47.
275. Татарський С. І воскресло призабуте ім’я (До 150-річчя з дня народження Івана Верхратського – українського філолога, письменника, природознавця / С. Татарський // За вільний край. – 1996. – 26 квіт. – С. 1.
276. Татарський С. А для І. Франка став І. Верхратський початкуючим керманичем / С. Татарський // За вільний край. – 1996. – 26 квітня. – С. 2.
277. Татарський С. За що критикував І. Верхратського І. Франко? / С. Татарський // За вільний край. – 1996. – 26 квітня. – С. 2.

278. Терлецький О. Рідна школа й наша суспільність / О. Терлецький // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 2.
279. Тершаковець Михайло. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. / М. Тершаковець // Українсько-руський архів. – Львів, 1907. – Т. III. – С. 15–19.
280. Тичина П. Квітни, мово наша рідна / Павло Тичина. – К. : Наукова думка, 1971. – 245 с.
281. Ткачов С. Верхратський Іван (26.04.1846 —29.11.1919) – укр. природознавець, діалектолог, поет, перекладач // С. Ткачов , В. Ханас // 250 імен на карті Тернопілля: Польсько-укр. культурні взаємини. – Тернопіль : Лабораторія славістичних студій ТДП, 1996. – С. 14. – (Бібліотека журналу «Мандрівець»).
282. Товариство “Взаїмна поміч українського вчителства (1905–1930)”. – Львів : накладом “Взаїмної помочі українського вчителства”, 1932. – 315 с.
283. Товариство “Рідна школа”: історія і сучасність : Науковий альманах. – Ч. 1. / [упоряд. і наук. ред. : Д. Герцюк, С. Ярема]. – Л. : Вид-во Львів. край : Т-ва “Рідна школа”, каф. Педагогіки ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – Ч. 1. – 216 с.
284. Томашівський С. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси / Степан Томашівський // Записки Наукового Товариства ім. Т Шевченка. – Л., 1905. – Т. 67. – С. 1–18.
285. Томашівський С. Угорські Русини в світлі малярської урядової статистики / С. Томашівський // Записки Наукового Товариства ім. Т Шевченка. – Л., 1903. – Т. 56. – С. 11–16.
286. Томашівський С. Угорщина і Польща на поч. XVIII ст. / Степан Томашівський // Записки Наукового Товариства ім. Т Шевченка. – Л., 1908. – Т. 83–85. – С. 135–180.
287. Томашівський С. Шкільництво на Угорщині і Русини / Степан Томашівський // Записки Наукового Товариства ім. Т Шевченка. – Л., 1900. – Т. 67. – С. 13–18.

288. Турій О. Українська ідея в Галичині в середині ХІХ століття / О. Турій // Україна модерна. – Л., 1999. – Ч. 2–3. – С. 59–75.
289. Українська література в портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст. (Іван Верхратський) – К., 2000. – С. 44 – 45.
290. Українська педагогіка в персоналіях (Х – ХІХ ст.) у 2 кн. : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Либідь, Кн. 1. – 2005. – 624 с.
291. Українська педагогіка в персоналіях (Х – ХІХ ст.) у 2 кн. : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Либідь, Кн. 2. – 2005. – 618 с.
292. Фесенко Г. В. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України [Електронний ресурс] / Г. В. Фесенко, А. А. Бокотей. – Київ ; Львів, 2000. – 44 с. – Режим доступу до кн. : <http://www.proeco.visti.net/naturalist/help/ordict.htm>
293. Франко І. Звідки взялася назва Бойки / Іван Франко // Зібрання творів : в 50 т. / Іван Франко. – К., 1981– Т. 29. – С. 413.
294. Франко І. Карпаторуська література ХVІІ–ХVІІІ віків / Іван Франко // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 35–36. – 140 с.
295. Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко. – Л. : З друкарні НТШ під зарядом К. Бернарського, 1910. – 444 с.
296. Франко І. Наше літературне життя в 1892 р. / Іван Франко // Зібрання творів : в 50 т. / Іван Франко. – К., 1981. – Т. 29. – С. 7–22.
297. Франко І. Огляд української літератури за 1880 р. / Іван Франко // Зібрання творів : в 50 т. / Іван Франко. – К., 1980. – Т. 26. – С. 86–108.
298. Франко І. Перше руське просвітнє товариство в 1816–1818 рр. / Іван Франко // Матеріали до культурної історії Галицької Руси ХVІІІ–ХІХ ст. – Л., 1902. – С. 258–276.
299. Франко І. “Стрижок” І. Верхратського / Іван Франко // Друг. – 1876. – № 2. – С.108–109.

300. Франко І. Студії на полі карпаторуського письменства XVII-XVIII століття / Іван Франко // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Л. – 1901. – Т. 41. – 50 с.
301. Химка І. П. Греко-католицька церква національне відродження у Галичині: 1772–1918 / І. П. Химка // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 26–37.
302. Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство “Рідна школа” в суспільно-політичному житті Західної України (1919-1939рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / П. М. Хмельовський. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
303. Хомляк М. Іван Верхратський (1846 —1919) – природознавець, філолог, педагог, письменник / Хомляк М., Шендеровський В. // Визначні постаті Тернопілля: Біогр. зб. – К., 2003. – С. 34–35.
304. Худаш М. І. Г. Верхратський: До 125-річчя з дня народження / М. Худаш // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 63–68.
305. Цурковський І. З життя товариства / І. Цурковський // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 12.
306. Чайковський М. Втілення ідей І. Верхратського про збереження біологічного розмаїття та генофонду Галицького Поділля в рамках “Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні / Микола Чайковський // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 8–9.
307. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. – Л., 2002. – 130 с.

308. Шологон Л. І. Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. І. Шологон. – Чернівці, 2003. – 20 с.
309. Шуманська Н. В Історія Математично-природописно-лікарської секції НТШ (1893–1940) : дис. кандидата істор. наук. : 07.00.07. / Наталія Василівна Шуманська. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 215 с.
310. Шухевич В. Діалектні вірування Гуцулів / В. Шухевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка – 1899. – Т. 31–33. – С. 12.
311. Юрків М. Іван Верхратський про розвиток української літературної мови / Мирослава Юрків // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського : матеріали нац. наук. конф., (Тернопіль, 22–23 квіт. 1996 р.) / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, Тернопільський обласний державний архів (ДАТО). – Т. : Терн. НПУ імені Володимира Гнатюка, 1996. – С. 18–19.
312. Юшишин І. В справі образования народного учительства / Іван Юшишин // Діло. – 1912. – Ч. 109. – С. 27–32.
313. Яковишин Р. Я. Система морального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Галичини (1850-1900 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Р. Я. Яковишин. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
314. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : [Методичні поради / автор-упоряд. Л. А. Пономаренко]. – К. : Ред. “Бюл. Вищої атестац. коміс. України”, 1999. – 80 с.
315. Як правильно оформити дисертацію та документи атестаційної справи: Зб. нормат. док. з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації. Вид 2-е, виправ. й допов. / упоряд. Ю. І. Цеков. – К. : Ред. “Бюл. Вищої атестац. коміс. України” ; Вид-во “Толока”, 2010. – 48 с

316. Ярема С. Іван Верхратський / С. Ярема // Свобода. – 1996. – 17 трав. – С. 4.
317. Ясінчук Л. Діточі бібліотеки / Лев Ясінчук // Рідна школа. – 1927. – № 3. – С. 9–10.
318. Ясінчук Л. 50 літ “Рідної школи” / Лев Ясінчук. – Львів, 1931. – с. 194.
319. Ясінчук Л. Творча школа / Лев Ясінчук // Рідна школа. – 1927. – № 1. – С. 3.
320. Ясінчук Л. Українське жіноцтво – реалізатор національних ідеалів / Лев Ясінчук // Рідна школа. – 1933. – № 14. – С. 20–21.
321. Baranowski B. A. Szkolnictwo ludowe w Galicji / Boleslaw Adam Baranowski. – Lwow, 1910 – 38 s.
322. Baranowski B. A. Szkolnictwo ludowe w Galicji w latach od 1868 do 1909 / Boleslaw Adam Baranowski. – Lwow, 1910. – 23 s.
323. Falkiewich K. Rozwoj szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1848–1898 / Karol Falkiewich. – Lwow, 1899. – 40 s.
324. Falkirwich K. Rozwoj szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1848–1898 / Karat Falkirwich. – Lwow, 1899. – 14 s.
325. Ogonowskiy O. O wazniejszych wlasciwosciach jezyka maloruszego / O.Ogonowskiy. – W. : Krakowie, 1883. – 125 c.
326. Stefan J. Mozden. Ustroj szkoly srednoiej w Galicji i proby jego modernizacji w latach 1848–1884 / J. Stefan. – Wroclaw, 1974. – 42 s.
327. Verhratskiy I. Der Kuchuck im Freien und in der Gefangenschaft / I. Verhratskiy // Die Schwalbe. – 1992. - № 6. – S. 3–12.
328. Verhratskiy I. Die ruthenischen Mundarten (Die Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild) / I. Verhratskiy. – Galizien, 1898. – 67 s.
329. Verhratskiy I. Ein weiterer Beitrag zur betonung im Kleinrussischen / I. Verhratskiy // Arhiv fur Slav. Philologie. – Berlin, 1898. – B. III. – S. 15–26.
330. Verhratskiy I. Motyle wieksze z Stanislawowa i okolicy / I. Verhratskiy. – Krakow, 1892. – 38 s.
331. Verhratskiy I. Motyle z okolicy Lwowa / I. Verhratskiy // Sprawozdaniu

komisyi fizyograficznej Akademii Umiejetnosci w Krakowie. – Krakow, 1892. – T. III. – S. 25–41.

332. Verhratskiy I. Trinken Ringelnatter und Schlingnatter Milch / I. Verhratskiy // Der Naturhistoriker. – Barlin, 1899. – T. 3. – S. 23–31.

333. Verhratskiy I. Ueber die Mundart der Galizischen Lenken. Ein Beitrag zur slavischen Dialectologie / I. Verhratskiy // Arhiv fur Slav. Philologie. – Berlin, 1891. – B. XIV. – S. 3–126.

334. Verhratskiy I. Ueber die Mundart der Galizischen Lenken. Ein Beitrag zur slavischen Dialectologie / I. Verhratskiy // Arhiv fur Slav. Philologie. – Berlin, 1892. – B. XV. – S. 3–115.

335. Verhratskiy I. Ueber die Mundart der Galizischen Lenken. Ein Beitrag zur slavischen Dialectologie / I. Verhratskiy // Arhiv fur Slav. Philologie. – Berlin, 1893. – B. XVI. – S. 3–132.

336. Verhratskiy I. Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen. Ein Beitrag zur ruthenischen Dialectologie / I. Verhratskiy. – Stanislau, 1883. – 56 s.

337. Verhratskiy I. Wiadomosc dla fauny ichtyologicznej Galicyi o nowych gatunkach ryb *Leuciscus Friesij* i *Salmo hucho* / I. Verhratskiy // Sprawozdaniu komisji fizyograficznej Akademii Umiejetnosci w Krakowie. – Krakow, 1890. – T. II. – S. 15–37.

338. Verhratskiy I. Wie lange brauchen Frisch geschlupfte Schmetterlinge zur volligen Entwicklung ihrer Flugei / I. Verhratskiy. - Barlin, 1904. – 16 s.

339. Verhratskiy I. Zwei Riesen unserer Schmetterlingswait / I. Verhratskiy // Mittheilungen des ornithologischen Vereines in Wien. – Barlin, 1904. – T. VII. – S. 3–26.

340. Zbior ustaw i najwazniejszych rozporzadzen w sprawie szkolnictwa ludowego obejmujacy ustawy szkoine z dnia 2 lutego 1885 – Lwow, 1885. – 15 s.

Архів Краєзнавчого музею “Дрогобиччина”

341. ДКМ 9105 КВ. Верхратський І. Верхратський І. Спись важнійшихь

віразовь з рускої ботанічної термінології і номенклатури з огляду на шкільну науку в висших клясах гімназії, 48 с. – (Приписано Радою Шкільною Краєвою для ужитку шкіл).

342. ДКМ і6387 КВ. Збірник віршів / Поч. : Прощание Чайльд Гарольда / вільний переклад І. Верхратського / Скоропис 2-ї половини ХІХ ст., 16 с.

343. Словник зоологічної номенклатури / Факсимільне відтворення видань 1927–1928 рр. / [ред. : О. Калашникова]. – К. : Наукова думка, 2005. – 543 с. – (Словники України).

Державний архів Тернопільської області (ДАТО)

344. Державний архів Тернопільської області, Ф. 39 Тернопольская гимназия им. Коперника. оп. 1. Спр. 97. Годичный план занятий I – VII кл. на 1907–1908 учеб. год, 1908 р., 41 арк.

345. Державний архів Тернопільської області, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 266. Контрольные работы по здаче экзаменов педагогического училища, 1927 р., 156 арк.

346. Державний архів Тернопільської області, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 270. Учебные программы по биологии Кременецкого педучилища на 1936–1937 учеб. год, 1937 р., 33 арк.

347. Державний архів Тернопільської області, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 271. Учебные программы Кременецкого педучилища на 1936–1937 учеб. год, 1937 р., 64 арк.

348. Державний архів Тернопільської області, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 279. Учебные программы по биологии и истории Кременецкого педучилища на 1937–1938 уч. год, 1938 р., 15 арк.

349. Державний архів Тернопільської області, Ф. 131 Кременецкий педагогический лицей Волынского школьного округа. оп. 1. Спр. 386. Учебные программы по химии и естествознанию Кременецкой гимназии на 1934–1935 учеб. год, 1935 р., 6 арк.
350. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 23. Переписка с Перемешлянским поветовым староством по вопросу открытия общества “Просвіта” в с. Велкове, 1921–1922 рр., 19 арк.
351. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 24. Устав читальни Товарищества “Просвіта” донесения поветовых староств и управлений полиции Тернопольского воєводства о националистической деятельности этих читален, 1922 р., 49 арк.
352. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 25. Устав националистического общества “Просвіта”, заявления его руководителей о регистрации этих уставов, переписка с поветовыми староствами о деятельности читален Товарищества “Просвіта”, 1920–1922 рр., 89 арк.
353. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 27. Донесения Кременецкого поветового староства о националистической деятельности украинского общества “Рідна школа” и переписка о ликвидации этого общества, 1921–1929 рр., 112 арк.
354. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 154. Уставы и заявления Правления читальни “Просвіта” в с. Гумниска Кременецкого повета и решения воеводского управления о регистрации устава, запросы Теробовлянского староства о ликвидации читалень “Просвіта” в повете и переписка с Львовским архивом по-этому вопросу, 1922 р., 28 арк.
355. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 360. Уставы Товарищества “Просвіта”,

заявления его руководителей о регистрации этих уставов и переписка с поветовыми старостами о деятельности читалень Товарищества “Просвита”, 1923 р., 64 арк.

356. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 483. Информации поветовых староств и органов полиции о деятельности общества “Просвита” на территории воеводства, 1924 р., 94 арк.

357. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 558. Циркуляры и распоряжения Министерства Внутренних дел и воеводского управления о правах кружков и обществ в области театральной деятельности и сведения Украинского педагогического товарищества “Ридна школа” и “Просвита” по этому вопросу, 1924–1929 рр., 129 арк.

358. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 768. Донесения Тернопольского и Золочевского поветовых староств о проведении празднования националистических праздников товариществом “Січ”, “Просвіта”, 1926 р., 27 арк.

359. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 1080. Переписка с органами полиции, правлением товарищества “Ридна школа” о деятельности кружков, данного товарищества, 1928 р., 12 арк.

360. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 1391. Информации поветовых староств о деятельности читалень украинского националистического общества “Просвита”, 1930–1931 рр., 31 арк.

361. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 1923. Информации поветовых староств и управлений полиции о националистических выступлениях членов общества “Сокил” и “Просвіта”, 1933 р., 27 арк.

362. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 1924. Информации поветовых староств и полиции о деятельности украинского кружка “Рідна школа”, 1932 р., 28 арк.
363. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 2100. Заявления руководителей обществ “Рідна школа” и др., а также строительных комитетов о выдаче разрешения на проведения сборов пожертвованый среди населения воеводства, 1933–1935 рр., 11 арк.
364. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 2101. Заявления руководителей обществ “Рідна школа” и других о выдаче разрешений на территориальные представления и переписка по этому вопросу, 1933 р., 150 арк.
365. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 2286. Заявления руководителей кружков “Рідна школа”, “Союз украинок” Тернопольского повета та об организации детских садов и переписка по этому вопросу, 1934 р., 28 арк.
366. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 2363. Мемориал украинских организаций “Просвіта”, “Рідна школа” и др. о содействии воеводного управления в деле роста и развития этих организаций, 1935 р., 3 арк.
367. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 2951. Прошение украинского общества “Просвіта” и отказ воеводского управления об открытии читальни “Просвіта” и информации поветовых староств о работе филиалов общества “Просвіта”, 1936 р., 23 арк.
368. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3092. Донесения поветовых староств и органов полиции о деятельности украинского педагогического товарищества “Рідна школа” на территории воеводства, 1935–1938 рр., 134 арк.
369. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское

Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3234. Разрешение воеводского управления на проведения Наталией Дорошенко библиографических курсов в филиалах “Просвіта” на территории Тернопольского воеводства, 1937 р., 4 арк.

370. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3235. Разрешение воеводского управления на установление и употребление знамени для филиалов общества “Просвіта” в поветах на территории Тернопольского воеводства, 1937 р., 31 арк.

371. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3467. Донесения поветовых староств и органов полиции о политической деятельности украинского товарищества “Рідна школа”, 1938 р., 12 арк.

372. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3522. Жалобы руководителей националистических обществ “Просвіта”, “Луг”, “Каменярі” и др. на запрещение устройства или различных празднеств, 1938–1939 рр., 36 арк.

373. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 1. Спр. 3524. Донесения поветовых староств о нелегальной деятельности украинского товарищества “Просвіта”, 1938 р., 103 арк.

374. Державний архів Тернопільської області, Ф. 231 Тернопольское Воеводское управление. оп. 2. Спр. 6087. Устав и периодические сведения поветового староства об изменениях состава руководителей украинского националистического общества “Русска Бесида” в гор. Залещиках Залещицкого повета Тернопольского воеводства, 1924 р., 41 арк.

375. Державний архів Тернопільської області, Ф. 294 Філія українського товариства “Просвіта” в м. Тернополі. оп. 1. Спр. 65. Списки членів Тернопольского филиала Товарищества “Просвіта”, 1910 р., 12 арк.

376. Державний архів Тернопільської області, Ф. 294 Філія українського

товариства “Просвіта” в м. Тернополі. оп. 1. Спр. 66. Обіжник до всіх Читалень Товарищества “Просвіта” Тернопільського повіту, 1911 р., 16 арк.

377. Державний архів Тернопільської області, Ф. 294 Філія українського товариства “Просвіта” в м. Тернополі. оп. 1. Спр. 67. Сведения о проведенных собраниях, проверках, концертах и состоянии читальни “Просвіта” в Тернополі, 1912 р., 25 арк.

378. Державний архів Тернопільської області, Ф. 294 Філія українського товариства “Просвіта” в м. Тернополі. оп. 1. Спр. 68. Устав Товарищества “Просвіта”, 1912 р., 32 арк.

379. Державний архів Тернопільської області, Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 149. Список учебников, использованных в 1928–1929 учебном году, 1928–1929 рр., 149 арк.

380. Державний архів Тернопільської області, Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 153. Розклад наукового матеріалу в Крем’янецькій Українській гімназії по природі (II, III, IV, V кл.) на перше півріччя 1929–1930 шкільного року, 1930 р., 38 арк.

381. Державний архів Тернопільської області, Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 224. Годовые и квартальные планы занятий украинской гимназии распределены по классам, 1932–1936 рр., 94 арк.

382. Державний архів Тернопільської області, Ф. 351 Кременецкая украинская гимназия. оп. 1. Спр. 260. Учебные планы занятий и списки учащихся украинской гимназии, 1936 р., 14 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів
(ЦДІАЛ України)

383. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 371. Верхратський І. –

професор гімназії у Львові, дійсний член НТШ, 1899 р. Із книги обліку членів Товариства, 1893 р., 24 арк.

384. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1144. Праця Верхратського І. “Говор Батюків”, 308 арк.

385. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1145. Праця Верхратського І. “Читанка Маркіяна Шашкевича”, 15 арк.

386. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1146. Праця Верхратського І. “Зоологія”, 48 арк.

387. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1147. Праця Верхратського І. з біології, 1891 р., 201 арк.

388. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1148. Замітки Верхратського І. з ботаніки, 1895–1898 рр., 245 арк.

389. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1149. Записки і виписки Верхратського І. з ботаніки, Т. I., 232 арк.

390. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1150. Записки і виписки Верхратського І. з ботаніки, Т. II., 267 арк.

391. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1151. Записки і виписки Верхратського І. з ботаніки, Т. III., 169 арк.

392. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1152. Виписки Верхратського І. з зоології, Т. I., 182 арк.

393. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309

Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1153. Виписки Верхратського І. з зоології, Т. II., 177 арк.

394. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1154. Виписки Верхратського І. з зоології, Т. III., 195 арк.

395. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1155. Виписки Верхратського І. з зоології, Т. IV., 152 арк.

396. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1156. Виписки Верхратського І. з літератури філософії, Т. I., 215 арк.

397. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1157. Виписки Верхратського І. з літератури філософії, Т. II., 362 арк.

398. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1158. Виписки Верхратського І. з літератури філософії, Т. III., 223 арк.

399. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1159. Матеріали для орфографічного словника, зібрані Верхратським І., 369 арк.

400. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 1160. Рецензії і критика на праці Верхратського І., 1868–1891 рр., 38 арк.

401. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2181. Листи, заяви, посвідчення та ін. особисті документи І. Верхратського, 1871–1910 рр., 107 арк.

402. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2250. Листи професора Верхратського І. від Александрова, Барвінського, Ганкевича та ін., 1876–

1916 pp., 150 ark.

403. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2251. Листи наукових установ і редакцій до І. Верхратського, 1891–1913 pp., 41 ark.

404. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2373. Лист Верхратського І., кандидата на вчителя в гімназії ім. Франца-Йосифа у Львові, Ф. Міклошичу про своє трудовлаштування та екзамени по природознавству, математиці, фізиці за нижчі класи гімназії та про відношення до його особи польського уряду, 1876 р., Арк. 164–167.

405. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2373. Лист вчителів гімназії у Львові Ф. Міклошичу з рекомендацією вчителів Желіховського Є., Верхратського І. на вакантне місце викладача укр. мови і літератури в Чернівецькому університеті, 1883 р., Арк. 202–203.

406. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 309 Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. оп. 1. Спр. 2378. Лист Верхратського І., вчителя гімназії в Станіславові, Ф. Міклошичу з проханням піддержати чи допомогти йому в одержанні місця викладача укр. мови і літератури в Чернівецькому університеті, 1883 р., Арк. 168–169.

407. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 314 Редакція журналу “Руслан” у Львові. оп. 1. Спр. 5. Доповідь про життя та літературну діяльність М. Шашкевича, прочитана Проф. І. Верхратським на літ.-муз. Вечорі в Станіславові, 1887р., 23 ark.

408. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 328 Редакція української енциклопедії. оп. 1. Спр. 98. Біографія І. Верхратського, Арк. 82–85.

409. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 362 Студинський К. – академік. оп. 1. Спр. 258. Лист І. Верхратського до К. Студинського про свою працю “Говори Батюків”, 1913 р., 7 ark.

410. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 401
Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. оп. 1. Спр. 30. Статті та
рецензії І. Верхратського, І. Вовка, А. Вовчанського, М. Вороного та інших
авторів з прізвищами на букву “В”, 1895–1908 рр., 97 арк.

